

ZƏHRA ALLAHVERDİYEVA

AZƏRBAYCANDA NİZAMİŞÜNASLIĞIN
TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İNKİŞAFI
(XX əsrin 40-cı illəri)

Manitar
Zal

Ш5
A57

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU**

ZƏHRA ALLAHVERDİYEVA

243336

**AZƏRBAYCANDA NİZAMİŞÜNASLIĞIN
TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İNKİŞAFI
(XX əsrin 40-cı illəri)**

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

BAKİ - 2007

GİRİŞ

Elmi məsləhətçi:

Filologiya elmləri doktoru, professor,
əməkdar elm xadimi: Rüstəm Əliyev

Elmi redaktor: AMEA-nın müxbir üzvü:

Teymur Kərimli

Rəyçilər:

Filologiya elmləri doktoru, professor:
Tahir Məhərrəmov

Filologiya elmləri doktoru, professor:
Şamil Salmanov

Z. Allahverdiyeva. Azərbaycanca nizamşünaslığın təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Nurlan, 2007, -223s.

XX əsrin 40-cı illər dövrü tarixə Azərbaycan nizamşünaslığının həlledici mərhələsi kimi daxil olmuşdur. Monoqrafiyada Azərbaycan nizamşünaslığının inkişaf tarixi nəzərdən keçirilmiş, şairin ədəbi irsinin nəşri, tərcüməsi, təbliği və tədqiqi sahəsində görülən monumental işlər araşdırılmış, çağdaş dünya elminin prinsipləri baxımından qiymətləndirilmişdir.

«Nurlan» nəşriyyatı, 2007.

4702000000

N - 098 - 2007

Qrifli nəşr

© «Nurlan», 2007

Dünya mədəniyyətinə Nizami Gəncəvi kimi böyük söz sənətkarını bağışlamış olan Azərbaycan xalqı öz oğlunu həmişə əziz tutmuş, əsərlərinin nəşri, təbliği və öyrənilməsi sahəsində mühüm işlər görmüşdür. Aparılan tədqiqlər tam məsuliyyətlə deməyə imkan verir ki, az bir vaxt ərzində Azərbaycan nizamşünaslıq elmi qazandığı uğurlu nəticələrlə dünya şərqşünaslığının nailiyyətlərini daha da zənginləşdirmişdir. Nisbətən gənc olmasına baxmayaraq, bu gün artıq Avroasiya məkanında Azərbaycan nizamşünaslığı öz inkişaf səviyyəsinə görə, ön sırada dayanmaqdadır.

Məlumdur ki, Nizami Gəncəvinin adı Avropaya ilk dəfə XVII əsrin sonunda tanınmışdır. Fransız alimi d'Erblö toplayaraq tərtib etdiyi "Şərq" kitabxanası. Ümumi əsaslı lüğət" (Paris, 1697) adlı işində özünün iki məqaləsilə qərb oxucusunu ilk dəfə olaraq Nizami Gəncəvi imzası ilə tanış etdi. XVIII əsrdə şairin həyat və yaradıcılığı haqqında, qismən qüsurlu olsa da, U.Cons, Russo, Con Malkolm və başqalarının işlərində məlumat verilmişsə də, Avropa oxucusunun Nizami şəxsiyyəti və yaradıcılığı ilə əsil tanışlığı XIX əsrdə avstriyalı baron Yozef fon Hammerin adı ilə bağlıdır. Nizaminin adını epik-romantik olaraq, "Şərqin yeddi ulduzu"- yeddi ölməz şairi sırasına daxil edən Y.Hammerin əhəmiyyətli təqdimatından sonra, Avropada nizamşünaslığın inkişafı böyük vüsət alır. Ümumiyyətlə, XIX əsri nizamşünaslığın Avropa mərhələsi adlandırmaq mümkündür. Məşhur orientalistlər Erdman, Şarmua, C.Atkinson, Dyöbe, A.Russo, Y.Hammer, Auzli, Q.Flügel, A.Şprenger, Baxer, U.Klark, Riye, Q.Ete, Pitsi və başqalarının Nizami irsinin öyrənilməsi, Avropa dillərinə tərcüməsi, nəşri və təbliği işində böyük əməyi olmuşdur.

Rusiyada da XIX əsrin sonlarına doğru bu sahədə ciddi addımlar atılmışdır. Məşhur türkoq və ərəbist A.Krumski 1897-ci ildə nəşr olunan "Peterburq ensiklopediya lüğəti"-

nin 41-ci cildinə Nizami Gəncəvi haqqında ayrıca məqalə yazmış, daha sonra, 1900-1912-ci illər arasında "Fars tarixi və ədəbiyyatı" adlı monumental işində Nizaminin həyatı və ədəbi irsi haqqında geniş biblioqrafik məlumat və "Xəmsə"dən rus dilinə tərcümə nümunələri də daxil etmişdi. A.Krımski, özünün də etiraf etdiyi kimi, əvvəlki işlərində Baxer, Riye, Ete və başqalarının məlumatlarına arxalanırdı (259, 64). Bununla əlaqədar olaraq, şairin həyatına dair Avropa şərqşünaslarına yol tapmış bəzi yanlışlıqları təkrarlamağı olmuşdu. Sonralar A.Krımski ağır zəhmət hesabına, çoxillik şərqşünas-alim erudisiyası ilə yazılmış "Nizami və onun müasirləri" əsərində həmin yanlışlıqların çoxunu aradan qaldırdı.

XIX əsrdə Avropada və Rusiyada nizamişünaslığın inkişafı, şairin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı problemlər üzrə araşdırmalar aparmaq üçün ilkin istiqamətləri müəyyənləşdirmiş oldu. Bir mühüm məsələni qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən mərhələdə Nizami irsinin öyrənilməsi natamam xarakter daşıyır, şairin şəxsiyyəti, yaradıcılığına dair bir çox mühüm problemlər öz həllini gözləyirdi. Maraqlı burasıdır ki, 2 əsrdən çox müddət ərzində şairin ədəbi irsini öyrənən, XIX əsrdə çiçəklənən, nəhayət, XX əsrdən başlayaraq, özünün tənəzzül və durğunluq dövrünü yaşayan Avropa nizamişünaslığı üçün Nizami sənətinin böyüklüyünün, əzəmətinin sirləri möcüzə olaraq qalmaqda idi. 1902-1924-cü illər arasında "Fars ədəbiyyatı tarixi"nə həsr olunmuş 4 cildlik fundamental tədqiqat əsərində ingilis alimi Edvard Braun Şərqdə mövcud olan sufi təriqətlərindən tutmuş, Firdovsi, Sənai, Nizami, Hafiz, Sə'di, həmçinin "Xəmsə" mövzusunda yazan bir çox sənətkarlar daxili olmaqla müxtəlif ədəbi mərhələləri izah etmiş, lakin özünəqədərki ədəbiyyatdan fərqlənən, heç kəsə bənzəməyən Nizaminin qüdrətli sənətinin sirrini açmaqda aciz qalmışdı.

Avropa elmi hələ xəbərsiz idi ki, X-XI əsrlərdən başlayaraq Şərq xalqlarının mədəni inkişaf tarixində müstəsna

rolu olan fars dilli ədəbiyyat təkcə iranlılara məxsus deyildir. O, həm də digər müxtəlif sivil xalqların mühüm iştirakı və fəaliyyətilə yaradılmış müstəqil mədəni sərəvətdir və Nizami yaradıcılığı yüksək səviyyəyə qalxmış türk-Azərbaycan mədəniyyətinin zirvə göstəricisidir. Yalnız Azərbaycan nizamişünaslığının ağır zəhməti, səyi nəticəsində həqiqət dünyaya yol açdı; Nizami şəxsiyyətinin yetişməsində mühüm rol oynamış milli-mədəni zəmin tədqiqatına cəlb olundu, Nizami sənəti Azərbaycan mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi öyrənilməyə başlandı. Görkəmli Azərbaycan nizamişünası Həmid Araslı keçən əsrin 40-cü illərində haqlı olaraq yazırdı: "...Nizaminin əsas qüvvət və qüdrət mənbəyi şərqşünaslar üçün bu günə qədər məchul olaraq qalmışdır. Hətta şairin əsərlərinə şərh yazan alimlər belə onun əsas qüdrət və qüvvət mənbəyi olan o zamankı Azərbaycan mədəniyyətilə, onun adət və ənənələrilə yaxından tanış olmadıqlarından, şairin ayrı-ayrı ifadə və təşbihlərini, işlətdiyi sözlərin mənasını belə doğru, düzgün izah edə bilməmişlər (25, 9).

XX əsrin 40-cü illəri Azərbaycan nizamişünaslığının tarixində mühüm mərhələ oldu; Nizaminin dövrü, ədəbi mühiti, həyat və şəxsiyyəti geniş tədqiqat obyektinə çevrildi; şairin zəngin və çoxşaxəli yaradıcılığı sözün əsil mənasında, möhtəşəm-qədir-qiymətini aldı; əsərlərinin bədii-fəlsəfi məzmunu, poetik xüsusiyyətləri araşdırıldı. Əsərlərinin tam halda nəşri, tərcüməsi və təbliği sahəsində mühüm işlər görüldü.

Nizaminin ədəbi irsinin öyrənilməsində, tədqiq və nəşr olunmasında görülməli böyük işlər, ayrı-ayrı monoqrafiyalarda, elmi-tədqiqatlarda, məqalə və məruzələrdə bu problemin daha geniş miqyaslı həlli bizə belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, Azərbaycan nizamişünaslığının keçdiyi mərhələləri, onun problematikasını, dünya miqyasında mövqeyini, əldə olunan nailiyyətlərin ümumi yekununu və kəsirləri müəyyənləşdirib öyrənməyin vaxtı artıq çoxdan

NİZAMİŞÜNASLIĞIN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

çatmışdır. Təqdim olunan bu işdə əsas məqsəd müxtəlif mərhələlərdə, xüsusən XX əsrin 40-cı illərində Azərbaycan nizamışünaslığının mühüm cəhətlərini araşdırmaqdan, ədəbiyyatşünaslıqda Nizaminin tədqiq problemləri üzrə təhlil aparmaqdan ibarətdir. Azərbaycanda nizamışünaslığın problemlərinin həlli yolları, görülmüş işlər üzrə ümumi nailiyyət və kəsirlərin işıqlandırılması, Azərbaycan nizamışünaslığının dünya nizamışünaslıq məktəbinin inkişafında oynadığı rol və hal-hazırdakı mövqeyinin qiymətləndirilməsi işin mühüm cəhətidir. Müasir dövrdə Azərbaycan nizamışünaslığının nailiyyətləri dönə-dönə qeyd olunsa da, bu sahədə görülmüş fundamental işlər indiyədək əsil tədqiqat obyektinə çevrilməmiş, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Nizaminin tədqiq problemi sistemli şəkildə öyrənilməmişdir. Doğrudur, ayrı-ayrı görkəmli Azərbaycan nizamışünaslarının müəyyən mülahizələri qeyd olunmuş, daim onlara istinad edilmişsə də, onların nizamışünaslığın inkişafındakı fəaliyyəti tam şəkildə öyrənilməmiş, başlıcası isə nizamışünaslıq problemlərinin tədqiqi kompleks şəkildə indiyədək araşdırılmamışdır. 70 ilə yaxın bir dövr ərzində şairin ədəbi irsinin öyrənilməsində, tədqiq və nəşr olunmasında görülən faydalı işlər göz qabağında olsa da, bu işlərə münasibət, onların qiymətləndirilməsi hələ lazımı səviyyədə öz əksini tapmamışdır.

Nizami irsinin tədqiqi geniş və mürəkkəb olduğundan bu problemin həllində mübahisə doğuran, yaxud hələ də az öyrənilmiş məsələlər bu gün də mövcuddur. Bu monoqrafiyada qarşıya çıxan mübahisə və kəsirlərin işığında Azərbaycan nizamışünaslığının nailiyyətləri qiymətləndirilir; aparıcı istiqamətlər, perspektivlər müəyyənləşdirilir.

Məlumdur ki, Azərbaycan nizamışünaslığının nailiyyətlərini, dünya elminin uğurlarından təcrid olunmuş şəkildə izləmək mümkün deyildir. Elə buna görə də, tədqiqatda rus şərqşünaslığının, eləcə də İran və Avropa nizamışünaslığının fəaliyyəti müqayisəli şəkildə öyrənilir.

Azərbaycan nizamışünaslığının inkişafını dövrləşdirərkən nəzərə almaq lazımdır ki, onun ayrı-ayrı mərhələlərini ictimai-siyasi hadisələrdən, dövrün ədəbi prosesindən ayrıca götürmək mümkün deyildir. İctimai-siyasi hadisələr, iqtisadi-sosial vəziyyət, eyni zamanda, ədəbi prosesdəki ziddiyyət və qanunauyğunluqlar müəyyən mərhələdə nizamışünaslığın inkişafına da təsirsiz qalmamışdır. Məhz buna görə də, nizamışünaslığın tarixini araşdırarkən belə bir təbii fakt meydana çıxır ki, hər mərhələ özündən sonrakı dövrün formalaşmasında, möhkəmlənib yeni istiqamətdə inkişaf etməsində həlledici rol oynayır. Bu müxtəlif mərhələlər arasında vaxt, zaman, tələb və prinsip fərqi yəni də dövrün xarakteri, yaxud ümumiyyətlə elmin inkişafı ilə bağlı olan qanunauyğunluqdur. Belə ki, müasir dövr Azərbaycan nizamışünaslığı boş bir zəmin üzərində yaranmamış, onun bugünkü nailiyyətləri bir neçə ədəbi nəslin axtarış və zəhmətinin, müvəffəqiyyət və kəsirlərinin işığında cilalanmış, formalaşmış, nəhayət, indiki elmin inkişafı səviyyəsinə gəlib çata bilmişdir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda Nizaminin öyrənilməsi tarixini aşağıdakı mərhələlərə bölmək olar:

I Mərhələ. Oktyabr inqilabına qədərki dövr. Məlum olduğu kimi, bu mərhələ görkəmli Azərbaycan alimlərindən Lütfuli bəy Azər (1711-1787), Abbasquluğa Bakıxanov (1794-1846), Mirzə Fətəli Axundov (1812-1878), Məhəmmədəli Tərbiyət, Mirzə Məhəmməd Axundov və Firidun bəy Kəçərlinin (1863-1925) adları ilə bağlıdır. XVIII əsrdə Lütfulibəy Azərin "Atəşkədə" əsərində Nizami Gəncəvi haqqında verdiyi məlumat, "bütün tarixi-ədəbi yanlışlıqları ilə bərabər", Azərbaycan nizamışünaslığında ilk məlum sənəd kimi qiymətləndirilmişdir (88, 133-139). "Atəşkədə"yə Lütfuli bəy Azər Nizaminin qısa tərcümeyi halını, qəzəllərindən bir neçə nümunə və məşhur fəxriyyəsinə daxil etmiş-

dir. "Xəmsə" haqqında müəllif yazır: "Fazillər, ariflər və şairlər şeyxin xəyalatından ibarət olan beş kitabı bir yerdə cəm edib, ona "Xəmsə" adını verdilər (39, 225). L. Azər şairin həmçinin 20 min beytlik, qəsidə, qəzəl, qitə və rübaiyərdən ibarət bir Divanının mövcud olduğunu, lakin indiki halda əldə olmadığını söyləyir. Lütfəli bəy Azər Nizamini sufi kimi təqdim edərək "Süluk aləmində əxi Fərəc Zəncani ilə bərabərdir", deyərək qiymətləndirir.

Daha sonrakı dövrdə A. Bakıxanov da özünün "Gülüstani-İrəm" əsərində "Həkim-i-mənəvi Şeyx Nizami Gəncəvi" deyərək şairin adını böyük ehtiramla çəkir. O da görünür, Lütfəlibəy Azərin təzkirəsi ilə yaxından tanış olduğundan, bəzi məsələlərdə onu təkrarlayır. A. Bakıxanov Nizami sənətini yüksək qiymətləndirir və yazır: "...onun böyüklüyünü və fəzilətini söyləməkdən dil acizdir." (48, 207).

Nizami Gəncəvi yaradıcılığına sözün əsl mənasında ədəbiyyatşünas kimi yanaşan ilk müəllif Mirzə Fətəli Axundov olmuşdur. O, məsələyə nəzəri cəhətdən yanaşaraq, Nizami, Firdovsi, Cami, Rumi, Sədi, Hafiz kimi şairlərin yaradıcılığına ümumi bir nəzər salır, Nizami əsərlərini məzmun və sənətkarlıq baxımından qiymətləndirməyə çalışır.

M.F. Axundov 1866-cı ildə yazdığı "Kritika" adlı məqaləsinin farsca mətnində ayrıca olaraq şeirdə məzmun gözəlliyinin xüsusiyyətlərini araşdırır və poeziyada realizmi əsas götürərək yazır:

"Həyəət və şikayət də gər həqiqətə uyğun ola və məzmununda həqiqi vücudu olmayan bir iş deyilməyə, bəlkə, bütün deyilənlər gərək bəşər davranış və xəyalatına və ya bitkilərin, cansızların və ya ölkələrin vəziyyətinə müvafiq ola. Beləliklə, hər bir şeirin ki, məzmunu bu şərtlərin xilafına ola, yəni məzmunu həqiqətin ziddinə olub həqiqi vücudu olmasa, şeir deyil və onu poeziya adlandırmaq olmaz. Ərəb və İran şairləri bu şərtlərdən qafildirlər. Bu şərtlər yalnız

Firdovsinin "Şahnamə"sində, Nizamının "Məxzənül-Əs-rar" və "Yeddi gözəl"ində görünür." (41, 557).

M.F. Axundov Firdovsi və Nizami yaradıcılığında qeyri-reallığı əks etdirən ünsürləri də hər iki şairin təxəyyülünün yaradıcı, əslində reallığı göstərmək üçün istinad etdikləri bədii bir üsul kimi izah edir, böyük ingilis şairi Şekspirin fantastik obrazlarını yada salaraq yazır: "hərçənd ki, Firdovsi Rüstəmi Ağ divlə meydana gətirir. Simürğdən danışır və Nizami qaragəyənlərdən nəql edir. Ancaq bunlar mətləbə xələl yetirmir, çünki onların halətini də bəşər cinsinin halət və davranışı kimi zikr edirlər. Necə ki, ...Şekspir insanların davranışını və əxlaqını cin, şeyatın və div kimi xeyali vücüdlarla zikr edir." (41, 558). Qeyd edək ki, ədibin bu mövqeyi nizamişünaslıqda həmişə aktual olan bir problemin həlli yolunda atılmış qəti addımdır. Bugünkü ədəbiyyatşünaslıqda, yeni poeziya araşdırıcısı "Şərqin simvollarından, nəhayət, yaxamızı qurtaraq", deyərək düşündüyü bir vaxtda M.F. Axundovun vaxtilə toxunduğu bu məsələni təkrar yada salmaq lazım gəlir. Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbi məktəbinin nümayəndələri - Qətran Təbrizi, Əbül-ülə Gəncəvi, Xaqani, Fələki Şirvani, Nizami Gəncəvi və başqaları şeir yaradıcılığına münasibətdə ərəb və fars poetika nəzəriyyəsinə fərqlənirdilər: Məsələn, ərəblərin "Ən gözəl şeir - ən yalan şeirdir" - ifadəsinə münasibətdə Nizamının mövqeyi tam başqa idi:

در شعر مینویج و در فن او چون کتب اوست احسن او

(292, 82)

Şeirdən və şairlikdən yapışma,

Çünki onun ən gözəli (ən təriflisi) ən yalan olanıdır.

M.F. Axundovun bu problem ətrafında fikirləri düz I əsr sonra Y.E. Bertelsin aşağıdakı qeydlərlə üst-üstə düşür. O yazır: "Nizami həmişə həqiqətə yaxın olmağa can atdığına görə, fantastika onun əsərlərində az yer tutur. Əgər doğru olanı, həqiqəti şeirə gətirmək mümkündürsə nə üçün boş

yerə yalan yazmaq? Bu prinsip o zamankı poetika ilə əksilik təşkil edir.” (239, 481).

Beləliklə, mühüm bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan nizamışünaslığı yarandığı gündən bəri Şərqdə Nizami şerinin mövzu və süjetlərinin, poetik dil və üslubunun normativ məzmun və forma kimi qəbul edilməsinə heç də sadə məsələ kimi baxmır, onun Şərqi ideya-poetik sistemə həqiqətə uyğun məzmun, orijinal və sadə ifadə formaları gətirən yenilikçi bir şair olduğuna xüsusi diqqət yetirir və bütün bu məsələlərin öyrənilməsinə problem olaraq qarşıya qoyur.

Göstərilən mərhələdə Azərbaycan nizamışünaslığı tarixində ilk dəfə 1909-cu ildə Gəncədə Hacı Əhməd mətbəəsində çap olunmuş “Şeyx Nizami” kitabını çap etdirən Mirzə Məhəmməd Axundovun xidmətinə xüsusi qeyd etməliyik. O, bu kitabda Nizaminin həyatı, əsərləri, Avropa ədəbiyyatında öyrənilməsi və təbliği haqqında əhəmiyyətli məlumat vermişdir (42). Nizaminin həyatı, əsərlərinin yazılma tarixi üzərində xüsusi dayanan M.M.Axundov şairin şəxsiyyəti və yaradıcılığına dair bir çox məqamları araşdırmağa çalışır. O, Nizami əsərlərinin janr məsələsinə toxunaraq, “Xəmsə”yə daxil olan məsnəviləri, ilk dəfə olaraq, roman adlandırır (42, 8). Müəllifin alman alimi Ş.Şerrin 1869-cu ildə Ştutqartda nəşr olunan “Ümumi ədəbiyyat tarixi” əsərində Nizami haqqında qeydlərinə istinad etməsi, bəzən təkrar yanlışlıqlara gətirib çıxarsa da, hər halda bu kitabın nəşri Azərbaycan nizamışünaslığında hadisə sayılmalıdır.

XX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatşünası Məhəmmədəli Tərbiyət “Daneşməndən-e Azərbaycan” (Tehran, 1314) adlı məşhur təzkirədə Nizaminin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş qiymətli araşdırma aparmışdır. M.Tərbiyət Nizami əsərlərinin hər birini ayrıca tədqiqatə cəlb etmiş, “Xəmsə” mövzularının yazılma səbəbləri, ithaf olunduğu hökmdarlar, yazıldığı tarix və s. məsələlər geniş şərhlənmişdir. M.Ə.Tərbiyət «Xəmsə» mövzularının mənbələri haq-

qında zəngin məlumat verir. Müəllif «Xosrov və Şirin» və «Leyli və Məcnun» əsərlərinin tarixi yazılı mənbələrindən Cahizin «Əl məhasin vəl-əzəd» (Gözəllik və ziddiyyətlər), Əbu Mənsur Səalibinin «Qürəül-əxbar» (Ən yaxşı xəbərlər), Əbu Əli Miskəveyhin «Nədimül-fərid» (Yeganə nədim), Firdovsinin «Şahnamə» və İbn Nəbatinin «Şərhül-üyun» (axar çeşmə), «Xəzanətül-ədəb» (Ədəb xəzinəsi), «Məcalisül-üşşaq» (Aşıqlar məclisi) və s. Əsərləri qeyd etməklə, bu məşhur dastanların ilk dəfə Nizami tərəfindən nəzmə çəkildiyini göstərir (136, 257).

Mənbəşünaslıqda mühüm əhəmiyyət kəsb edən bu işdə M.Tərbiyət «Xəmsə»nin Şərqdə təsir probleminə də toxunur, Nizami davamçısı olan çoxlu sayda farsdilli və türkdilli müəlliflər haqqında məlumat verir (136, 259).

İlkin nizamışünaslıqda mühüm rol oynamış görkəmli ədəbi simalardan biri Firidun bəy Kəçərli olmuşdur. Müəllif Nizami Gəncəvi haqqında ilk dəfə 1901-ci il Tiflisdə rus dilində çıxan “Kavkazski Vestnik” jurnalında dərc etdirdiyi “Literatura azərbaydjanskix tatar” məqaləsində geniş məlumat verir (255, 14). Ədibin sonrakı dövrdə yazdığı “Azərbaycan ədəbiyyatı materialları” əsərində Nizaminin həyatı və yaradıcılığı haqqında daha geniş məlumatlara rast gəlik (125, 67-71; 126, 129-134) Firudin bəy Kəçərli əsrin əvvəllərində Nizami əsərlərinin türkçəyə çevrilməsini mühüm problem olaraq qarşıya qoyaraq yazır: “Fars lisanına dara rəvəntəb şairlərimizin baş vəzifələrindən birisi də Şeyx Nizami əliəlrəhmənin əsərlərindən bəzilərinə türkçə açıq dildə tərcümə edib, milli ədəbiyyatımızı dövlətləndirməkdir.

İnsaf deyil ki, onun möcüzəmə kəlamları Avropa dillərinə tərcümə olunub intişar tapsın, bizlər isə onu öz dilimizdə eşidib feyziab olmaqdan məhrum qalaq” (125, 68). F. Kəçərli ilk dəfə olaraq Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Nizami haqqında tədqiq və məlumatları sistemli şəkildə

yekunlaşdırdı. Onun irsinin tərcümə və nəşrinin müstəsna əhəmiyyət daşıdığını göstərdi.

İnqilabaqədərki, Azərbaycan nizamşünaslığının rolu ədəbiyyatşünaslıqda mühümdür. Şübhəsiz elə əhəmiyyətli roluna görədir ki, həmin mərhələ bir sıra tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş, bu dövr nizamşünaslığın əsas fəaliyyəti, yanlışlıqları və onları doğuran səbəblər qeyd olunmuşdur.

Həmin dövr Nizami irsinin tədqiqinin öyrənilməsində ədəbiyyatşünas Orucəli Həsənovun 1947-ci ildə çap olunmuş "Nizamini tədqiq edən Azərbaycan alimləri" məqaləsini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Burada müəllif XVIII əsrdən başlayaraq əsrimizin əvvəllərinə qədərki dövrdə görkəmli Azərbaycan ədiblərinin Nizami Gəncəviyə həsr olunmuş tədqiqləri, şairin həyat və yaradıcılığına dair fikir və mülahizələrini şərh edir, inqilabaqədərki Azərbaycan nizamşünaslığının əhəmiyyətini qiymətləndirir (88, 133-141).

II Mərhələ. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan nizamşünaslığının tarixində yeni mərhələ başladı. Bu mərhələ ədəbiyyatşünaslıqda özünün mürəkkəbliyi ilə seçilir. Bu dövrdə tərəqqipərvər qüvvələr tərəfindən ədəbiyyat tariximizin yazılmasına dair son dərəcə elmi, uzaqgörən tezislər irəli sürüldü; Azərbaycanın görkəmli alimi Əli Nazim 1925-ci ildə «Ədəbiyyatımız və ədəbiyyat tariximiz» məqaləsində yazırdı: «... istər Orxon, istər Turfan və «Kudatqu biliq» ədəbiyyatımızın başlanğıcı sayıla bilməz. Çünki, bunlar ədəbiyyatımızın daha təkamül etmiş və irəliləmiş səhifələridir. Bunlardan daha əski, daha ibtidai və xəlqi şeylər bunları doğurmuşdur. Orxon kitabələrini oxuyacaq olursaq, bunu apaydın görmüş oluruq... bu kitabələr yazıldığı zaman türklər artıq şəhərli olmağa başlamışlardı. Demək ki, onlar istər həyatca, istər ictimai vəziyyətə və istər ədəbiyyatca bir sıra dövrlər keçirmişlər (89, 29)*. Bütün bunlara baxmayaraq, inqilabın ilk illərində klassik ədəbiyyata, o cümlədən də Nizami ədəbi irsinə münasibətdə ictimai-siyasi

hadisələri həlli ilə üst-üstə düşən anlaşılmazlıqlar da mövcud idi. 20-ci illərin bütün siyasi xarakteri ədəbi prosesdə, eləcə də Nizami irsinin öyrənilməsində özünü göstərməkdə idi. Bu "özünügöstərmə", şübhəsiz, meydana çıxan təhrif və nöqsanlarla şərtlənirdi.

Belə bir dövrdə S.Mümtaz, A.Şaiq, C.Cabbarlı, Ə.Müznib, C.Cahanbəxş, Əli Nazim kimi ədəbiyyatşünaslar, milli birlik hərəkatının cəfakəşləri təhriflərə qarşı kəskin etirazlarla çıxış edərək, şairin həyatı və yaşadığı ədəbi mühitin öyrənilməsini, yaradıcılığının, dünya şöhrətinin araşdırılmasını, əsrlərinin nəşr olunmasını ədəbiyyatşünaslığın qarşısında duran əsas vəzifə olduğunu göstərdilər.

1925-ci ildə S.Mümtaz Nizamiyə heykəl qoyulması əleyhinə çıxan nankorlara qarşı ciddi etirazını bildirir və yazır: "Dahilik rütbəsini alan Nizami kimi bir nadireyi-dəhri dünya bəyonərək təqdir etdiyi kimi, hökumətimiz də təqdir və təhsin etmək istəyir. Azərbaycanın böyük oğullarını Azərbaycan cumhuriyyəti təqdir etməyəcək, bəs kim edəcəkdir? Bu hökumətimizin ən birinci vəzifəsidir ki, edir." (162, 3).

Göstərilən şəraitdə məqsəd bütün qüvvələri aşağıdakı mühüm problemin həllinə yönəltmək idi; fars dilində yazdığına əsaslanaraq şairin milli mənşəyini təhrif edən səhv, əsası olmayan fikirlərə tutarlı faktlarla cavab vermək. Keçən əsrin 20-ci illərində, siyasi çevrilişlər dövründə bu məsələ ətrafında aparılan tədqiqlər vacib idi. Ona görə də görkəmli ədəbiyyatşünas S.Mümtaz Nizami irsini öyrənərkən, şairin yaşadığı tarixi-ədəbi mühiti nəzərə almağı ədəbiyyatşünaslığın qarşısında duran əsas vəzifə kimi qoyur. O, çox düzgün olaraq, Nizami Gəncəvinin yaşadığı dövr və ədəbi mühitin öyrənilməsini nizamşünaslığın əsas problemi hesab edərək yazır: "O əsrlərdə İran və Turanın yetirdiyi türk məşahirlərinin hansı biri türkcə yazmışdır ki, Nizami də yazırdı? Əbu Nəsir Faryabi, Əbu Əli Sina, Cəlaləddin Rumi, Şeyx Məhəmməd Şəbüstəri həm türk ola-ola farsca yazmış-

lar, bunların səbəblərini aramalı və tədqiq edilməlidir (162, 3).

O dövrün görkəmli ədəbiyyatşünaslarından Ə.Müznib də orta əsrlərin ən məşhur şairlərinin fikirlərinə istinad edərək Nizaminin yüksək sənət mövqeyini qiymətləndirməyə çalışır, 1925-ci ildə yazdığı "Nizamiyə abidə lazımdırımı?" məqaləsində xüsusi olaraq bu problem üzərində dayanır (162a, 2).

Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz görkəmli alimlər çətin dövrdə Nizamini bütün anlaşılmaz, ziddiyyətli görüşlərdən çıxarıb, onun bədii irsinin öyrənilməsinə Azərbaycan xalqının mədəni həyatında ədəbi-ictimai bir zərurət olduğunu göstərdilər. Ə.Müznibin hələ 1925-ci ildə inamla söylədiyi "... bu gün Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi yazmaq icab edərsə, tariximizin baş sətrini yıldıız xətlərlə, heç şübhə yoxdur ki, Nizami işğal edəcəkdir," (162a, 2) sözləri artıq bu gün həqiqətə çevrilmiş, dahi şairin adı ədəbiyyat tariximizdə ən şərəfli yerlərdən birini tutmuşdur.

Beləliklə, 20-ci illərdə məlum şəraitlə əlaqədar olaraq, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında nizamişünaslığın inkişafı şairin sənət və şəxsiyyətinə münasibət çərçivəsindən kənara çıxa bilmir.

Az vaxt keçdikdən sonra göstərilən mərhələni daha mü-rəkkəb, problemlər çoxluğu ilə seçilən yeni dövr əvəz etdi; nizamişünaslığın Y.E.Bertels, M.Rəsulzadə, H.Araşlı, M.Mübariz, M.Rəfil, M.Arif, Ə.Sultanlı, Ə.Ağayev, A.O. Makovelski, M.Cəlal, C.Xəndan, M.Cəfər və başqalarından ibarət yeni nəsli meydana çıxdı.

30-cu illərin sonuna doğru dəhşətli repressiya məşını bir çox ziyalıları, ədəbiyyat xadimlərini kütləvi təqibə və məhv və məruz qoysa da, salamat qalmağa macal tapanların əzmini qıra bilmədiyi ağır illərdə 1937-39-cu illərdə Nizami irsinin təbliği və öyrənilməsi işi geniş vüsət aldı. Azərbaycanın görkəmli ədəbiyyat xadimləri M.Rəfilinin "Nizami Gəncəvi"-Revolusiyaya və kultura", 1937, №2; "Nizami

dövründə Azərbaycan" - "Ədəbiyyat" qəzeti, 1938, 28 yanvar; Nizami. Həyat və yaradıcılığı" monoqrafiyası, Bakı, 1939; M.Mübarizin "Şeyx Nizami Gəncəvi"- "Ədəbiyyat" qəzeti, 1938, 28 yanvar; "Nizami yaradıcılığında Azərbaycan folklorunun təsiri" - "Ədəbiyyat" qəzeti, 1938, 24 iyun; "Nizami əsərlərində Azərbaycan qadını obrazı"- "Ədəbiyyat" 1939, mart; "Nizami Gəncəvi" monoqrafiyası, H.Araşlının "Nizami və yaradıcılığı"- "Ədəbiyyat" qəzeti, 1939, 24 fevral; "Nizami və qadın obrazları"- "Azərbaycan qadını", 1939, № 10; "Yaxın Şərqi ədəbiyyatında "Leyli və Məcnun" mövzusu "Nizami" almanaxı, 1 kitab, 1939; M.S.Ordubadinin "Nizaminin dövrü və həyatı"- "Ədəbiyyat" qəzeti, 1939, 22 oktyabr, İnoyabr, 10 dekabr saylarında; S.Vurğunun "Böyük Azərbaycan şairi", "Ədəbiyyat", sentyabr, 1939 və başqa çoxsaylı işlər Nizami irsinin öyrənilməsi və təbliği işində atılmış qəti addımlar idi.

1939-cu ildə Stalinin, imperiya əsarəti altında olan millətlərin gözündən pərdə asmağınə etdiyi "Milli ədəbiyyatların inkişafı haqqında" məruzəsi və 3 aprel "Pravda" qəzetində Nizami Gəncəvi irsinin təbliğ və tədqiqinin vacibliyi haqqında qərar Azərbaycan alimlərinin illərdən bəri çarpışdığı məqsədə çatmağa imkanlar açdı. Nizami irsini dövlət qayğısı səviyyəsində tədqiq və təbliğ etməyin zamanı çatmışdı. Əsrin əvvəllərində Nizami əsərlərinin ana dilinə tərcümə olunaraq yayılması, fikir və ideyalarının doğma xalqa çatdırılması yalnız arzu olaraq qalırdsə, 40-cı illərdə artıq bu arzu ədəbiyyatşünaslığın real imkanlarına çevrildi. Azərbaycan nizamişünaslığı sürətlə inkişafa başlayaraq böyük söz ustasının əsərlərinin ana dilinə tərcümə və nəşr olunmasında əhəmiyyətli işlər gördü. Yalnız bu dövrdə Nizami mövzusu Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının əsil tədqiq obyektivə çevrilərək özünü təsdiq etdi. Nizamişünaslığın problemləri, gələcəkdə tədqiq olunacaq işlərin perspektiv istiqamətləri işlənib hazırlandı.

1941-ci ildə görkəmli şərqşünas Orbelinin rəhbərliyi ilə, ağır müharibə şəraitində Sankt-Peterburqun mühasirəsi dövründə son dərəcə soyuq şaxtılı qış günündə Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfrans keçirildi. Konfrans Sankt -Peterburq Şərqşünaslıq institutu və Dövlət Ermitajı işçilərinin birgə keçirdiyi iclas şəraitində baş tutdu. Qeyd edək ki, o dövrdə Dövlət Ermitajında Nizami dövrü mədəniyyət və tarixinə dair materiallardan ibarət eksponatlarla zəngin xüsusi zallar açılmışdı. O da məlumdur ki, Azərbaycan xalqına məxsus bir çox tarixi-etnik qiymətli abidələr ölkədən çıxarılaraq bu muzeydə yerləşdirilmişdir. O dövrdə Köhnə Gəncədə arxeoloji işlər MEA Tarix institutu tərəfindən 1938 ildə 1 ay müddətinə, 1939-cu ildə 2 ay, 1940-cı ildə 4 ay müddətinə aparılmış və Nizami dövrünə aid bir çox zəngin materiallar əldə edilmişdi.

1947-ci ilin 22-27 sentyabrında Bakıda və Gəncədə böyük şairin 800 illik yubileyi qeyd edildi.* Bu yubileyə hazırlıq işləri hələ 1938-ci ildən başlamış və təntənənin 1941-ci ildə qeyd olunması nəzərdə tutulmuşdu. Lakin müharibənin başlanması dahi şairin yubileyinin keçirilməsini xeyli geriye atdı. Bununla belə, hələ 1938-ci ildə yaranmış olan Nizami Yubiley komitəsində mühüm işlər görüldü, şairin əsərlərinin tərcüməsi, nəşri və öyrənilməsi sahəsində həlledici addımlar atıldı.

Məlumdur ki, nizamişünaslıq problemlərinin düzgün həllində şairin əsərlərinin tənqidi mətnlərinin olması əsas şərtidir. Təsədüfi deyildir ki, 1939-cu ildə Nizami əsərlərinin tərcüməsi üzrə Bakıda çağırılmış Ümumittifaq müşavirəsində görkəmli ədəbiyyatşünas Məmməd Arif qısa, lakin çox aktual bir tezislə çıxış edərək, şairin poemalarının elmi-tənqidi mətnlərinin hazırlanmasını günün vacib məsələlərindən hesab edir (142, 138-145).

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, görkəmli alim öz çıxışında o dövərə qədər nəşr edilmiş elmi-tənqidi mətn-

lərdən yalnız "Sirlər xəzinəsi"nin Blend (London) və "Yeddi gözəl" poemasının Yan Ripka tərəfindən nəşrini az-çox uğurlu işlərdən hesab edir. Qeyd edək ki, 1934-1938-ci illərdə Tehrandə Nizami Gəncəvi "Xəmsə"sinin elmi-tənqidi mətnlərini hazırlamaqla dünya nizamişünaslığına töhfələr vermiş Vəhid Dəstgirdi nəşri də şairin həyatına dair ciddi təhriflərə baxmayaraq mötəbər sayılırdı.

40-cı illərdə 800 illik yubiley ərəfəsində Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat institutu şairin poemalarının elmi-tənqidi mətnlərinin hazırlanmasını öz öhdəsinə götürdü. Görkəmli şərqşünaslardan - Y.E.Bertels, Ə.Ələsgərzadə, Ə.Əlizadə, F.Babayev, O.A.-Smirnov, L.A.Xetaqurovdan ibarət olan mətnşünas qrupu yaradıldı, "Xəmsə"yə daxil olan beş poemadan dördü - "İskəndərnamə" - "İqbalnamə" (Bakı, 1947), "Şərəfnamə" (Bakı, 1947), "Sirlər xəzinəsi" (Bakı, 1960), "Xosrov və Şirin" (Bakı, 1960) və "Leyli və Məcnun" (Moskva, 1965) hazırlanıb nəşr olundu.

"Xəmsə"nin çapa hazırlanması zamanı elmi-tənqidi mətnlərdə hansı nəzəri-metodoloji prinsiplərin əsas tutulması, tam və ən düzgün olan variantların kodlaşdırılma sistemi - olduqca mürəkkəb və ciddi müqayisələr, araşdırmalar tələb edən bir iş idi. Qeyd edim ki, bir araşdırıcı olaraq, XX əsrin 40-cı illərindən başlanaraq, hazırlanmış bu nəşrləri dünya tekstoloji elminin inkişaf və nailiyyətlərlə müqayisə etməyi vacib bildim. Qərbin görkəmli mətnşünaslıq mütəxəssislərindən olan C.Tor-pe, F.Qaskel, F.Bovers, C. Makqenni və başqalarının elmi-tənqidi mətnlərin hazırlanması prinsipləri haqqında fikirlərindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Avropa elmi haqlı olaraq materialın nəzəri-metodoloji problemlərini öyrənmədən mətnin hazırlanmasını "mətnşünaslıqda böhran" adlandırır (267, 10). Qərb alimlərinin bir qisminin keçən əsrdə əsas müzakirə və mübahisə obyektinə çevirdiyi bu məsələni, keçmiş sovet məkanında

243336

şərqşünaslıq elmi çox böyük uğurlarla, görülən monumental işlərlə həyata keçirirdi.

Azərbaycanda da son dərəcə cəldliklə, qısa bir vaxt ərzində nizamişünaslığın nəzəri-metodoloji problemləri və mətnlərin hazırlanması prinsipləri müəyyənləşdirildi və "Xəmsə"nin elmi-tənqidi mətnlərinin nəşri işinə başlandı.

Sonralar, 1946-cı ildə Y.E.Bertels bu əlamətdar hadisəni xatırlayaraq yazırdı: «Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Dil və Ədəbiyyat İnstitutu bu ağır məsələnin həllini öz üzərinə götürmüşdü. İş müstəsna dərəcədə gərgin tempdə aparılırdı və artıq 1940-cı ilin payızında beş poemanın mətni tam şəkildə hazır idi (239, 459).

Bakı və Moskva nəşrləri hazırlanarkən, dünyanın ayrı-ayrı muzey və kitabxanalarında saxlanılan 10 əlyazma nüsxəsindən, habelə Yan Ripkanın tərtib etdiyi "Həft peykər" tənqidi mətnindən, Blend tərəfindən nəşr olunmuş "Məxzə-nül-əsrar" poemasının nəşrindən və Bəhid Dəstgirdinin hazırladığı Nizami külliyyatından istifadə olunmuşdur.

Nizaminin şeir texnikasına, mətnlərin özünəməxsusluğuna, ədəbi stilistik qayda-qanunlara, mətnlərin nüsxə fərqləri və s. məsələlərə bələd olmağa çalışan mətnşünas-alim qrupu ağır yaradıcılıq işi, gərgin zəhmətlə üzlaşmalı oldu. Əvvəla, əldə olunan mətnlər şairin ölümündən təxminən 150 il sonra üzü köçürülmüş, ən qədimi XIV əsrə aid olan nüsxələr idi. Avropa alimləri tərəfindən hazırlanmış mətnlərdən yalnız "Həft peykər" əsərinin Y.Ripka tərəfindən edilmiş tərtibi çağdaş elmin tələblərinə cavab verirdi, tərtib və nəşr olunmuş digər nüsxələrin əksəriyyəti nöqsanlı idi, hazırlanmasında hansı mətnlərin əsas götürüldüyü məlum deyildi. "Xəmsə" mətnlərinin tərtibində naqışlıq özünü göstərirdi. Nüsxə fərqləri, deformasiyalar qeyd olunmur və bu da tədqiqatçıya lazımi mətn daxili mənalara vermək iqtidarında deyildi. Sonuncu nəşr olan və XIV əsrin ilkin nüsxə variantlarına əsaslanan Vəhid Dəstgirdi nəşri, bütün mə-

ziyyətlərinə baxmayaraq inanılmış, əsas baza hesab edil-mirdi (234, 35).

Artıq qeyd edildiyi kimi, Nizami əsərlərinin tənqidi mətnlərinin hazırlanmasında əsas baza ən qədim nüsxə sayılan XIV əsrə aid əlyazma idi. Tekstoloji-işçi qrupun çalışması üçün o dövrdə XIV əsrə aid əlyazmalarından yalnız dördünü əldə etmək mümkün olmuşdu; Paris Milli kitabxanasında saxlanılan Əhməd İbn-əl Hüseyn İbn Səna tərəfindən 1362 ildə (6 rəcəb, 763-hicri) üzü köçürülmüş əlyazma nüsxəsi; (qeyd edək ki, 40-cı illərdə elmi tənqidi mətnlərin hazırlanmasında bu nüsxə əsas götürülmüşdür). Digər əlyazma nüsxəsi Oksfordda Bodlean kitabxanasında saxlanılan 1365-ci ildə (şəvval, 766-hicri) üzü köçürülmüşdür. 3-cü, yəni də Paris Milli kitabxanasında saxlanılan, 1366-cı ilə aid (zilhicce ayı, 767-hicri) əlyazma və nəhayət, nisbətən nöqsanlı Leninqrad Dövlət Universitetinin 1375-1376-cı illərə aid əlyazmadan istifadə olunmuşdur.

"Xəmsə" mətnlərinin hazırlanmasında XV əsrə aid bir neçə əlyazma da, həmçinin-Britaniya muzeyi əlyazması, Dövlət Ermitajında və Saltukov-Şedrin adına Sankt-Peterburq kütəvi kitabxanasına xas əlyazmaları və Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutunda (Moskva) saxlanılan 2 əlyazma nüsxəsindən istifadə olunmuşdur. Mətnlər hazırlanarkən artıq tərtib olunaraq İranda çap olunmuş V.Dəstgirdi nəşrindən də geniş istifadə olunmuşdur.

40-cı illərdə Azərbaycanda "Xəmsə" mətnlərinin hazırlanması 4 əsas prinsip üzərində qurulmuşdur; imkan daxilində məndə olan variantın saxlanması; XIV əsrə aid, yəni o dövrdə mötəbər sayılan nüsxədəki beytin, yaxud misranın tam aydın olması prinsipi; yalnız bütün nüsxələrdə bu və ya digər variant aydın olmadığı halda, XV əsrə aid əlyazmalara mürciət edilə bilərdi; əldə olunan əlyazmaları içərisində düzgün oxunmayan beyt, yaxud misra varsa, bu halda artıq nəşr olunmuş V.Dəstgirdi çapındakı variant əsas götürülürdü. Daha qədim, mötəbər mənbə olmadığın-

dan, bu qaydalar alimlər tərəfindən götür-qoy edilmiş ən əlverişli prinsiplər idi. Böyük rus şərqşünası Y.E.Bertels elmi mətnlərin Azərbaycanda hazırlanması dövründə bu işin əsas tələb və prinsipləri haqqında 1947-ci ildə "Nizami mətnləri üzərində iş" adlı məqaləsində geniş açıqlama vermişdir. Nizami əsərlərinin əlyazmalarındakı müxtəlifliyi xəttatlar tərəfindən edilmiş dəyişikliklərin meydana gəlməsi səbəblərini, onların xarakterini açmağa cəhd göstərən alim bu təhriflərin bir neçə ümumi xüsusiyyətini qeyd etmişdir (234).

Mətnlərin təhrif olunması əksərən subyektiv səbəblər üzündəndir. Bunların əsərin üzünü köçürən katibin köhnə sözləri dəyişdirməsi, yaxud öz siyasi-dini, ictimai görüşləri ilə bağlı əlavə və dəyişikliklər etməsini diqqətlə araşdıran alim özü də səhvə yol verir. Belə ki, "Şərəfnamə" də Nizamının belə bir beyti var:

بمهر علی گرچه محکم بيم ز عشق عمر نیز خالی نیم

(293, 19)

Y.E.Bertelsin bu misraların sünni xarakterində olmasını vurğulaması (239, 462) fikri tamamilə yanlışdır. Əvvəla, Nizami, özünün söylədiyi kimi, bütün yaradıcılığı boyu dinin bütövlüyü uğrunda çalışmış, məzhəbə, təriqətə bölünməyə saf islami bir dünyagörüşə malik olmuşdur. Nə katibin quramasını, nə də Bertelsin fikirlərini Nizamiyə şamil etmək mümkün deyildir. Peyğəmbərin məracına həsr olunmuş bu hissədə şairin məqsədi Məhəmmədin və onun 4 xəlifəsinin dinin möhkəm dayaqları olduğunu göstərməkdir. Mətnə bəhs etdiyimiz hissədən bir neçə beytə diqqət yetirək:

تا خوانی چار یارش کنم به ار گوهرجان نثارش کنم
فروشنده را با فضولی چه کار گوهر خرچهارند و گوهر چهار
ز عشق عمر نیز خالی نیم بمهر علی گرچه محکم بيم
ابوبکر شمعست و عثمان چراغ همیدون درین چشم روشن دماغ
Yaxşıdır ki, mən canımın gövhərini onun
ayağına atım,

O dörd yavərinin tərifini edəm.
Gövhər alan dördüdü, gövhər də dördüdür.
Gövhər satanın füzulluq etməklə nə işi var?
Əlinin eşqində hərçənd ki, möhkəməm,
Ömərin eşqindən də xali deyiləm.
Eyni zamanda, mənim işıqlı damağımın gözündə,
Əbubəkr şam, Osman çıraqdır.

("Şərəfnamə", filoloji tərcümə səh.34)

Nizami digər əsərlərində də bu məsələyə münasibətini açıq bildirdiyindən əslində tekstoloq-alimə mətndəki təhrifləri aradan qaldırmaq işini asanlaşdırmış olur. "Leyli və Məcnun" əsərində şair həmin məsələni aşağıdakı şəkildə izah edir:

وين خانه هفت سقف کرده برچار خلیفه وقف کرده
صدیق بصدیق پیشوا بود فاروق ز فرق هم جدا بود
وان پیر خدائی خداترس با شیر خدای بود همدرس
هر چار زیگ نورد بودند ریحان یک آبخورد بودند
زین چار خلیفه ملک شد راست خانه به چهار حد محیاست
ز امیزش این چهار گانه شد خوش نمک این چهار خانه
دین را که چهار ساق دادی ز ینگونه چهار طاق دادی
چون ابروی خوب تو در آفاق هم جفت شد این چهار و هم تاق

(292, 15-16)

Elmi-tənqidi mətn Ə.Ə.Ələsgərzadə və F.Babayevə məxsusdur, Azərbaycan EA Şərqşünaslıq institutunda hazırlanmışdır; Moskva, 1963)

Tərcümə:

Bu evdə yeddi səf yaratdın,
Onu dörd xəlifəyə vəqf etdin.
Siddiq sidqin öndə gedəni idi.
Faruq həmçinin fərqdən uzaq idi.
Allahdan qorxan o allah piri,
Allahın şiri ilə həmdərs olmuşdu.
Dördü də bir nurdan idilər,
(Dördü də) bir çəməninin suyunu içmişdilər.

Bu dörd xəlifəylə mülk düz oldu.

Ev dörd divarla qurulur.

Bu dörd ittifaqdan

Bu evə dad gəldi.

Burada:

Siddiq-Məhəmməd peyğəmbərin I xəlifəsi Əbubəkrin ləqəbidir. Faruq-11 xəlifə Omərə işarədir. Misra haqqı na-haqdan ayıra bilməməsinə işarədir. Piri-xodayi-Allah qocası-III xəlifə Osmana işarədir. Allahın şiri-dedikdə IV xəlifə Əli (ə) nəzərdə tutulur (Bax: "Leyli və Məcnun" izahlar-Mübariz Əlizadəninindir. Bakı, 1983, səh.289-290).

Beytin sonrakı davamı yuxarıdakı fikrimizi təsdiqləyir:

Dinə ki, dörd dirək vurmusan,

Bu qayda ilə dörd tağ vurmusan.

Üfüqdə sənin gözəl bulud qaşın kimi,

Bu dördlük gah ayrı düşdü, gah da birləşib tağ oldu.

40-ci illərdə hazırlanmış elmi-tənqidi mətnlər öz məziyyətlərilə dünya mətnşünaslığı tarixində əhəmiyyətli sayıla bilər.

Bu işlər elmi dəqiqlik və müqaisəli metod əsasında hazırlanırdı. Nümunə olaraq, elmi-tənqidi mətni L.A.Xetaqurov tərəfindən tərtib olunmuş, redaktoru Y.E.Bertels olan "Xosrov və Şirin" məsnəvisi ekspertlərin müəyyənləşdirdiyi 10 nadir əlyazma nüsxəsi əsasında hazırlanmışdır. Digər mətnlərin tərtibində olduğu kimi, burada da vahid prinsip gözlənilmiş, nüsxələrin oxunuş fərqləri göstərilməklə, müəlliflər müxtəlif əlyazma nüsxələrini müqayisə etmiş, katiblər tərəfindən təhrif olunmuş sözləri düzgün oxumağa cəhd etmişlər. Əlbəttə, işin nöqsanlı cəhətləri də mövcuddur. Belə ki, bəzən nüsxələrdə əksəriyyət təşkil etdiyinə görə, şübhəli misralar da saxlanmışdır. Məsələn, mətnə oxuyuruq:

چرا بتخانه را در در نیندی تونیز آخر هم از دست بلندی

Sən də axır əlini yüksəyə qaldırıb,

Nə üçün bütخانənin qapısını bağlamırsan?

Bu parça yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, 10 əlyazma nüsxəsində göstərilən şəkildədir, yəni nüsxə çoxluğuna görə bu cür saxlanmışdır. Yalnız Vəhid Dəstgirdinin tərtib etdiyi nüsxədə isə ikinci misrada dəyişiklik nəzərə çarpır: چرا بتخانه را در نیندی

(Nə üçün bütخانənin qapısını bağlamırsan?) Zənnimizcə, Bakı nəşrində də "در" - (dər) atılmalı idi, bu doğru oxunuş saxlanmalı idi.

Beləliklə, vahid bir prinsip əsasında hazırlanmış olan elmi-tənqidi mətnlər Azərbaycanda şairin yaradıcılığı ilə bağlı bir çox mühüm problemlərin həlli üçün geniş imkanlar açdı.

Cəlb olunan əsas mənbələrin nisbətən sonrakı dövrdə qələmə alındığına görə qüsurlu olmasına, müasir nizamişünaslığın tələbləri baxımından, bəzi alimlər tərəfindən "Vəhid Dəstgirdi nəşrilə müqayisədə geriyyə atılan bir addım" (214, 3) hesab olunmasına baxmayaraq, ilk dəfə Bakıda və Moskvada Nizami əsərlərinin tənqidi mətnlərinin çap olunması son dərəcə əhəmiyyətli hadisə idi.

Bu dövr nizamişünaslığın başlıca istiqamətlərindən biri də şairin əsərlərinin tərcümə və nəşri sahəsində gördüyü işlərdir. Hələ əsrin əvvəllərində F.Köçərli "Azərbaycan ədəbiyyatı materialları" əsərində tərcümə məsələsini əsas problem olaraq ortaya qoyur və yazırdı: "Fars lisanına dara rəvəntəb şairlərimizin baş vəzifələrindən biri də Şeyx Nizami Əliəlrəhmənin əsərlərindən bəzilərini türkə açıq dildə tərcümə edib, milli ədəbiyyatımızı dövlətləndirməkdir" (125, 68).

40-cı illərdə Nizaminin Azərbaycan dilinə tərcümələrinin ilk, inqilabaqədərki dövrünü araşdırmağa cəhd göstərən Azərbaycan alimi Ə.Seyidzadənin yazdığına görə, F.B.Köçərli şairin əsərlərinin tərcüməsi üçün şair qrupu yaratsa da, təşəbbüs baş tutmamışdır (279, 129). Bununla belə, müəllif Qiyasbəyov (Nasir), Seyid Əzim və M.Hacının Nizami əsərlərindən tərcümə olunmuş bir neçə nümunələr üzərində tədqiqat aparır (279, 120-130).

40-ci illərdə şairin əsərlərinin tərcümə və nəşr olunması sahəsində görülən işlərdən- "Nizami, Lirikası (Sətri tərcümə, tərtib, müqəddimə və şərhlər H. Arashının, Bakı, 1940); "Lirik şeirlər" (Tərtib: H. Arashı, Bakı, 1947); "Sirlər xəzinəsi" (tərc. edən: S. Rüstəm, red. M. Rahim, Bakı, 1947); "Xosrov və Şirin" (tərc. edən: R. Rza, red. M. Arif, M. Rzaquliyev, Bakı, 1947); "Yeddi gözəl" (bir parça, Bakı, 1940); "Yeddi gözəl" (nəsrə çevirən: M. Cəlal, redaktoru M. Rzaquluzadə, Bakı, 1941); "Leyli və Məcnun". Bir parça. (tərc. edən: A. Şaiq, Bakı, 1940); "Leyli və Məcnun" (tərcümə edən: S. Vurğun, redaktoru M. İbrahimov, M. Soltan, Bakı, 1942); "İskəndərnamə". I hissə. "Şərəfnamə" (tərcümə edən: A. Şaiq, red. O. Sarıvəlli, Bakı, 1940); "İskəndərnamə". II hissə, "İqbalnamə", parçalar (tərcümə edən: M. Rzaquluzadə, red. O. Sarıvəlli, Bakı, 1940); "İskəndərnamə, II hissə. İqbalnamə (bu dəfə tam şəkildə) tərc. edən: M. Rzaquluzadə, red. O. Sarıvəlli, S. Mirqasımov (Bakı, 1941) və başqalarını göstərmək olar.

Nizami əsərlərinin tərcüməsi işinə nəzər salarkən, hər şeydən əvvəl, şair və tərcüməçilərimiz qarşısında duran vəzifə və tələbləri aydınlaşdırmaq lazım gəlir. Məlumdur ki, 40-cı illərdə şairin əsərlərinin poetik tərcümələri müvafiq sətri tərcümələr əsasında yaranırdı. Şeir tərcüməsinin müvəffəqiyyəti sətri tərcümənin keyfiyyətindən asılı idi. Odu ki, Nizami əsərlərinin sətri tərcüməsinə ciddi tələblər qoyulur, bu iş üzərində mütəxəssis alimlər çalışırlar. Bilavasitə bu problemin həllində yaxından iştirak edib, Nizami əsərlərinin tərcüməsi məsələsinin nəzəri prinsiplərini çox dəqiq müəyyənləşdirən, onun əməli tələblərini göstərən M. Arif haqlı olaraq yazır: "...sətri tərcümə edən şəxs nə qədər çalışqan və vicdanlı olursa-olsun, o, mütərcim-şairə lazım olan hər şeyi verə bilməz. Mütərcim-şair tərcümə etdiyi şairin yaradıcılığı haqqında bəzi məlumata malik olmalıdır ki, tam müvəffəqiyyət əldə etsin...dil bilməmək şairin yaradıcılığı, onun şer xüsusiyyətlərilə, onun dövrü və dünyagörüşü

ilə tanış olmağa, həm də dərinləndirən tanış olmağa mane olmamalıdır." (142, 140).

Məlumdur ki, bədii mətnə üslubi-ekspressiv fikri ifadə etməyə çalışan mütərcim istər-istəməz məcaz sistemi-metafora, təşbih, təzad, təkrir və s. poetik fiqurların tərcümə olunma mexanizamilə üzləşir. Konkret olaraq, poeziyada hər şeydən əvvəl, bədii-emosional ifadə tərzini yaradan leksik vahidlər, eləcə də semantik məna kəsb edən, çox cəhətli funksiya daşıyan frazeoloji ifadələr məcaz sisteminin əsasını təşkil edir və poetik məcaz sisteminin tərcüməsi mütərcimdən xüsusi bilik və istedad tələb edir. Qeyd edək ki, filoloji tərcümələrdən fərqli olaraq poetik tərcümələrdə Nizami şairinin semantik itirmələri daha qabarıq şəkildə özünü göstərir, adekvat tərcümələr bəzən alınmırdı. Tərcümədə məzmunun əlavə, ikinci-üslubi xarakterin ekvivalent variantlarda verilməsi mühüm şərt olaraq qalırdı.

Nizami yaradıcılığı hikmətli ifadə üsulu, fəlsəfi deyim tərz, yığcam sözlə böyük mənalı, zərif, həm də inandırıcı məcazlar yaratmaq kimi keyfiyyətlərə malikdir. Poetik tərcümələr tərcüməçi şairin istedadından asılı olaraq, bəzən daha çox orijinal ifadə edirdi. Məsələn, 40-cı illərdə "Şərəfnamə"dən edilmiş poetik (fars dilindən tərcümə-A. Şaiqindir) və təxminən 40 il sonra, 1982-ci ildə olunmuş sətri tərcüməni (fars dilindən tərcümə-Q. Əliyevindir) müqayisə edərkən hər ikisinin eyni ekvivalent miqdarda orijinal ifadə etməsinin şahidi oluruq.

Nümunə:

سرشک قدح ریز در دامنم
فروشید از دامن آلوده گی

بیا ساقی آزاد کن گردنم
سرشگی که از صرف پالوده گی

(293, 381)

Filoloji tərcümədə:

Qəl, ey saqi, gəl boynumu azad et,
Qədəhin göz yaşlarını ətəyimə tök.
Elə göz yaş ki, sırf saflığı ilə,
Ətəyimdən bu aludəlikləri yuyub aparəsın.

(“Şərəfnamə”, filoloji tərcümə, s.293)

Dilin, vəznin imkan verdiyi ekvivalent hüdudda poetik tərcümə çox uğurludur:

Gəl, məni azad et, saqi, “yox” demə,
Qədəhdən göz yaşı tök ətəyimə.
Bir mey ver ki, olsun saf sira kimi,
Yusun hər çirkəbdən bu ətəyimi.

(“Şərəfnamə”, poetik tərcümə, s.302)

Poetik tərcümələrdə müəyyən söz və ifadə vahidinin mətforik ünsürlər, frazeoloji birləşmələr əsasında dəqiqliklə digər dildə ifadə olunması üçün mütləq qarşılıqlı şəkildə fars və azərbaycan dillərinin lüğət tərkibinin materialları, bütün ehtiyat fondu ilə işləmək lazım gəlir. Qeyd edək ki, tərcümə nəzəriyyəsində bu məsələ mühüm əhəmiyyət daşıyır. Məşhur tərcümə nəzəriyyəçisi K.Çukovski dilin zəngin lüğət tərkibindən istifadə etməyən tərcüməçiləri “öz beyinlərinə xas hərəkət etməkdə” tənqid edərək “...müəllifi yəndən işləyib cılızlaşdırırlar” adlandırır (286, 82).

40-cı illərdə Nizami əsərlərinin poetik tərcümələri ilkin baza olmasına baxmayaraq, bir çox müsbət keyfiyyətlərinə görə hələ bundan sonra da bir neçə uzun illər öz əhəmiyyət və aktuallığını saxlayacaqdır. Bəzən poetik tərcümə o qədər dəqiq, dilin ekvivalent imkanları hesabına adekvat verilir ki, mütərcimin istedadına heyran qalırsan. Yəni də A.Şaiqin tərcüməsinə diqqət edək:

Farsca mətn:

بانداز □ کن برانداز خویش که باشد میانه نه اندک نه بیش
جو رشته ز سوزن قوی ترکی بسا چشم سوزن که در سر کنی

(293, 382)

Tərcümə:

Xərclərkən ölçüdə gəl götürmə, əl,
Nə artıq, nə əskik- ortadır gözəl.
Sapın yoğun olsa incə iynədən,
Çox iynə gözünü kor edəcəksən. (səh.303)

Tərcümə filoloji tərcümədə olduğu kimi dəqiqdir. Filoloji tərcümə:

Öz xərcini elə əndazədə götür ki,
Orta olsun, nə çox, nə az.
Sapı iynədən yoğun götürsən,
Çox iynələrin gözünü kor edərsən. (səh.294)

Göründüyü kimi, poetik tərcümə ekvivalent mənanın və bədii ifadə tərzinin düzgün çatdırılması baxımından müasir adekvat tərcümələrlə eyni səviyyədə dayanır.

Beləliklə, ilk müqayisələrdən aydın olur ki, Nizami kimi qüdrətli sənətkarın yaradıcılığının tərcüməsi, şübhəsiz ki, sadə məsələ deyildi. Məsələni hərtərəfli araşdırmaqdan ötrü qısaca dövrün tərcümə nəzəriyyəsinin inkişafını - konkret olaraq rus və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının tərcümə sahəsində XX əsr təcrübəsini nəzərdən keçirək.

Əsrin əvvəllərində tərcümə nəzəriyyəçiləri belə hesab edirdilər ki, hər bir şairi ədəbi şəxsiyyət olaraq tərcümədə olduğu kimi təqdim etmək mühüm şərtidir və mütərcim nə qədər istedadlı olursa-olsun, mətni təhrif etməməyə, orijinalın poetik-üslubi xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamağa borcludur. Əks halda, orijinal tamamilə dəyişdirilir, mütərcim öz şəxsiyyətinə xas üslubi xüsusiyyətləri tərcüməyə gətirməklə, mətni tanınmaz hala salır. Məsələnin bu cəhətinə diqqət verən rus yazısı, tərcüməçi və ədəbiyyatşünası-Korney İvanoviç Çukovski K.D.Balmont tərəfindən Şelli və Uolt Uitmenin əsərlərinin rus dilinə tərcümələri haqqında yazırdı: “Balmont öz tərcümələrində Şellinin fizionomiyasını nəinki təhrif etmiş, hətta onun gözəl şəxsi cizgilərinə öz məxsusi simasını da əlavə etmişdir. Yarı Şelli, yarı Balmontdan ibarət olan yeni sima alınmışdır... Amerika şairi Uolt Uitmenin şeirləri isə Balmont tərəfindən ondan da pis tərcümə olunmuşdur...ona, yəni tərcümə olunan şairə, olduğu kimi olmağa imkan vermir, hər vaxtla onu “düzəltməyə” çalışır, “öz balmontizmini” (öz üslubunu) ona sırıyır.” (286, 22-23).

Bir məsələni qeyd edək ki, XX əsrin əvvəllərində geniş yayılmış hərfi tərcümələr də Nizami əsərlərinin tam, effektiv tərcüməsi üçün meyar ola bilməzdi. Doğrudur, hərfi tərcümələr, yəni mətnin söz ehtiyatının orijinalda olduğu kimi artırıb əskiltmədən qarşı dilə çevirmə-Azərbaycan və rus ədəbiyyatşünaslığında çox istifadə olunmuş metoddur. Məlumdur ki, Rusiyada keçən əsrin 30-cu illərinə qədər A.B.-Krivtsov, E.Lann, İ.Aksenov, B.Yarxo, A.A.Smironov və başqalarından ibarət hərfi tərcümə nəzəriyyəsinə əsaslanan tərcüməçilər məktəbi yaranmışdı. Əvvəlki illərdə hərfi tərcümələri orijinala tam uyğun olması və müəllifin fərdi üslubunu əks etdirməsi baxımından təqdir etsələr də, sonrakı nəzəriyyəçilər bu fikirdə olmamışlar. Məlumdur ki, zaman keçdikcə, hərfi tərcümə üsulunu qəbul etməyərək, onu orijinal quru, cansız ifadə edən mexaniki metod, bu növ tərcümələrə üstünlük verən şairləri isə, "bukvalist", "pedant" adlandırmışlar (283, 51).

Qeyd edək ki, göstərilən dövrdə digər tərcümə növü olan - sərbəst tərcümələr də Azərbaycan nizamişünaslığı üçün meyar ola bilməzdi. Belə ki, sərbəst çevirmələrə orijinaldan uzaqlaşma. Tərcümə olunan dilin normalarından uyğunsuz istifadə, mütərcimin orijinala müdaxiləsi kimi hallar xarakterikdir.

Beləliklə, nə quru, sxematik səciyyə daşıyan hərfi tərcümələr, nə də orijinaldakı mətnə müdaxilə etməklə müəllifin poetik dilini tanınmaz hala salan sərbəst tərcümələr əsərin ideya-bədii dəyərini maksimal həddə çatdırmağa qadir deyildir.

Göstərilən dövrdə ədəbiyyatşünaslığın bütün sahələri üzrə irəliləyiş baş verdiyi kimi, tərcümə nəzəriyyəsinin inkişafında da qanunauyğun proses baş vermişdir. Azərbaycanın nəzəriyyəçi-alimləri B.Nəbiyev və Ş.Salmanov keçən «ədəbi əsrin» inkişaf dialektikasını aşağıdakı kimi xarakterizə edirlər: «... ədəbi əsrin müxtəlif dövrləri, bu dövrlərin daxilində onun ayrı-ayrı mərhələləri də olmuşdur ki, onla-

rın arasında ədəbi-tarixi və tipoloji ümumilik, varislik əsrin bütün mərhələlərində qorunub saxlanmış, milli ədəbi proses heç vaxt öz daxili inkişaf qanunauyğunluqlarını itirməmişdir; əksinə, bunlar hər yeni tarixi mərhələdə yenidən dərk olunmuş və dəyərləndirilmişdir; ənənələri inkişaf etdirilmişdir; ... yeni janr və üslub tipologiyasının, metod və məktəblərinin, müxtəlif yaradıcılıq görüşlərinin, məktəb və konsepsiyalarının dialektik əlaqəsi-əsrin ədəbi mərhələlərinin başlıca xüsusiyyətini təşkil etmişdir» (164, 1).

Tərcümənin metodologiyası inkişaf edib təkmilləşdikcə, XX əsrdə adekvat tərcümə nəzəriyyəsi geniş vüsət alır. Orijinalın məzmun və ideya-poetik xüsusiyyətlərini, üslub fərdiliklərini, şair şəxsiyyətinin özünəməxsusluğunu oxucuya yalnız adekvat tərcümələr çatdırır. Adekvat tərcümələr qarşı dildə ekvivalent variantların tapılması yolu ilə mətnin orijinala tam bağlılığını reallaşdırır. 1934-cü ildə rus ədəbiyyatşünası A.Smironov adekvat tərcümələrin prinsip və mexanizmini aşağıdakı kimi izah edirdi: "O tərcümələri adekvat hesab etməliyik ki, orada müəllifin bütün ideya-nəzəri görüşləri əks olunsun; oxucuya müəyyən bədii-ideya hiss və həyəcanlar, ekvivalentlər yolu ilə, yaxud kifayət substitutlar (fonotik və ya morfoloji əvəzlənmələr - Z.A.) vasitəsilə çatdırılsın, müəllifə xas obrazlılıq, kolorit, ritm və s. vasitələr imkan həddində əks olunsun." (280, 527).

Göstərilən mərhələdə Rusiyada adekvat tərcümə nəzəriyyəsinə əsaslanan B.Pasternak, M.Loziński, S.Marşak, S.Lipkin, B.Levik, Leonid Martinov, Lev Qinzburq, Rita Rayt Kovaleva, Tatyana Qnediç, N.Qrebnev, B.Potapova, A.Adalis və başqa görkəmli tərcüməçilər nəslə yetişmişdi. O cümlədən, Azərbaycanda da - A.Səhhot, A.Şaiq, S.Vurğun, Ə.Vahid, M.Arif, R.Rza, N.Rəfibəyli, M.Cəlal, M.Rzaquluzadə, S.Rüstəm, M.Mübariz, M.İbrahimov, C.Xəndan, Ə.Cəmil, O.Sarıvəlli, M.Sultanov, M.Dilbazi, M.Rahim, B.Musayev və başqaları rus və dünya ədəbiyyatının, həm-

cinin Şərq klassiklərinin əsərlərinin adekvat tərcüməçiləri kimi tanınmışlar.

Çox yaxşı haldır ki, 40-cı illərdə Nizami əsərlərinin tərcüməsi işinin ciddi şəkildə başladığı dövr ədəbiyyatşünaslıqda adekvat tərcümələrin meyara çevrildiyi bir vaxta təsadüf edir və artıq qeyd edildiyi kimi, yuxarıda adları çəkilən Azərbaycan ədəblərinin əksəriyyəti şairin əsərlərinin tərcüməsi üzərində çalışmışlar.

Nizami əsərlərinin tərcümələrinin keyfiyyətindən danışarkən, şairin farsca "Divan"ından edilmiş sənət nümunələrini nəzərdən keçirmək vacibdir. Şairin qəzəl, qəsidə, qitə, rübai və bəzi qəzəllərindən parçalar daxil edilmiş bu ilk poetik tərcümələr 1940-cı ildə "Lirika" kitabında çap olundu. Görkəmli nizamişünas-alim Həmid Araslının sətri tərcümələri və redaktəsi əsasında yaranan bu ilk poetik tərcümələrdə Nizami şeirinin dərin, lakin sadə və gözəl ifadə olunan fəlsəfi mənalari, sənətkarlığı müəyyən dərəcədə ifadə olunub xalqa çatdırıldı. Əsər bütöv Nizami "Divan"ını əks etdirməyə də, hər halda görülmüş iş son dərəcə əhəmiyyətli idi. Kita bın müqəddiməsində H.Araslı haqlı olaraq yazır: "Oksford, Berlin, Qahirə və Hindistan kitabxanalarında "Nizami divan" adlanan əlyazmaları vardır. Lakin bu vaxta qədər bu əlyazmaları tədqiq olunub çap edilmədiyindən şairin qəzəlləri elm aləminə bütünlüklə tanınma bilməmişdir." (165, 5). Nizami "Lirika"sının ilk poetik tərcüməçiləri - Ə.Vahid, C.Xəndan, M.Dilbazi, N.Rəfibəyli və O.Sarıvəlli idi.

Lirik tərcümələr içərisində Azərbaycanın böyük qəzəl şairi Əliağa Vahidin tərcümələrini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onun tərcümələri orijinala çox yaxındır və mətnin məzmunu və poetikliyini əks etdirir. Aşağıdakı:

در ارزی و صل تو کارم به جان رسید
تیغ غم قراق تو تا استخان رسید

(291, 230)

Vəslin həvəsi ömrümü son ana yetirdi.

Hicran qəminin xəncərini qanə yetirdi, (165, 15)
mətləli qəzəlin Azərbaycan dilinə tərcüməsi nadir adekvat tərcümə sənəti nümunəsi sayıla bilər. Son məqtə beytinin əsasında bir neçə fakta diqqət yetirək:

ما قیمت وصال ندانسته ایم از آنک
این دولت وصال بما ناگهان رسید

(Biz vüsəlin qədrini ona görə bilməmişik ki,
Bu vüsəl xoşbəxtliyi bizə qəfildən rast oldu.)

Beytin poetik tərcüməsi:

Bilsən, niyə biz bilməmişik qədrini vəslin,
Çünki bizi bəxt qəflətən ehsanə yetirdi.

(tərc. Ə.Vahid)

Burada birinci misra olduğu kimi tərcümə olunmuşdur. İkinci misrada "ehsanə yetirdi" ifadəsi mənanı verməklə, yerinə düşərək, həm də orijinaldakı poetik gözəlliyi qoruyub saxlayıb. Bu şəkildə, dil vahidlərinin imkan verdiyi poetik normalar əsasında bütöv qəzəl çox doğru və gözəl tərcümə olunub. "Tərcümənin eyniçiymətliliyi orijinalın əsas məzmunu və mənasının ən son həddinə kimi, ona uyğun eyniçiymətlili funksional üslubi xüsusiyyətlərin verilməsində əks olunur." (286, 132).

Poetik tərcümələrdə şeirin məzmunu və ifadə gözəlliyini vəznə uyğun eyniçiymətdə çatdırmaq çətin, ağır zəhmət tələb edən iş idi. Şairin digər:

زهی خوبی بنام ایزد مرا دلبر چنین باید
چراغی بس شب افروزی مرا گوهر چنین باید

(291, 215)

Afərin hüsnünə mən bir belə dilbər istərəm.
Gecələr şəm'i yanar sən kimi gövhər istərəm.

(tərc.N.Rəfibəyli)

-mətləli qəzəl mənə dəqiqliyinə yetərincə cəhd edilməsi, sadə və gözəl deyimlərin qorunaraq adekvat çatdırılması baxımından son dərəcə uğurlu tərcümədir. Qəzəldə ən mürəkkəb poetik fiqur və söz oyunlarının üst-üstə düşdüyü aşağıdakı misralara baxaq:

نمک را چاش باشد ولی شیرین نخواهد شد
توبس شیرین نمکدانی مرا شکر چنین باید

Beytin sötri tərcüməsi:

Duzun dadı olar, lakin şirin olmaz,
Sən şirin duzsən, mənə belə şəkər gərəkdir.

Poetik tərcümə:

Duzda çox ləzzət olar, amma ki, şirin olmaz,
Duzlusan, həm də şirin, sən kimi şəkər istərəm.

(165, 27)

Əgər misranın mənə yükünü olduğu kimi çatdırmaq mümkün olursa, mütərcim fikri əvəzləyən konkret ifadə tapır. Aşağıdakı beytə diqqət yetirək:

لب و خال و جهان سوزت چو عود و شکرند ای جان
زهی عودو شکر سوزان مرا مجمر چنین باید

Sötri tərcümə:

Ey can, sənin cahanyandıran dodaq və xalın
ud və şəkər kimidir
Əcəb, udla şəkər yandıransan, mənə belə
manqal gərəkdir.

Beyt Nigar xanımın poetik tərcüməsində:

Od ləbin, ud xalın, hər biri şəkər kimidir,
Valehəm onlara mən, bir belə məcmər istərəm.

Beytdə məcazların əvəzlənməsi qarşı dildə vəznə, üsluba uyğun eyni qiymətdə ümumiləşdirilmiş nominativ variantlar hesabına aparılır.

Qeyd olunduğu kimi, "Lirika" kitabına qəzəllərdən əlavə, şairin qəsidələrindən də nümunələr daxil edilmişdir. Nizami Gəncəvinin fəlsəfi dünyagörüşü, ictimai-xəlqi fikirləri, şəxsiyyəti, sənətkarlığı haqqında oxucuda kifayət qədər təsəvvür yaradan bu tərcümələr indiyədək öz əhəmiyyətini saxlayır.

Araşdırmalar göstirir ki, maksimal effekt əldə etməkdən ötrü şairlər tərcümə prosesində iki əsas mərhələni keçməli olmuşlar; orijinal mətndə əsas fikrin təhlil olunaraq anlaşıl-

ması və azəri türkcəsinin ehtiyatları hesabına ifadənin poetik çatdırılmasına nail olmaq.

Tərcüməçi qavradığı informativ fikri, mənanı itkiləri minimum dərəcədə azaltmaq şərtilə öz dilimizin leksik-qrammatik, üslubi normalarının maksimum köməyi sayısında bu prosesi yerinə yetirir. Orijinal məcburiyyət qarşısında əlavə edilən dəyişiklikləri nəzərə almasaq, demək olar ki, mütərcimlər Nizaminin fəlsəfi-poetik təfəkkürünü xüsusi dil arqumentlərinə söykənən yüksək adekvatlılıq səviyyəsində çatdırmağa nail olmuşlar.

Göstərilən dövrdə tərcümə olunmuş məşhur qəsidələrindən birinin tərcümə-sinə diqqət yetirək. Onu qeyd etmək lazımdır ki, qəsidə bütöv halda tərcümə olunmamışdır.

60 beytlik qəsidədən yalnız 17 beyt - 1, 12, 14, 15, 16, 22, və s. şəkildə nümunələr seçilərək tərcümə olunmuşdur.

Bu qəsidənin mətləsində söylənməmiş fəlsəfi məzmun şairin həyata, kainata baxışlarını, bütövlükdə irfani dünyagörüşü əks etdirir. Qəsidə rəməl bəhrindədir - 3 bütöv, 1 naqis bölünmüşdür.

هم جرس جنبید و هم در جنبش آمد کاروان
کوچ کن زین خیل خانه سوی دارالملک جان

(291, 185)

Poetik tərcümə:

Çıxdı həm zəngin sədəsi, həm də köçdü karivan,
Böylə yığnaqdan gərək can mülkünə olmaq rəvan.

(165, 43)

Beytin çevrilməsi zamanı tərcümə mexanizminin bütün imkanlardan istifadə olunub, qarşı dil vahidi variantlarının ən son həddə qədər adekvat tapılması gözlənilir. Sufi-fəlsəfi anlam kəsb edən خیل - xeyl - burada, dəstə, topa, yığnaq mənasında; - خانه xane-sufi terminologiyasına görə, cüzi aləm, artıq vücut anlamındadır.

جان ملک - can mülkü - ilahi vəhdət, həqiqət deməkdir.

Qəsidənin tərcüməsi üzərində iş açıq-aydın mənanın, vəzn,

ölçünün pozulmaması üçün seçilmiş ən olverişli variantdır. Eləcə, digər bir neçə beytin tərcüməsinə diqqət yetirək:

15-16-cı beytlər orijinalda:

زین قران ایمن شوی گردست در قرآن زنی
مهد قران جوی کامد مهدی آخر زمان
هرچه نر قران طرازش برگشای آستین
هرچه نر ایمان بسا طش در نورد از آستان

(291, 187)

Filoloji tərcümə:

Əgər "Qurana" əl vursan, bu qrandan (hadisədən) asu-
do olarsan.

"Quran" beşiyini axtar ki, axır zaman Mehdisi gəldi.
Hər nəyi ki, "Quran"la düzəltməmişən, onu biliyindən
sil,

Hər nəyin ki, bəsəti (bünövrəsi) umandan deyil,
astanadan kənar et (166, 28).

Kiçik xətalər nəzərə alınmazsa, bu beytlərin poetik tərcüməsi dilin ekvivalent vahidləri hesabına dəqiq və sərrast çatdırılmış, vəzni saxlamaq naminə edilmiş təhriflər ümumi məzmunu xələl gətirmir. Poetik tərcümə:

Doğru ol Qurana hörmət bəslə, qorxma çərxidən.

Çünki Qurandır cahanda Mehdi-axər zaman.

Hansı şey Quranda yoxdursa, inanma sən ona,

Doğru yol get, qeyri şeylərdən uzaqlaş hər zaman
(165, 43).

Tərcümə olunan seçmələr şairin fəlsəfi dünyagörüşünün öyrənilməsində mühüm yardımçı vasitələr idi; təqdirəlayiq haldır ki, hələ 40-cı illərdə şairin islami təfəkkürə bağlı fikirləri çox zaman təhrif olunmadan, adekvat şəkildə tərcümə olunmuşdur. Haqlı olaraq, alimlər bu məsələdə daha diqqətli olmağı tövsiyə edirdilər.

Nizami poeziyasını bəşəriyyətin tarixində yüksək elmi, fəlsəfi-dini reformanı əks etdirən qiymətli bir məxəz olaraq xalqa doğru çatdırmaq vacib idi. Bu prosesdə poetik-üslubi xüsusiyyətlərin adekvat verilməsi də həmçinin gözlənilirdi.

Yuxarıda diqqət yetirdiyimiz fəlsəfi qəsidənin 22-ci beytinə diqqət yetirək:

فرق هاباشد میان آدمی و آدمی
گریک آهن نعل سازند از دیگر آهن ستان

(291, 188)

Sətri tərcümə:

Adamla adam arasında fərqlər var,
Necə ki, bir dəmirdən nal, digər dəmirdən
nizə düzəldilər.

Poetik tərcümə:

Bir adamla başqa bir insanda çoxdur fərq
odur, -
Bir dəmirdən nal, birindən nizə olmuşdur
əyan (165, 43).

Beytin mənasının çatdırılması orijinala müqayisədə bir qədər sönük görünsə də, üslubun maksimallığı qənaətbəxşidir.

Göstərilən mərhələdə Nizami "Xəmsə"sinin tam halında Azərbaycan dilinə tərcüməsi sahəsində də əhəmiyyətli işlər görüldü. "Xəmsə"yə daxil olan beş məsnəvi əsərinin tərcümə probleminin öyrənilməsi, əsas prinsipi və nəticələrinin diqqətlə araşdırılması ayrıca tədqiqat tələb etdiyindən, burada yalnız şairin ilk poeması "Sirlər xəzinəsi"nin tərcüməsi üzərində dayanmaq məqsədəuyğundur.

Məlumdur ki, məzmun və fəlsəfi ideya baxımından mü-
rəkkəb əsər olan "Sirlər xəzinəsi"nin tərcüməsi son dərəcə çətin və məsuliyyətli bir işdir. Artıq qeyd olunduğu kimi, Nizami "Xəmsə"sindən ayrı-ayrı məsnəvilərdən nümunələrin tərcüməsi XIX əsrdən başlayaraq ilk təşəbbüslər edilmişdi. 1876-cı ildə Azərbaycanın görkəmli şair və ziyalı Seyid Əziz Şirvani "Sirlər xəzinəsi"ndən "İsa haqqında hekayə" (10-cu məqalət - Dünyanın axırı haqqında); "Bir-birilə çəkişən iki həkimin hekayəsi" (12-ci məqalət - Bu mən-zillə (dünya ilə) vidalaşmaq haqqında); "Zahm padşah və zahidin dastanı" (14-cü məqalət - (Qəflətdən) ayıq olmağın

şərti) hissələrini tərcümə etmişdir. Bu şeirlər Seyid Əzimin özü tərəfindən tərtib olunmuş mənzum hekayələr məcmuəsinə daxil edilərək, 1896-cı ildə Təbrizdə H.Z. Tağıyevin vəsaiti hesabına şairin oğlu tərəfindən nəşr edilmişdir (279, 125).

Seyid Əzimdən sonra, Məhəmməd Hadinin Nizami əsərlərindən "Leyli və Məcnun", "Yeddi gözəl", eləcə də "Sirlər xəzinəsi"ndən etdiyi poetik tərcümə nümunələri diqqəti cəlb edir. Şeir nümunələri M.Hadinin 1908-ci ildə Bakıda, yenə də H.Z. Tağıyevin vəsaiti hesabına çap olunmuş, "Firdovski-ilhamat" şeirlər toplusuna daxil edilmişdir (137; 279, 127-128).

M.Hadi Nizaminin "Sirlər xəzinəsi"ndən yalnız bir məqalədən bir parça (2-ci məqalət – Ədalətin qorunması haqqında şaha nəsihət) və "Nuşirəvan və onun vəziri" hekayəsindən 29 beyti tərcümə etmişdir.

Beləliklə, görüldüyü kimi, pərakəndə halında, ayrı-ayrı şeir parçaları, hekayələrdən başqa, "Sirlər xəzinəsi"nin tam tərcüməsi işində təşəbbüs nəzərə çarpmır.

1940-cı ildə Bakıda ilk dəfə olaraq "Sirlər xəzinəsi"ndən 20 məqalət və hekayələrdən 16-sı seçilərək poetik tərcümədə nəşr olundu. Poetik tərcümələrin müəllifi görkəmli Azərbaycan şairi Süleyman Rüstəm idi. Bu kitabda seçilib tərcümə olunan məqalət və hekayələr şairin ideal cəmiyyət, ictimai-siyasi görüşlərini əks etdirir. Kitaba ön söz yazan F.Qasımsadə, şairin məramına uyğun nümunələrin seçilməsini, bu şeirlərin Nizami dünyagörüşünü tam əks etdirdiyini, "Məxzənül-əsrar"ı təşkil edən "mənzum hekayələrin çoxunun padşahların tənqidi, xalqa zülm etməmək, ölkəni yaxşı idarə etmək xüsusunda nəsihətlərdən" və "insan əxlaqını tərbiyələndirən didaktik hekayələrdən" ibarət olduğunu qeyd edərək yazır: "Əsər ayrı-ayrı mənzum parçalara ayrılsa da, ümumi və vahid bir ideya onları birləşdirir (167, 9).

Tərcümə olunan nümunələrdə, bu vahid ideyanın olduğu kimi çatdırılması Azərbaycan oxucusunun Nizami dünyagörüşü, fəlsəfəsilə geniş şəkildə tanış olması nizamşünaslıqda son dərəcə qiymətli bir hadisə idi.

Dillər əzbəri olan "Nuşirəvan və bayquşların söhbəti", "Soltan Səncər və qarı", "Kərpic kəson kişinin dastanı", "Süleyman və əkinçi" və s. hekayələr məhz bu dövrdə tərcümə olunaraq xalqa çatdırıldı.

Tərcümələr üzərində araşdırmadan bir daha bəlli olur ki, fəlsəfi hissələrin tərcüməsi olduqca mürəkkəbdir. Şahlara öyüd-nəsihət vermək kimi müdriklük zirvəsinə qalxmış şairin ilk məqaləyə (Adəmin yaradılması haqqında) həsr etdiyi "Naümid padşahın dastanı" hekayəsinin tərcüməsinə diqqət yetirək; 23 beytdən ibarət olan hekayə tam şəkildə tərcümə olunmuşdur. Şeir boyu fikirlərin yüksək sənətkarlıqla Nizamiyə xas adekvat tərcüməsi müşahidə olunur.

Hekayə qəhrəmanının Allahın hüsurunda peşimançılığını əks etdirən müraciət və təhkiyəyə diqqət yetirək:

Orijinalda:

گرچه ز فرمان تو بگذشته ام
رد ممکن کز همه رد گشته ام

(295, 87)

Sətri tərcümə belədir:

Gərçi sənin fərmanından çıxmışam,

Rədd etmə, çünki hamı məni rədd etmişdir.

Beyt S.Rüstəmin tərcüməsində fikir və vəzn qorunmaq-la tam adekvat çatdırılır; unikal tərcümə sənəti nümunəsilə qarşılaşırıq:

Əgər çıxmışamsa da fərmanından, yarıdan,

Qovma ki, qovmuş hamı məni öz qapısından

(167, 11)

Nəfsinə aldanmış, naümid zalım padşahın çıxılmaz vəziyyəti, üzr qapısı, Allaha sığınma, bağışlanma diləyi – sufiyanə məqamlar, həqiqət haqqında Nizami hikmətləri son

dərəcə ustalıqla tərcümə olunur, rəşional-intuitiv qavranılaraq, qarşı dildə adekvat ifadə olunur.

Nizaminin fikir və ruhunun parlaq ifadəsi şeirin sonluğunda tam əks olunur, kiçik dəyişikliklər məzmununa xələl gətirmir. Hiss olunur ki, şair əsas məzmunu, ideyanı qorumağa çalışır:

Orijinalda:

یک در مست آنچه بدو بنده	یک نفست آنچه بدو زنده
هر چه درین پرده ستانی بده	خود مستان تا بتوانی بده
تا بود آروز که باشد بهی	گردنت آزاد و دهانت تہی
دام یقیمان نشود دامت	بارکش بیوه زنان گر دنت
بازده این فرش کهن بودہ را	طرح کن این دامن آلودہ را
یا چو غریبان بی ره توشہ گیر	یا چو نظامی ز جهان گوشہ گیر

(295, 89).

Poetik tərcümə:

Səni qul eyləməyə mənə bir dirəm bəsdir,
Onunla yaşadığın şeyə bircə nəfəsdir.
Hər zaman bu pərdədən aldığın hər nə ki, var,
Özün üçün götürmə, bacarırsansa qaytar.
Bəlkə, qiyamət günü, bu yaxşıqla bəlkə,
Qalmasın ürəyində, vicdanında bir ləkə
Yetimlər ətəyindən tutub dartmasın səni,
Boynunsa qarılıar olmasın yük çəkəni.
Gəl, bu köhnə orişli toxunmuş fərşi burax,
Bu bulaşq ətəyi durma yığışdır ancaq.
Sən ya qərirlər kimi, yola azuqə götür,
Ya da Nizami kimi bu dünyadan əl götür.

(167, 12)

Qeyd edək ki, bəzi beytlərin mənasının tam çatdırılması mümkün olmur. Hərfi tərcümələrə aludəlik mənanın tam sərəst alınmasına mane olurdu. Əlbəttə, şübhəsiz ki, izahsız, əlavə söz artırmadan Nizamini olduğu kimi vermək mümkün olmurdu. 2-ci məqalət «Ədaləti gözləmək üçün padşaha nəsihət» hissəsindən bir beytin mənasına diqqət yetirək:

هر که چو عیسی رگ جانرا گرفت
از سر انصاف جهان را گرفت

(295, 94)

Sətri tərcümə:

Hər kim İsa kimi can damarını tutdu,
İnsafi ucundan cahanı tutdu.

Poetik tərcümə:

Hər kim ki, İsa kimi tutsa can damarını*,
Demək, insafla aldı o dünyanın varını

(167, 15)

Bu uğurlu tərcümələr davam etdirildi; 1947-ci ildə «Sirlər xəzinəsi»nin tam şəkildə tərcüməsi (tərc. S.Rüstəm, redaktoru M.Rahim) işıq üzü gördü. Söz-söz ki, hər dəfə yeni nəşrdə təkmilləşmə işləri aparılır, izahlar, şərhlər genişlənilir, nəşr daha əhəmiyyətli mahiyyət daşıyır.

S.Rüstəmin bu tərcüməsi 1953-cü ildə H.Araslının müqəddiməsi, Ə.Ziyatayın redaktorluğu ilə yenidən nəşr olunmuşdur.

40-cı illər Nizami «Xəmsə»sinin Azərbaycan dilinə tərcümələrinin meydana çıxması ədəbiyyatşünaslıqda əlamətdar hadisə kimi qiymətləndirilir. Bu monumental, ağır zəhmət hesabına başa gələn işlərin, demək olar ki, hamısı MEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda aparılır, alim və şairlərimiz uğurlu nəticələr əldə etmək üçün əllərindən gələni əsirgəmədilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, 40-cı illərdə Nizami poeziyasının rus dilinə tərcümələri üzərində də gərgin iş gedirdi. Bu dövrdə 1939-40-cı illərdə əsərlərinin rus dilinə poetik tərcümələri arasında B.Lebedev, Y.Keyxauz, K.Simonov,

* Xatırladaq ki, eyni hissədən kiçik bir parçanı M.Hadi də tərcümə etmişdir. Həmin beyti kiçik dəyişikliklə, mənasını izah etməklə, fikri adekvat çatdırmışdır.

Hər kişi İsa kimi bəxş etsə can,
Aləmə adl ilə olur hökəmrən (137, 88)

M.Dyakonov, A.Plavnik, S.İvanov, İ.Oratovski, R.İvnev kimi şairlər var idi. M.Dyakonovdan başqa digər bütün tərcüməçilər Y.E.Bertelsin müvafiq sətri tərcümələri, geniş izah və şərhlərinin köməyiylə çalışırdılar. Ciddi cəhd və səylərə baxmayaraq, təhriflər, şairin anlaşılmasına, rus dilinin leksik-üslubi normalarına cavab verməyən beytlər çoxluq təşkil edirdi.

Məsələ ilə bağlı olaraq Yuri Qraninin 1941-ci ildə yazdığı «Poetik adekvatlıq axtarışları» məqaləsində geniş yer verilmişdir. Müəllifin məqsədi Nizami əsərlərinin tərcüməsini çətinləşdirən obyektiv və subyektiv səbəbləri söz yaradıcılığının qarşı dildə adekvatlığının çatdırılması prinsipləri əsasında müəyyənləşdirmək, problemin həllinin asanlaşdırılmasına yardım etməkdir. Ayrı-ayrı beytlərin mexanizmi üzərində iş apararı müəllif nöqsanları göstərməklə, Nizami poeziyasının fəlsəfi-bədii zənginliyiylə əlaqədar işin spesifikasiyasını qeyd edərək yazır: «Есть бейты, которые вообще, очевидно, не переводимы – настолько сложна внутренняя структура образа, не передаваемого стилистическими средствами иной языковой системы, почти не допускающей возможности передачи особого оборота с той же степенью непринужденности и ясности, при той же краткости выражения. Последнее условие чрезвычайно важно, потому что в таких случаях удлинение, распространение фразы за счёт пояснительных добавлений уничтожает непрекаемость подлинника и приводит к слишком откровенному комментированию, никогда не способному заменить стремительную краткость поэтического выражения. Впрочем, такое комментирование, имеющее целью раскрытие неясных русскому читателю наименований-атрибутов определенных понятий, в иных случаях может быть вполне уместным.» (251, 75).

İstər azərbaycan, istərsə də rus dilinə edilmiş tərcümələrdə buraxılmış bəzi nöqsanlara baxmayaraq, inamla demək lazımdır ki, başlanğıc işlər nizamişünaslığın nailiyyət-

lərindən hesab olunur. Bu tərcümələrin praktiki əhəmiyyəti olduqca böyük idi; Elmi-tənqidi mətnlərinin hazırlanması və tərcümə sahəsində uğurlar şairin həyat və yaradıcılığı ətrafında əsaslı tədqiqatlara təkan verdi.

40-cı illərdə böyük Nizaminin həyat və yaradıcılığının öyrənilib tədqiq olunması sahəsində də mühüm addımlar atıldı. Y.E.Bertelsin «Böyük Azərbaycan şairi Nizami» (Bakı, 1940); «İskəndər haqqında roman və Şərqdə onun əsas versiyaları», Moskva, 1948; M.Rəfilinin «Nizami. Həyat və yaradıcılığı», Bakı, 1939; «Nizami», Bakı, 1940; Moskva, 1941; «Azərbaycan ədəbiyyatında ilk roman» (rus dilində), «Bakı, 1946; H.Arslı «Şairin həyatı», Bakı, 1940; «Nizaminin müasirləri», Bakı, 1940; «Nizami əsərlərinin el variantları», Bakı, 1941; «Nizami Gəncəvi», Bakı, 1941; 1947; M.Mübarizin «Böyük demokrat», «Nizami», III kitab, Bakı, 1941; «Böyük humanist», «İnqilab və mədəniyyət», 1947, №3, s.75-88; «Nizami və dövrümü», Bakı, 1947; H.Hüseynovun «Nizaminin ictimai görüşləri», Bakı, 1946; M.Arifin «Yeddi gözəl». Nizami Gəncəvi, Bakı, 1941, s.V-XVI; «Nizami əsərlərinin tərcüməsi məsələsinə dair», «Nizami». II kitab, Bakı, 1940, s.138-145; «Nizaminin «kiçik qəhrəmanları və böyük arzuları. «Nizami Gəncəvi» (məqalələr məcmuəsi), Bakı, 1947; Mir Cəlalın «Yeddi gözəl»dəki hekayələr haqqında. «Nizami Gəncəvi» (məqalələr məcmuəsi), Bakı, 1947; «Nizaminin müsbət obrazları», «Vətən uğrunda», 1943, №6, s.77-92; S.Vurğunun «Böyük Azərbaycan şairi», «Ədəbiyyat» qəzeti, 1939, 2 sentyabr; Babayev F., Əlizadə M. «Sirlər xəzinəsi». «Nizami Gəncəvi» (məqalələr məcmuəsi), Bakı, 1947, s.29-35; müxtəlif alimlərin tədqiqlərindən ibarət olan, nizamişünaslığın inkişafında mühüm rol oynamış IV cild kitabdan ibarət olan «Nizami» məqalələr toplusu (azərbaycan və rus dillərində ayrı-ayrı nəşrlər), Bakı, 1940-1947 və s. fundamental işlərdə bu problem ətrafında ciddi araşdırmalar aparıldı.

40-cı illər mərhələsi nizamişünaslıq problemlərinin sonrakı inkişafında mühüm rol oynadı. Məhz ilk dəfə bu dövrdə şairin həyat və yaradıcılığı əsil tədqiq obyektinə çevrildi. Həyatı və dövrü, ədəbi mühitinin öyrənilməsi məqsədilə, XII əsr Azərbaycan tarixi, siyasi-mədəni vəziyyəti, o cümlədən ədəbi dilinin inkişaf mərhələləri və s. problemlər araşdırmaya cəlb olundu.

Azərbaycan ədəbiyyatşünasları Nizami əsərlərinin ideya-məzmunu və poetik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi sahəsində həlledici addımlar atdı; Nizami «Xəmsə»sinin tarixi-fəlsəfi mənbələri, bədii-ideya qaynaqları öyrənildi; Bu dövr ədəbiyyatşünaslığın nəhəng məsələlərindən olan «Nizami və dünya ədəbiyyatı» probleminin öyrənilməsi sahəsində də ilkin işlər görüldü. Problemin əsas istiqamətlərindən biri olan «Nizami və Qərb ədəbiyyatı» mövzusunda da Azərbaycanda əhəmiyyətli başlanğıc araşdırmalar aparıldı; Əli Sultanhın «Leyli və Məcnun» və Qərb ədəbiyyatı» (203, 38-46), «İskəndərnamə və Qərbi Avropa ədəbiyyatı» (204, 75-88) adlı araşdırmaları Nizami mövzularının süjet və struktur baxımından Qərb ədəbiyyatında analogi versiyalar da əks olunması, fərdi obraz və xarakterə bağlı şərtliklər, fərqli xüsusiyyətlər öyrənilir. Bu tədqiqlər mənbəşünaslıq və folklorşünaslıqla bağlı bir sıra faktlarla zəngindir və günümüzdə qədər mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu dövrdə problemin «Nizami və Şərqi ədəbiyyatı» sahəsində də ciddi işlər görüldü. Nizami irsinin Firdovsi, Əmir Xosrov, Nəvai, Füzuli və b. sənətkarlarla bağlı, ədəbi təsirini öyrənilməsi baxımından faydalı məqalələr yazıldı (12; 15; 21; 57; 147; 158; 232).

40-cı illər nizamişünaslığının nailiyyətlərini yekunlaşdırarkən, Y.E.Bertelsin aşağıdakı sözlərini xatırlamaq yerinə düşür: «Nizaminin öyrənilməsində sovet elmi yeni səhifə başlamışdır. Mən heç də demək istəmirəm ki, şairin yaradıcılığı ilə bağlı bütün məsələlər həll edilmişdir. İş hələ çox illərə bəs edər. Ancaq artıq bu işi inamla davam etdirmək

üçün sovet elminin gücüylə əsas baza yaradılmışdır» (239, 25). Beləliklə, 40-cı illərdə, xüsusən Nizami Gəncəvinin 800 illik yubiley komissiyasının fəaliyyəti dövründə, təxminən on ilə yaxın bir vaxtı əhatə edən bu dövrdə (1938-1948) nizamişünaslıq problemlərinin, demək olar ki, geniş sxemi tərtib olundu. Bu sxem üzrə müəyyən aktual məsələlər öyrənildi, gələcək işlər üçün özü qoyuldu. Ən başlıcası isə, Nizami əsərlərinin tərcüməsi, nəşri və təbliği işinin əsası qoyuldu.

50-70-ci illər:

40-cı illərə nisbətən, sonrakı 50-70-ci illər, ilk baxışdan, durgunluq, sakitlik dövrü kimi nəzərə çarpsa da, əslində nizamişünaslıq artıq qurulmuş olan sxem əsasında geniş elmi tədqiqlərə keçmişdi.

50-70-ci illərə aid bir neçə dəyərli monoqrafiya və araşdırmanın nizamişünaslığın inkişafında rolunu qeyd etmək lazımdır. M.Quluzadənin «Nizami Gəncəvi. Həyat və yaradıcılığı», Bakı, 1953; Ə.Fərəcovun «Nizami Gəncəvinin dövrü və sosial-iqtisadi görüşləri», Bakı, 1957; M.C.Cəfərovun «Böyük insanpərvər şair», Bakı, 1958; D.Əliyevanın «Azərbaycan-Gürcüstan ədəbi əlaqələri tarixindən», Bakı, 1958; Ş.Məmmədovun «Nizaminin fəlsəfi-ictimai-siyasi görüşləri», Moskva, 1959; Q.Əliyevin «Xosrov və Şirin» haqqında əfsanə Şərqi xalqları ədəbiyyatında», Moskva, 1960; C.Mustafayevin «Nizaminin fəlsəfi-etik görüşləri», Bakı, 1962; Ə.Ağayevin «Nizami və dünya ədəbiyyatı», Bakı, 1964; H.Araşlının «Şairin həyatı», Bakı, 1967; A.Qazıyevin «Nizami «Xəmsə»si əlyazmalarının miniatürləri (1539-1543)», Bakı, 1964; Ə.Abbasovun «Nizami Gəncəvinin «İskəndərnamə» poeması», Bakı, 1966; X.Yusifovun «Nizaminin lirikası», Bakı, 1968; X.Hüseynovun «Nizaminin «Sirlər xəzinəsi» və Sonainin «Hədiqətül-həqayiqi. Azərb. Res.EA-nın Xəbərləri», ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1969, №4, s.56-64; Q.Beqdelinin «Şərqi ədəbiyyatında «Xosrov və Şirin» mövzusu», Bakı, 1971; N.Araşlının «Ni-

zami əsərlərinin türk tərcümələrindən», Azərb. Respub. EA-nın «Xəbərləri», Bakı, 1975, №4; «Nizami və türk ədəbiyyatı», Bakı, 1979; Azadə R. «Azərbaycanda epik şairin inkişaf yolları (XII-XVIII əsrlər)», Bakı, 1975; «Nizami Gəncəvi. Həyat və səhəti», Bakı, 1979; S.Paşayevin «Nizami və folklor», Bakı, 1976; Ə.Hüseyninin «Xüseyn Pejman Bəxtiyarının nəşr etdiyi Nizami «Xəmsə»sinə dair bəzi qeydlər», Azərb.MEA-nın «Xəbərləri», Ədəb.dil və incəsənət, 1978, №3, s.39-44; Q.Cahaninin «Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami ənənələri», Bakı, 1979 və başqa tədqiqat və məqalələrdə nizamişünaslığın bir sıra problemləri əhatə olunur, şairin həyatına, əsərlərinin mövzu və süjeti, ideya istiqaməti, sənətkarlıq xüsusiyyətləri, tədqiqi və s. məsələlər haqda dəyərli fikirlər söylənilir.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığının ideya-fəlsəfi tutumu, onun mahiyyəti, şairin ictimai-siyasi görüşləri həmişə olduğu kimi, bu mərhələdə də diqqət mərkəzində durur, şairin ideyalarının mənbələri, xüsusiyyətləri, orijinallığı öyrənilir.

Göstərilən mərhələdə Nizami yaradıcılığının dünya ədəbiyyatına təsirinin, o cümlədən Qərb və Yaxın və Orta Asiya xalqları ədəbiyyatında əsərlərinin mövzu və süjetinin yayılması məsələsi, habelə Nizami yaradıcılığına təsir göstərən mənbələrin araşdırılması ədəbiyyatşünaslığın aktual problemlərindən birinə çevrilir.

Problemin mühüm istiqaməti olan «Nizami və Qərb ədəbiyyatı» mövzusunda Ə.Ağayev, M.Axundov, M.İsmayılov, M.Mahmudov, İ.Arzumanova, H.Kərimov və başqalarının araşdırmaları problemin bir neçə istiqamətdə öyrənilməsinə yönəldilir: konkret analogi araşdırmalar əsasında Nizami poemalarının Qərb ədəbiyyatına təsirinin öyrənilməsi; Nizami irsinin Avropa ölkələrində və Amerikada tərcüməsi, nəşri və tədqiq probleminə həsr olunmuş araşdırmalar; həmçinin Qərb mənbələrinin Nizami yaradıcılığına təsiri məsələlərinin nəzərdən keçirilməsi (9; 43; 44; 118; 119; 46; 47; 121; 122).

Qeyd olunmalıdır ki, nizamişünaslığın xronikasında mühüm yer tutan bu problemin əhatə dairəsi XX əsrin sonlarına doğru genişlənmiş, intellektual axının tələbatına cavab verən aparıcı mövzulardan birinə çevrilmişdir. İ.Arzumanovanın «Nizami yaradıcılığının ingilisdilli ədəbiyyatşünaslıqda öyrənilməsi» (222), Y.Teyerin «Nizami Gəncəvi polyak tədqiqatları və tərcümələrində» (281), A.Kazımovanın «Nizami yaradıcılığı İngiltərədə və ABŞ-da» (262) və s. işlərlə problem uğurla inkişaf etdirilir.

Bu dövrdə «Nizami və dünya ədəbiyyatı»nın intensiv inkişafı müşahidə olunur ki, bu da tam təbiiyədir. Məlumdur ki, «Xəmsə» mövzuları uzun müddət Yaxın Şərq ədəbiyyatının tematik-fəlsəfi, tarixi-mədəni ənənələrini əks etdirən meyara çevrildiyindən dünya tədqiqatçılarını daim cəlb etmiş, problemin öyrənilməsində zəngin təcrübə qazanılmışdır. Problem ətrafında araşdırmaların əsas üç istiqamətini göstərmək mümkündür: 1) «Xəmsə» ənənəsinin tarixi-xronoloji mənbələrdə statistik öyrənilməsi; 2) Ədəbi əlaqələr zəminində və ədəbiyyatşünaslığın orta əsrlərə aid nəzəri problemlərinin araşdırılması ilə bağlı tədqiqlər; 3) Mənbəşünaslıq və folklorşünaslıqla bağlı «Xəmsə»nin təsir dairəsinin tarixi-mədəni-fəlsəfi aspektdən öyrənilməsi;

50-60-cı illərə qədər, nisbətən sonrakı dövrlərdə problemin öyrənilməsində dünya nizamişünaslığının özünəməxsus yeri olduğundan qısaca bu tarixə nəzər yetirək; Məlumdur ki, problemin tarixi-xronoloji öyrənilməsində konkret informativ xüsusiyyətə malik olan təzkirələr orta çağlar ədəbiyyatşünaslığının inkişafında mühüm rol oynamaqla, o cümlədən, nizamişünaslığın da müvafiq problemlərinin həllində əsas yardımçı vasitə olmuşdur. «Xəmsə» modelinin fəlsəfi-ideya, mövzu və strukturu, xüsusən də ədəbi təsir dairəsi haqqında ən müxtəssər və mötəbər söz təzkirə müəlliflərinə xas olduğundan, ədəbi-mədəni keçmişin sənət incilərini xronoloji sistemləşdirən bu mənbələr vaxtilə birbaşa Avropa nizamişünaslığının inkişafında əhəmiyyətli rol oynayırdı.

namış, P.Xammer, E.Braun, U.Cons, E.Qibb, S.Riye, Ete, Zayonçkovski, Ouzli, Blend, Flügel və başqaları «Xəmsə»-nin təsir dairəsi ətrafında da araşdırmalar aparmış, müxtəlif tərtib və nəşrlər yaranmışdır. Doğrudur, problem ətrafında işlər ədəbiyyat tarixinin yazılması yönündə aparılma da, nəticədə bu işdən nizamişünaslıq daha çox faydalanmışdır.

Məlumdur ki, ingilis alimi E.Qibbin «Osmanlı poeziyası tarixi» əsərində «Xəmsə» mövzularında əsərlər yazan türkdilli şairlər sırasında Əhməd Sinan Behiştî, Cəlili, Nevizadə Ətəyi, Taşlıcalı Yəhya, Məhəmməd Füzuli və başqaları haqqında araşdırmalar mövcuddur. S.Riyenin tərtib etdiyi Britaniya muzeyi sistemli kataloqunda (Ch.Rieu. Catalogue of the persian mss in the Britiss Museum. London, 1879-1888) Ərşi, Əhmədi, Vəhşi Bəqfi, Əncab Məğribi və s. Nizami davamçıları daxil edilmişdir.

Digər Avropa şərqşünası G.Braun özünün 1902-1924-cü illər arasında yazdığı «Fars ədəbiyyatı tarixi» əsərində Əmir Xosrov Dəhləvi, Cami, Zülali Xansari, İmad Fəqih, Katibi Turşizi, Xacu Kirmani, Hatifi və b. «Xəmsə» müəllifləri haqqında məlumat vermişdir (298).

XX əsrdə mövzunun öyrənilməsi, ümumilikdə dünya nizamişünaslığında aktual problemlərdən birinə çevrilir.

Türkiyədə bu sahədə mühüm işlər mövcuddur. Əli Nihad Tərhan, Ə.Atəş, F.Köprülü, A.S.Ləvənd, F.Timurtaş, Hüseyn Ayan, Turğut Qaracan, Mehmet Akalın və başqalarının farsdilli və türkdilli ədəbiyyatda «Xəmsə»lərinin nəşri və tədqiqi sahəsində əhəmiyyətli işlərini qeyd etmək lazımdır.

Əli Nihad Tərhanın «İslam ədəbiyyatında «Leyla və Məcnun» məsnəvisi, İstanbul, 1922; Fuad Köprülünün «İslam ensiklopediyası» (, s.36-41), «Ədəbiyyat araşdırmaları» (, 633-643); Əhməd Atəşin «Ərəb, fars və türk ədəbiyyatlarında «Leyla və Məcnun», («Türk dili», jur.c.IX, 1960), «İstanbul kitabxanalarında farsca mənzum əsərlər»

(İstanbul, 1968, c.I, s.65-77) dünya nizamişünaslıq məktəbinə layiqli töhfələrdəndir.

Bu mərhələdə görkəmli türk alimi Agah Sirri Ləvəndin fundamental işlərinin əhəmiyyəti xüsusilə böyükdür: «Ərəb, fars və türk ədəbiyyatlarında «Leyla və Məcnun» hekayəsi», Ankara, 1959, Əlişir Nəvai. III cild, «Xəmsə» (Heyrətül-əbrar, Fərhadü-Şirin», Leyla-vü Məcnun», Səbai Səyyar, Səddi-İskəndəri), 1967; Feyzinin bilinməyən «Xəmsə»si, Ankara, 1955, , s.143-152; Əttar və Tutmacının «Gül və Xosrov» məsnəviləri, Ankara, 1959, «Bülleten», sayı 180, s.161-203; Tutmacının «Gül və Xosrov» məsnəvisində dil özəllikləri, Bülleten, Ankara, 1960, sayı 183, s.49-77 və s. işlərdə Agah Sirri Ləvənd problemin müxtəlif aspektdən - mənbəşünaslıq, qarşılıqlı ədəbi-mədəni, linqvistik təsir və əlaqə baxımından araşdırılması işində mühüm rol oynadı.

Həmçinin Farux Timurtaşın «Şeyxi və Nizaminin «Xosrov və Şirin»in rolu baxımından müqayisəsi», İstanbul, 1960; «Şeyxinin «Xosrov və Şirin»i, İstanbul, 1963; Qaracan Turğutun «Ətəyi Nevizadə «Xəmsə»sindən «Həft xan» məsnəvisi», Ankara, 1974; Mehmet Akalın «Əhmədi. Cəmşid və Xurşid, Ankara, 1975; H.Ayanın «Divan» ədəbiyyatında «Xəmsə»lər (Əhməd Cəfər oğlu. Ədəbiyyat fakultəsi, Araşdırma dərgisi, sayı 10; Ankara, 1979, s.87-100) və s. onlarla digər araşdırmalar nizamişünaslığın inkişafına mühüm təsir göstərmişdir*.

İran nizamişünaslığında da bu sahədə araşdırmalar aparılmışdır ki, bunların çoxu müxtəlif tədqiqat işlərində qeyd olunmuşdur. S.Nəfisi, M.Moin, Ə.Ə.Səhəbi, V.Dəstgirdi, Zəbiulla Səfa və s. iran nizamişünaslarının fəaliyyəti tədqiqatçılardan Q.Hüseynovanın «Nizami İran ədəbiyyatşünaslığında» adlı işində geniş tədqiq olunmuş və qiymətləndirilmişdir (250).

Göstərilən mərhələdə «Nizami və Şərq ədəbiyyatı» mövzusunda keçmiş Sovet məkanında, o cümlədən, Azər-

baycanda da ciddi tədqiqlər aparılmışdır. Y.E.Bertelsin «Nəvai və Cami» (Moskva, 1960), «Nizami və Füzuli» (Moskva, 1962) irihəcmli monoqrafiyaları 40-cı illərdə əsası qoyulmuş işlərin davamı olaraq, mühüm əhəmiyyətli, istiqamətverici tədqiqlər rolunu oynayırdı. Müəllifin Nizami «Xəmsə»sinin Şərqdə Əmir Xosrov Dəhləvi, Nizaməddin Əhməd Süheyli, Xacu Kirmani, Nəvai, Məktəbi Şirazi, Cami, Hatifi, Füzuli, Bədrəddin Hilali, Əbülqasım Qunabadi (Təbrizi), Zəmiri, Kaşifi, Həbibli, Əhməd Paşa, Həmdli və b. sənətkarlara çoxəsrlik təsirinin öyrənilməsi sahəsində mühüm tədqiqləri sonrakı geniş araşdırmaların inkişafına mühüm rol oynadı.

Mənbəşünaslıq baxımından da, göstərilən mərhələdə həlledici işlər uğurla davam etdirilirdi. Xanna Əl-Fəxurinin «Ərəb ədəbiyyatı tarixi», I, II, Moskva, 1959; İ.Y.Kraçkovskinin «Ərəb ədəbiyyatında Leyli və Məcnun haqqında povestin ilkin qaynaqları», Seçilmiş əsərləri, Moskva, 1965; S.Əsədullayevin «Hatifinin «Leyli və Məcnun» poemasının orijinalıq dərəcəsi haqqında», Leninrad, 1967, «Farsdilli poeziyada «Leyli və Məcnun», I hissə, Düşənbə, 1981 və s. işlərdə mövzu və süjet baxımından folklor və yazılı mənbələr nəzərdən keçirilir, Nizami əsəri təsir baxımından araşdırılır.

Bu dövrdə Azərbaycan alimləri tərəfindən fundamental işlər aparılmışdır.

Nizami yaradıcılığının Yaxın və Orta Şərq xalqları ədəbiyyatına, həmçinin Azərbaycan poeziyasının sonrakı inkişafına göstərdiyi təsirin öyrənilməsinə dair araşdırmalar bu dövrdə görülən ən layiqli işlərdəndir. Onlardan biri də görkəmli Azərbaycan alimi Q.Əliyevin Moskva da nəşr olunan «Xosrov və Şirin» haqqında əfsanə Şərq xalqları ədəbiyyatına» (1960) adlı tədqiqat işidir. Əsər «Xosrov və Şirin»in mövzusunun mənşəcə yaranmasının və yayılmasının ümumi mənzərəsini, eləcə də Şərq ədəbiyyatına Nizami sənətinin təsirinə dair mühüm məsələləri əhatə edir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu mövzuya həsr olunmuş digər araşdırma Q.Beğdelinin «Şərq ədəbiyyatında «Xosrov və Şirin» mövzusu» (1971) adlı tədqiqat işidir. Burada «Xosrov və Şirin» mövzusunun həm mənbələrinin, həm də Yaxın və Orta Şərqdə yayılması nəzərdən keçirilir, müvafiq mövzu üzrə Nizami əsərlə Şərqi bir sıra şairlərinin poemaları arasında təhlillər aparılır.

Bu dövrdə Nizami yaradıcılığının ədəbi əlaqələr baxımından öyrənilməsinə dair görülmüş işlər içərisində D.Əliyevanın «Azərbaycan-Gürcüstan ədəbi əlaqələri tarixindən» (Bakı, 1958) monoqrafiyası diqqəti cəlb edir. Əsərdə Nizami yaradıcılığının orta əsrlər gürcü ədəbiyyatına təsiri məsələsinə xüsusi yer verilir, analoji prinsip əsasında gürcü ədəbiyyatında məzmun və forma baxımından mühüm rol oynamış Nizami yaradıcılığının təsir gücü göstərilir.

Azərbaycan nizamşünaslığının inkişafını izlərkən, onun həmişə qarşılıqlı təmasda olan əsas problemləri içərisində Nizami yaradıcılığı ilə milli-bədii təcrübənin əlaqəsi məsələsinin diqqəti daha çox cəlb etdiyinə şahid oluruq. Folklor ənənələri üzərində intişar tapıb formalaş poeziyanın milli köklərinin, bədii fərdlə xalq yaradıcılığının münasibətinin klassik şeir qaynaqları, eləcə də Nizami yaradıcılığı əsasında araşdırılması Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında həmişə öncə mövzulardan olmuşdur. Təşəkkül tapdığı dövrdən başlayaraq, Azərbaycan poeziyası və onun zirvəsi olan Nizami yaradıcılığı zəngin ənənələrə malikdir. Göstərilən mərhələdə Şərqdə, eləcə də Azərbaycanda milli poeziyanın keçdiyi mərhələlərin kompleks şəkildə öyrənilməsi günün vacib məsələlərindən olaraq qalırdı. Bu sahədə Azərbaycanca görülmüş ən yaxşı işlərdən biri kimi şərqşünas alim R.Azadənin «Azərbaycanda epik şeirin inkişaf yolları (XII-XVII əsrlər)», (Bakı, Elm, 1975) adlı tədqiqat işini qeyd etməliyik. Azərbaycan klassik şeirində epik poeziya tarixinə dair ilk sistemli tədqiqat işi olan bu əsərin ədəbiyyatşünaslıqda əhəmiyyətini qiymətləndirməmək olmaz.

nəşr olunan «Xəmsə» (Beş poema) nizamişünaslığın böyük nailiyyətlərindəndir.

XX əsrin 80-ci illər dövrü. Nizami ədəbi irsinin öyrənilməsi, nəşri və təbliğinin yaxşılaşdırılması haqqında Azərbaycan hökumətinin 1979-cu il yanvar tarixli qərarı ilə nizamişünaslığın inkişafı tarixində yeni mərhələ başladı. Bu dövr nizamişünaslıq problemlərinin müasir elmi səviyyədə həlli üçün geniş imkanlar açdı. Görkəmli şairin ədəbi irsinin öyrənilməsi, təbliği və nəşri işi daha geniş vüsət aldı, Nizami mövzusu ədəbi prosesin ən aktual problemlərindən birinə çevrildi. Şairin lirikası və poemalarının Azərbaycan və rus dillərinə filoloji tərcümələri yarandı, əsərləri yenidən işıq üzü gördü, ölməz sənətkarın həyat və yaradıcılığına dair onlarla monoqrafiya, yüzlərlə elmi məqalə çap olundu. Nizamişünaslıq tarixində ilk dəfə olaraq (Azərbaycan, rus, fars, ingilis, fransız, alman və ərəb dillərində) «Nizami» bibliografiyası hazırlanıb oxuculara çatdırıldı.

Keçən vaxt ərzində Nizami irsinin öyrənilməsi sahəsində elmi-tədqiqat işlərinin problematikası daha da genişləndirilmiş, şairin fəlsəfi görüşləri, sənətkarlığı yenidən tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Dahi şairin geniş ictimai-elmi, fəlsəfi və estetik görüşləri bu gün elmin bütün sahələrində çalışan mütəxəssislərin onun yaradıcılığına müraciət etməsinə imkan verir. Belə ki, bu gün Nizami irsi təkcə ədəbiyyatşünas, ya tarixçinin deyil, həm də fizikin, biologun, kimyaçının, həkim və astroloqun və başqa sahələrdə çalışan alimlərin tədqiq obyektinə çevrilmişdir.

1981-ci ildə ölməz sənətkarın 840 illik yubileyi təntənəli şəkildə qeyd edildi. Həmçinin keçən vaxt ərzində şairin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş 4 Ümumittifaq miqyaslı elmi konfrans keçirilmiş, nizamişünaslığın aktual problemlərinə həsr olunmuş yüzlərlə elmi məruzə dinlənmişdir. Bu işdə Nizami adına Ədəbiyyat muzeyində fəaliyyət göstərən Nizami lektoriyasının rolu da qeyd etməliyəkdir.

Şərqdə geniş yayılmış epik şeir növünün formalaşması və inkişafına tarixi baxış, hər şeydən əvvəl, XII əsr şərinə ədəbi hadisə kimi meydana çıxan Nizami poeziyasının milli köklərini üzə çıxarıb, onun artıq yeni mahiyyət kəsb edən fərdi cəhətlərini aydınlaşdırmağa imkan verir. Digər tərəfdən, Nizami poeziyasının təsiri baxımından, Azərbaycan şeirinin sonrakı mərhələlərdə öyrənilməsi diqqəti cəlb edir. Bütövlükdə götürdükdə isə, müəllifin müvəffəq olduğu tarixi ümumiləşdirmə epik poeziyanın XII-XVII əsrlərdə inkişafını və bu gedişətdə yüksək zirvədə dayanan Nizami şeirinin mövqeyini aydın görməyə imkan verir.

Göstərilən dövrdə birbaşa Nizami yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatına təsirini əks etdirən, həmçinin Nizami və folklor ənənələri ilə bağlı olan ayrıca tədqiqat əsərləri də meydana çıxdı. Azərbaycan alimi Q.Cahaninin «Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami ənənələri» (1979), S.Paşayevin «Nizami və folklor» (1976) və s. işlər haqqında müvafiq fəsilə məlumat veriləcəkdir.

Bu illərdə həmçinin «Xəmsə»nin rus dilinə tərcüməsi işi uğurla davam etdirilirdi, «Sirlər xəzinəsi» (rus dilinə tərcümə K.Lipskerovun, S.V.Şervinskinin, ön söz və izahlar A.E.Bertelsin, M., Qoslitzdat, 1959; Xosrov və Şirin» rus dilində, Bakı və Moskva nəşrləri – tərcümə K.Lipskerovun, ön söz və izahlar Y.E.Bertelsin, Moskva, «Qoslitzdat», 1955; Bakı nəşrində isə ön söz M.Quluzadənin, Bakı, 1955; «Leyli və Məcnun» fars dilindən tərcümə, ön söz və qeydlər Rüstəm Əliyevin, poetik tərcümə P.Antokolskinin, Moskva, «Xudojestvennaya literatura», 1957; Nizami. Lirika. Fars dilindən tərcümə, ön söz və izahlar Rüstəm Əliyevin, Moskva, «Qoslitzdat», 1960; «Yeddi gözəl» - R.İvnevın tərcüməsi və Məmməd Arifin ön sözü. Bakı, 1959; «Yeddi gözəl», V.Derjavinin tərcüməsi, M.N.Osmanovun redaktəsi, ön sözü və şərhləri, Moskva, 1959. 1968-ci ildə isə Moskva «Xudojestvennaya literatura» nəşriyyatı tərəfindən Andrey Bertelsin ön söz və izahları ilə tam şəkildə

Nizamişünaslığın ən yaxşı ənənə və nailiyyətləri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında 80-ci illərdə də davam etdirilmişdir. 40-cı illərin ənənəsinə uyğun olaraq, «Nizami» almanaxlarının buraxılması nizamişünaslıq problemlərinin həllini daha da sürətləndirmiş, bu sahədə yeni əhəmiyyətli tədqiqlərin üzə çıxmasına imkanlar açmışdır.

Nizamini dünya, eləcə də rus oxucusuna tanıtdırmaq ədəbiyyatşünaslığımızın mühüm və vacib məsələlərindən biri kimi bu gün də qalmaqdadır. Şairin əsərlərinin Ümumittifaq miqyasda nəşri sahəsində də xeyli işlər görülmüşdür. Leninqradda çıxan «Nizami» (Seçilmiş əsərləri, 1982), Moskvada buraxılan «Nizami Gəncəvi» (5 cildlik, seçilmiş əsərləri, 1985) nizamişünaslığın XX əsrin son illərdəki əsas nailiyyətlərindən hesab olunur.

80-ci illərin nizamişünaslığında ən əhəmiyyətli hadisələrdən biri kimi Nizami əsərlərinin Azərbaycan və rus dillərinə filoloji tərcümələrini göstərmək lazımdır. Çünki artıq bu dövrdə oxucunu poetik tərcümələr qane etmir və şairin poeziyasının bədii-fəlsəfi qüdrətini daha dərindən, daha səliqə qavramaq meylli güclənir.

Poetik əsərin filoloji tərcüməsi isə sətiri və poetik tərcümələrdən əsaslı surətdə fərqlənir. Filoloji tərcümədə müəyyən prinsip və məna tutumu daxilində orijinala məxsus obrazlılıq, üslub və dil qorunub saxlanılır. Əlbəttə, bu çətin iş yaradıcı-mütərcimdən zəngin bilik, təcrübə, sənətkarlıq və istedad tələb edir.

Azərbaycan alimləri böyük sayda tərcümə sənətinin yaradıcılıq prinsipləri və tələbləri, müvafiq qayda-qanunlarına əməl edərək, Nizami əsərlərinin xalqa bacardıqca layiq olduğu səviyyədə çatdırılmasına çalışdılar. R.Əliyev, M.Əlizadə, H.Məmmədzadə, Q.Əliyev, Z.Quluzadə, V.Aslanov, X.Yusifov və başqalarının gərgin zəhməti hesabına şairin lirikası və poemaları Azərbaycan və rus dillərinə filoloji tərcümə olunaraq nəşr olundu. Bu tərcümələrin hər biri haqqında ayrı-ayrılıqda danışmaq mümkündür. Lakin hələlik

onlardan yalnız biri – «Yeddi gözəl» poemasının Azərbaycan dilinə filoloji tərcüməsindən (tərcüməçi: R.Əliyev) qısaca bəhs etmək imkanımız vardır.

Tərcümənin məziyyətlərindən biri mütərcimin orijinal üslubu və dil səliqəsidir. İstər ədəbi dildən, istərsə də xalq dilinin zənginliklərindən geniş istifadə edən alim orijinala uyğun olaraq, Azərbaycan dilində işlənən ən ifadəli və münasib sözlər seçir. Məsələn olaraq, əsərdən bir nümunə gətirək. Orijinalda:

شبی از مشقی و دلاری کردم آن قبله را پرستاری

(296)

Tərcümədə:

Bir gecə mehribanlıqla, qılıqla,

Şaha qulluq (pərəstarlıq) edirdim. (181, 128)

Tərcüməçi məhz «deldari» sözünü «qılıq» mənasında işlədir. O, bu sözün birbaşa hərfi mənasını da verə bilər. Lakin mütərcimi həm də məzmuna uyğun ifadə prinsipi düşündürür. Hekayədə təsvir olunan kənz şaha qulluq gös-tərməli idi ki, şah da ona öz sirrini açib söyləsin.

Xalqa, onun keçmiş və müasir həyatına yaxından bələd olan Nizami Gəncəvi «Yeddi gözəl» əsərində külli miqdarda idiomatik ifadə, atalar sözləri və məsəllər işlətməmişdir. Tərcümədə orijinala xələl gətirilmədən bu söz və ifadələrin Azərbaycan variantları yerli-yerində tapılıb əvəz olunmuşdur.

Nizami öz mətnində tez-tez elə ifadə və sözlər işlədir ki, onların bir neçə sətiraltı mənası mövcuddur. Bunların hamısını açmaq, müvafiq sözlə ifadə etmək, təhrifə yol vermədən mənalandırmək tərcümədə vacib şərtlərdən biridir. Tərcümə sahəsində öz xarakterik üslubu olan şərqşünas alim R.Əliyev bəzən məna xatirinə fars sözlərini olduğu kimi saxlayır, əvəzində isə beytin bədii, obrazlı deyim üslubunu qorumuş olur. Nümunə olaraq, orijinalda:

تا شب آنجا نشاط و بازی کرد عود سوزی و عطر سازی کرد

(296, 279)

Tərcümədə:

Axşama qədər orada şənlandı, oynadı,
Ud yandırıb ətrsazlıq elədi. (181, 126)

Burada «ətrsazlıq» sözü Azərbaycan dilində gözəl səs-
nərkə bəyti daha da səlisləşdirir.

Ümumiyyətlə, 80-ci illərin filoloji tərcümələri Azərbay-
can nizamışünaslığının yeni uğurlarından biri kimi qiymət-
ləndirilməlidir.

Azərbaycan milli elmi, görkəmli şərqşünas-alimlər qru-
pu xalqın sənətkar övladının ölməz irsini, fikir və ideyala-
rını bu dövrdə də dünyaya tanımaqda davam edir. Azər-
baycan ədəbiyyatşünaslığı misli görünməmiş səy və qüvvə
ilə dünya nizamışünaslığının ön sıralarına yüksəlmişdir.
Nizamışünaslıq problemlərinə dönə-dönə qayıdılması,
onun müasir elmin tələbləri səviyyəsində daha geniş miq-
yasda tədqiqi və əldə olunan nailiyyətlər, şübhəsiz, bu fikri
sübut edir.

Göstərilən mərhələdə Nizamının həyat və yaradıcılığı
yenidən tədqiqatə cəlb olunur, əsərlərinin mənbələri, ideya-
mövzusu, sənətkarlıq xüsusiyyətləri, dünya ədəbiyyatına tə-
siri və s. məsələlər üzrə daha geniş araşdırmalar aparılır.

Bu dövrdə Azərbaycanda görülən işlərdən görkəmli
alim Z. Bünyadovun «Azərbaycan Atabəyləri dövləti» (Ba-
kı, 1985) monoqrafiyasını xüsusi qeyd etmək lazımdır.
Azərbaycan atabəylərinin hakimiyyət dövrünü, Şimali İran
və Orta Şərqi suveren feodal dövlətlərinin təxminən bir
əsrlik tarixini əhatə edən bu tədqiqatda Nizami Gəncəvinin
yaşadığı dövrün ictimai-siyasi həyatının səciiyyəvi xüsusi-
yyətləri geniş araşdırılır.

Azərbaycan atabəylərinin hakimiyyət dövrünün ayrı-
ayrı mərhələlərinin yeni mənbələr əsasında tam şəkildə öy-
rənilməsi müəllifə XII əsr mədəni həyatdakı təbəddülatın
bütün əlamətlərini görməyə və Azərbaycan poetik məktəbi-
nin mövqeyini yüksək qiymətləndirməyə imkan verir.

Nizami dövrünə dair araşdırmalar içərisində A. Hacıye-
vin «Renessans və Nizami Gəncəvi poeziyası» (Bakı, 1980)
və X. Yusifovun «Şərqdə intibah və Nizami Gəncəvi» (Ba-
kı, 1982) tədqiqat işlərini qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan
renessansı və Nizami yaradıcılığı ətrafında aparılan bu
tədqiqat işlərində şairin humanist ideyaları, azad insan
problemi və s. məsələlərə nəzər salınır, Azərbaycan intibahı
Yaxın və Orta Şərq intibahı ilə qarşılıqlı əlaqə kontekstində
tədqiq olunur.

Nizamışünaslığın ən aktual problemləri ədəbiyyatşü-
naslığın əsas mövzularından birinə çevrildi. R. Azadənin
«Nizami Gəncəvi. Həyatı və sənəti» (Bakı, 1979; 1980), Nü-
şabə Araslıının «Nizami və türk ədəbiyyatı» (Bakı, 1979),
M. Cəfərin «Nizamının fikir dünyası» (Bakı, 1982), R. Əli-
yevin «Ölməz məhəbbət dastanı» (Bakı, 1984), Ç. Sasaninin
«Nizamının «Leyli və Məcnun», X. Hüseynovun «Nizami-
nin «Sirlər xəzinəsi»» (Bakı, 1983), A. Hacıyevin «Renes-
sans və Nizami Gəncəvi poeziyası» (Bakı, 1980), R. Azadə
«Nizami Gəncəvi» (Bakı, 1980), X. Yusifovun «Şərqdə inti-
bah və Nizami Gəncəvi» (Bakı, 1982), R. Əliyevin «Nizami.
Qısa bibliografik məlumat» (Bakı, 1983), M. C. Cəfərov
«Nizamının fikir dünyası» (Bakı, 1985), M. Kazımovun
«Nizamının «Yeddi gözəl» poeması və XIV-XVI əsrlər
farsdilli poeziyada nəzirə ənənəsi» (Bakı, 1987), Z. Quluzadənin
«Şərq mədəniyyəti tarixinin nəzəri problemləri və ni-
zamışünaslıq» (Bakı, 1987), C. V. Qəhrəmanov və K. Allah-
yarovun «Nizami Gəncəvi əsərlərinin əlyazmaları dünya ki-
tab xəzinələrində» (Bakı, 1987) və s. qiymətli işlər Azər-
baycan nizamışünaslığına töhfə olundu.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə görülmüş funda-
mental işlər Azərbaycan nizamışünaslığının dünyada aparıl-
cı mövqeyə çatması prosesini reallaşdırmış oldu. Nizamışü-
naslığın kompleks problemləri şairin həyat və yaradıcılığı-
na həsr olunmuş çoxsaylı məqalə, monoqrafiya və məruzə-
lərdə geniş şəkildə müzakirə və həll olundu.

Bu dövr mətnşünaslıq sahəsində də misilsiz nailiyyətə yadda qaldı. Nizami Gəncəvinin «Yeddi gözəl» əsərinin elmi-tənqidi mətni Moskvada nəfis şəkildə çap olundu (Nizami Qəndjevi. «Xaft peykar», Moskva, 1987). 14 mötəbər əlyazma və iki çap nüsxəsi (Vəhid Dəstgirdinin Tehran nəşri və Q.Ritter və Y.Ripkanın Praqa nəşrləri) əsasında hazırlanmış bu elmi-tənqidi mətnin müəllifi Azərbaycanın görkəmli mətnşünas alimi Tahir Məhərrəmovdur.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, şairin dövrü, ədəbi mühiti və həyatı haqqında

- 1. Tarix və sinkretik mədəniyyət.**
- 2. Nizami Gəncəvinin tərcümeyi-halına dair tədqiqlər.**

Nizaminin dövrü və ədəbi mühitinin öyrənilməsi işi – ədəbiyyatşünaslığı XII əsrin zəngin və mürəkkəb tarixi, mədəniyyəti, fəlsəfi dünyagörüşü ilə qarşılaşdırır. Məlumdur ki, bu mərhələ bütün Şərqi xalqlarının mədəni-iqtisadi inkişafının zəngin bir dövrünə təsadüf edir. Bu mərhələ bəşəriyyətin sonrakı taleyində mühüm rol oynamış sivilizasiyaları (qədim türk, yunan, hind, ərəb, çin, fars və s.) özündə birləşdirən zəngin müsəlman mədəniyyətinin ən yüksək zirvəsi hesab olunur. Belə bir dövrdə zəngin mədəniyyətin ən mühüm regionlarından biri olan Azərbaycan, məlum olduğu kimi, iki böyük dövlət – Atabəylər və Şirvanşahlar tərəfindən idarə olunurdu. Ölkədə iqtisadiyyat sürətlə inkişaf edir, Gəncə, Bakı, Naxçıvan, Beyləqan, Şamaxı, Şəki, Qəbələ kimi Azərbaycan şəhərləri Şərqi mühüm ticarət və mədəni mərkəzlərdən birinə çevrilirdi. Bu şəhərin hər birində, tarixçilərin məlumatlarına əsasən, on minlərlə, bəzilərinə isə yüz minlərlə əhali yaşayırdı. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, ərəb xilafətinin güclü təsirinə baxmayaraq, hələ IX əsrin sonu – X əsrin əvvəllərinə kimi, arran (alban) əhalisinin dili

Azərbaycanda möhkəm durmaqda idi (239, 27).

Qədim tarixi olan Gəncə şəhəri əvvəl Azərbaycan Şəddadilər dövlətinin, daha sonra Səlcuqların paytaxtı olmuşdu. Nizaminin yaşadığı dövrdə isə, Gəncə Azərbaycan Atabəylər dövlətinin paytaxt şəhərlərindən biri, Arranın mərkəzi idi. Bütün bunlar – Gəncənin sürətlə inkişafına əsaslı təsir göstərmişdi. IX əsrdən başlayaraq, Azərbaycan hökmdarları Gəncənin möhkəmlənməsinə xüsusi diqqət yetirirdilər; şəhər hündür və möhkəm qala divarları ilə əhatə olunmuşdu. Gəncə sakinləri düşmən hücumuna qarşı həmişə hazır idilər... Cənubi Qafqazda Gəncə əsas silah istehsal edən mərkəz hesab olunurdu; Gəncədən ipək-xammal, ipək və pambıq parçalar və s. sənaye malları idxal olunurdu. Tikinti və memarlıq işlərinə xüsusi diqqət verilirdi. Metal və mis sənayesi, həmçinin kənd təsərrüfatı sürətlə inkişaf edirdi (289, 27-28).

Tarixi mənbələr Naxçıvan və Gəncə şəhərlərinin Arran vilayətinə daxil olmaqla, Azərbaycan Atabəylərinə məxsus mühüm mərkəzlər olması haqqında geniş məlumat verirlər. Burada dövlət xəzinəsi qorunur, Atabəy Cahan Pəhləvanın övladları tərbiyə və təhsil alırdılar (60, 4).

Bu mühüm dövrdə digər ölkələrlə – Çin, Hindistan, Rum, Rusiya, Həbəşistan, Ərəbistanla olan iqtisadi əlaqələr Azərbaycanın mədəni inkişafına geniş imkanlar açdı; sosial tərəqqi elmin, fəlsəfənin, incəsənətin bütün növlərinin, o cümlədən poeziyanın yüksək zirvəyə qalxmasına zəmin yaratdı. Qeyd edək ki, bu tarixi-siyasi yüksəlişin izləri həmən dövrdə yaranmış əsərlərdə əks olunmuşdur. Hələ 1029-1038-ci illərdə Gəncədə Arran hökmdarı Şəddadi Əbül Həsən əl-Ləşkərinin sarayında, daha sonra Naxçıvan-da və Təbrizdə yaşayıb-yaratmış Qətran Təbrizi Gəncənin bu dövrdə çiçəkləndiyini təsvir edir və bu haqda Y.E.Bertels geniş məlumat vermişdir (239, 28-34).

Nizami Gəncəvinin «Xəmsə»si də həmçinin o dövrdə tarixi-siyasi şərait, Gəncənin mədəni-iqtisadi yüksəlişi haq-

qında müəyyən təsəvvür yaradan mühüm mənbədir. Şairin məsnəvilərini ithaf etdiyi tarixi şəxsiyyətlərin o dövrdə Gəncənin həyatundakı rolunu qiymətləndirmək üçün təkcə iki fakta qısa nəzər salmaq kifayətdir; məlumdur ki, Nizami 1165-1166-cı ildə qələmə aldığı ilk məsnəvisi «Məxzənül-əsrar» Ərzincan – Rum hakimi Fəxrəddin Bəhrəm Şaha həsr etmişdir. Bu – həməən Rum hakimi Fəxrəddin Bəhrəm Şahdır ki, 558-ci ildə (1163-cü il) Şəban (iyul) ayında digər müsəlman əmirilərlə birgə Atabəy Eldənizin köməyinə gələrək, gürcülərin hücumuna məruz qalmış Azərbaycan şəhərlərini – «yandırılıb kül olmuş» Divin, Ani və Gəncə şəhərlərini düşməndən xilas etmişdi (60, 52).

Şairin sonuncu əsəri «İskəndərnamə»də də baş vermiş dəhşətli zəlzələdən sonra Gəncənin yenidən bərpasına həsr olunmuş misralar vardır. 597-ci il (1200) məhərrəm ayının 4-də başa çatdırdığı «İqbalnamə»də şair yazır:

شد اشعراها در زمین نا پدید	از آن زلزله کا سما نرا درید
که گرد از گریبان گردون گذشت	چنان لرزه افتاد برکوه و دشت
معلق زن از بازی روزگار	زمین گشته چون آسمان بیقرار
شب شنبه را گنجه از یاد رفت	ز بس گنج کان روز بر یاد رفت
برون نا مد آوازه جزئی	ز چندان زن و مردو برنا و پیر
دگر ره شد آن رشته گوهر گرای	چو ماند این یکی رشته گوهر بجای
از آن دایره دور شد داوری	با قبایل این گوهر گوهری
بغروی آباد ترشد ز روم	بکم منت آن مرز ویرانه بوم
بدیوار زرین بدل کرد باز	گلین بارویش راز بس برک و ساز
ز بیماری مملکت برد رنج	برآ راست ویرانه را بگنج
برافروخت از خانه صد چراغ	زهر کنجی انگیخت صد گونه باغ
خرابی ز درگاه او دور باد.	چو ز آبادی آن ملک را نور داد

(294, 20-21)

Tərcüməsi:

Göyləri parçalayan o zəlzələdən ki,
Yer üzündə şəhərlər yox oldu.
Dağlara, çöllərə elə lərzə düşdü ki,
Toz fələyin boyunacan qalxdı.

Yer də göy kimi biqərar oldu,
Rüzgarın bu oyunundan mayallaq aşdı,

...
O gün necə xəzinə bərbar oldu,
Şənbə gecəsi Gəncəni yox elədi.
Nə qədər qadın, kişi, cavan və qocadan,
Fəryaddan başqa ayrı səs çıxmadı.
Ancaq bu bir düzüm gövhər yerində
qaldığından,

O sapa bir də gövhər düzüldü.
Bu gövhərlər gövhərinin bəxtindən,
O dairədən dərd-bəla uzaq oldu,
Az müddətdə o viran qalmış ölkə,
Parlamaqda (abadlıqda) Rumu ötüb keçdi.

....
Palçıq barıları (divarları)sökdürüb,
Yenidən qızıl divarlar hördürdü.
Viranəni xəzinə ilə bəzədi,
Məmləkətdən dərd-qəmi apardı.
Hər bucaqda yüz bağ saldırdı,
Hər evdə yüz چراغ yandırdı.
O mülkə abadlıqla nur verdiyi kimi,
Onun da dərğahı abad olsun!

Bu misallarda Nizami o dövrün Gəncə hakimi, Atabəy Cahan Pəhləvanın oğlu Nüsrətəddin Əbu Bəkr Bişkindən bəhs edir. Nüsrətəddin Əbu Bəkr Bişkin haqqında tarixi mənbələrdəki faktlar maraqlı doğurur: «Atabəy Qızıl Arslan öldürülən kimi, Cahan Pəhləvanın dul qalmış arvadı Qüteybə xatun Qızıl Arslanın barmağından sultan nişanı olan üzüyü çıxarıb oğlu Nüsrətəddin Əbu Bəkrə verib deyir: «Get, Azərbaycan və Arran hakimiyyətini (öz əlinə) al». Həməən gecə Əbu Bəkr Azərbaycana yola düşür, tezliklə Naxçıvana, Şəmsəddin Eldənizin hakimiyyəti dövründən Azərbaycan Atabəylərinin tabeliyində olan torpaqlardan yığılmış vergilərin toplandığı Əlincə qalasına gəlir... Əbu

Bəkr qalanı və xəzinəni zəbt edir. Bütün yerli hakimlər onun hakimiyyətini qəbul edib tanıyır. O, bütün Azərbaycan və Arranı tutur. Qoşunlar onun ətrafında toplaşır və o, atasının və babasının yerində bərqərar olur» (60, 87-88).

Bu hadisə, yəni Qızıl Arslanın ölümü – 1191-ci ildə baş vermişdir. Nüsrətəddin Əbu Bəkrin hakimiyyəti dövrü 1191-1211-ci illərə təsadüf edirsə, deməli, zəlzələdən sonra Gəncənin yenidən qululması da bu dövrə təsadüf edir.

Göründüyü kimi, bədii əsərdə tarixi hadisədən yalnız bir ştrix, bir hadisə, yaxud daha çox yadda qalan, şairin diqqətini çəkən məsələ əks oluna bilir və bədii əsərlər mürəkkəb tarixin öyrənilməsi işində əsas mənbə rolunu oynaya bilməz. Bu baxımdan, Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi, keçən əsrin 40-cı illərində nizamişünaslıqda ən mürəkkəb, ağır problem olaraq qalmaqda idi.

Tədqiqatın istiqaməti istər-istəməz başqa çətin bir məsələnin də öyrənilməsinə vacib olaraq gündəmə gətirmişdi. Bu – Nizami dövründə ədəbi dil məsələsinin öyrənilməsi problemi idi;

Tədqiqatın istiqamətindən asılı olaraq, bu mühüm məsələni xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, islamın yayılmasından başlayaraq, Şərqi xalqlarının ədəbi inkişaf tarixində müstəsna rolunu alan ərəbdilli və farsdilli ədəbiyyat təkcə ərəb və iranlılara məxsus deyildir. Məlumdur ki, o, həm də digər müxtəlif sivil xalqların mühüm iştirakı və fəaliyyəti ilə yaranmış müştərək mədəni sərvətdir. Ümumiyyətlə, Şərqi-İslam mədəniyyətinin inkişafı ərəblərdən başqa, fars və türk xalqlarının adı ilə bağlıdır. Bu dövrdə «ilahiyat və hüquq elmləri ərəb olmayanların təsiri altında idi; idarə məqamları, dövlət mənsəbləri və ədliyyə işləri də onların əlində idi; ədəbiyyat da onlar tərəfindən yazılırdı (197, 6).

Qədim ərəb təzkirələrində bu haqda müfəssəl məlumatlar vardır. «Əbu Bədr Əhməd əl-Bağdadi, Əbu Səid əs-Səmani, Əbu Mühəmməd Əbdürrəhman əl-Əşnəvi kimi ərəb təzkirəçilərinin əsərlərində iki yüzə qədər azərbaycanlı alim

və şairdən bəhs olunur. Digər mənbələrdə də biz neçə-neçə alim və şair haqqında məlumatlara tez-tez rast gəlirik. Bu ədiblərin böyük əksəriyyəti xilafətə məxsus olan dini və elmi mərkəzlərdə ərəbcə təhsil almış və ərəb dilində də yazıb-yaratmışlar» (92, 207).

M.Ə.Tərbiyətin «Dənəşməndən-e Azərbaycan» («Azərbaycan alimləri») təzkirəsində ərəb və fars dilində yazan 400-dən yuxarı Azərbaycan ədibinin adı çəkilir (136).

Beləliklə, Yaxın Şərqi regionunda şairlərə öz əsərlərini yaymaq üçün, daha geniş ərazilərdə tanınmaq üçün bir vasitə rolunu oynayan farsdilli ədəbiyyatda vahid poetik lüğətin inkişafına və zənginləşməsinə səbəb olan əsas amilə çevrilməsinə təbii proses kimi baxmaq lazım gəlir; Bu elə bir vahid poetik lüğətdir ki, ... Asiya və Qərbi arasında dahilərin qismətinə düşərək, əsrlərlə fikri transformasiyalara və adamların zövq tədaviyinə xidmət etmiş olur (297a, 3).

XI-XII əsrlərdə özünün inkişafının mühüm ədəbi-tarixi mərhələsini yaşayan və dünya sivilizasiyasına Qətran Təbrizi, Əbül-Əla Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Mücirəddin Bəyləqani, Fələki Şirvani, Nizami Gəncəvi kimi sənətkarlar vermiş Azərbaycan xalqının bu ümumi mədəni sərvətin zənginləşməsində rolunun öyrənilməsi vacib, həmişə gündəmdə olan məsələdir.

Tarixdə müstəsna rol oynamış bu dövrün öyrənilməsi nizamişünaslığın bu ilkin problemlərindəndir. Həmçinin, bu problemlərin həllində elmin bir neçə sahəsilə əlaqəli şəkildə işləmək lazım gəlir. Burada tarixçinin, filosofun, dilçinin, iqtisadçının, memarın, coğrafiyaşünasın və daha bir neçə elm sahəsinin birgə çalışması vacibdir. Bu səbəbdəndir ki, XX əsrin 40-cı illərində bir çox elm sahələrinin nizamişünaslığın problemlərinə yönəldilməsi müşahidə olunur, sistemli, bir-birini tamamlayan araşdırmalar geniş vüsət alır.

Problemin həllində mühüm çətinliklər mövcud idi; bunlardan ən başlıcası, şairin həyatına dair faktiki material az-

hığı, əldə olan Şərq və Avropa mənbələrinin bəzən tam yanlışlığı, versiyalar şəklində mövcudluğu, tərcümeyi-halının öyrənilməsi üçün əsas etibarlı sənəd olan qədim əlyazmalara əsaslanan düzgün elmi-tənqidi mətnlərin alınması və s. çatışmazlıqlar Nizamişünaslıq çətinliklər qarşısında qoyurdu. Lakin pillə-pillə məqsədə doğru yürüş başlandı.

Azərbaycan nizamişünaslığı bütün real imkanlarını sərf edərək problemin həlli sahəsində əhəmiyyətli işlər gördülər. Məsələnin araşdırılmasında Azərbaycan alimlərindən M.Rəfili, H.Araslı, M.S.Ordubadi, M.Mübariz, M.Arif, İ.Cəfərzadə, Z.İbrahimov və başqalarının əməyini qeyd etmək lazımdır. Eləcə də, bu sahənin öyrənilməsində mühüm xidmətlər göstərmiş, öz tədqiqatları ilə Azərbaycan alimlərinə istiqamət vermiş şərqşünaslardan V.V.Bartold, A.Y.-Kımski, Y.E.Bertels, Y.N.Marr, M.M.Dyakonov, Y.V.-Levkiyevski, İ.Şeblekin, M.M.Altman və başqalarının adını çəkməyi özünüzə borc bilirik.

Nizaminin ədəbi-ictimai mühitinə dair geniş elmi tədqiqatlar bu problemin ilk dövrdən nizamişünaslığın əsas aparıcı istiqamətlərindən birinə çevrildiyini göstərir. Təsədüfi deyildir ki, 1940-cı ildə Bakıda nəşr olunan ilk «Nizami» məqalələr toplusu (azərbaycan və rus dillərində) demək olar ki, bütövlükdə bu mövzuya həsr olunmuşdur. Həmçinin sonrakı «Nizami» məcmuələrinin (1941, 1947) əsas materialını – XII əsr Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitinin, Nizami müasirlərinin həyat və yaradıcılıqlarının öyrənilməsi, qədim Azərbaycan ərazilərinə dair tarixi mənbələrin tədqiqi və s. məsələlər təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 40-cı illərində ilkin möhkəm özülü qoyulan bu problem ətrafında iş bu günə kimi davam etməkdədir. Problemin əhatə dairəsi keçən illər ərzində daha da genişlənməmişdir. Məsələnin nəzəri-praktiki dəyəri onu ümumşərq – ümummüsəlman mədəniyyəti kontekstində daha dərin və əsaslı araşdırmalar tələb edən, şairin yaradıcılığında tarixi və ədəbi həqiqətləri yenidən araş-

dırmağa sövq edən global problemə çevirmişdir.

Azərbaycan nizamişünaslığında şairin dövrü, ədəbi mühiti və həyatına dair tədqiqatları aşağıdakı əsas istiqamətlər üzrə qruplaşdırmaq mümkündür: XII əsr Yaxın Şərqdə, o cümlədən, Azərbaycanda tarixi, siyasi-mədəni inkişaf və ədəbi dil probleminin həlli yolları; Nizami Gəncəvinin tərcümeyi-halına dair mənbələrin, faktiki materialların araşdırılması;

Tarix və sinkretik mədəniyyətin izahı ədəbiyyatşünaslığın qarşılaşdığı ilk mürəkkəb məsələdir.

1. Tarix və sinkretik mədəniyyət.

Məlumdur ki, XII əsr dünya tarixinə Şərq-müsəlman mədəniyyətinin qızıl dövrü kimi daxil olmuşdur. Azərbaycan da daxil olmaqla, Yaxın Şərq regionunu və Orta Asiyanı əhatə edərək bu ərazilərdə yaranmış yüksək mədəni inkişafı tədqiqatçılar haqlı olaraq, «qədim mədəniyyət ocaqlarında yaranmış yeni Şərq İslam mədəniyyəti» (197, 5) və «müsəlman renessansı» (278, 58) adlandırmışlar.

Şərq islam mədəniyyətinin inkişafında Azərbaycan xalqının müstəsna rolunun öyrənilməsi və tədqiqi ədəbiyyatşünaslıqda vacib və əhəmiyyətli məsələdir. M.Ə.Rəsulzadənin aşağıdakı sözlərini xatırlamaq yerinə düşər: «Müəyyən millət və xalqlardan olanların islam mədəniyyətinin inkişafındakı yerlərini təyin etmək istəyi nisbətən yaxın zamanların işidir. Coğrafi ərazilərin bu xüsusdakı əhəmiyyətlərini göstərmək işi daha qədimdir.

Türk olmaları etibarilə azərbaycanlıların islam mədəniyyətinə xidmət etmiş türklər arasında yerləri olduğu kimi, bir Şərq-islam məmləkəti olmaq üzrə də, Azərbaycanın bu işdə mühüm bir rolu vardır» (197, 8).

Nəzəriyyəçilər islama daxil olan xalqların mədəni ənənələrindəki ümumilikləri tarixi-zəruri, kulturoloji aspektdən izah edirlər. İslamın yayılmasından sonra, İran və Orta

Asiyada, eləcə də, başqa ərazilərdə ədəbiyyatın inkişaf tarixini tənzimləyən əsas siyasi-sosial amilləri nəzərdən keçirən Y.M.Meletinskiyə görə, VII-VIII əsrlərdə ərəb işğalı nəticəsində, Qərbdə Fransadan tutmuş, Şərqdə Çinə qədər, təbii edilmiş ölkələrin bir qisminə ərəb qəbilələri yerləşdirilirdi; onlar əsasən Suriya, Mesopotamiya, Cənubi İran, Misir və Şimali Afrikada yerləşdirilirdi; tədricən yerli əhali ilə qaynayıb qarışdılar. Əsrlər ərzində bir qisim xalqlar tam ərəbləşdilər; başqaları işğalçının mədəniyyət isə dilinin elementlərini (Qafqaz və Orta Asiyanın türk və irandilli əhalisi) qəbul etdilər; üçüncülər, öz mədəniyyətlərini, din və dil mənsubiyyətlərini qoruyub saxlaya bildilər (270, 205).

Bu baxımdan, yerli ənənələrdən bəhrələnməklə, ərəbləşən xalqların yaratdığı «müsləman mədəniyyəti», eləcə də «orta əsrlər ərəb ədəbiyyatı» anlayışı ilə ehtiyatla davranmağı, yəni hər xalqın öz haqqını layiqincə dəyərləndirməkdə diqqətli olmağı tövsiyə edən alim belə nəticəyə gəlir ki, müxtəlif xalqların mədəniyyətlərin sintezi X-XII əsrlərdə yüksək ideyalar təbliğ edən çoxobrazlı zəngin ədəbiyyatın əsas yaranma səbəbi olmuşdur (270, 208).

İslama daxil olan əksər xalqların ədəbiyyatında dil baxımından dəyişikliklər baş vermişdir. Məsələn, bu dövrdə İranın öz ərazisində fars, pəhləvi, soqdi və s. iran dillərində yaranan ədəbiyyat çox tez və asanlıqla öz yerini ərəbdilli şeirə verdi. Hələ XIX əsrin ortalarında Rusiyada şərqsü-naslıqın patriarxi hesab edilən (272, 37) Azərbaycan opientalisti Mirzə Kazımbəy «Şahnamə» haqqında yazırdı: «Firdovsi 120 min misranı elə bir dövrdə yazdı ki, farsdil i, demək olar ki, ərəb dili dənizində tamam itib-batmışdı» (272, 42). İran ədəbiyyatı üzrə çoxsaylı araşdırmalar aparan Y.S.Braqinski də bu haqda yazır: «İran şairləri VII-IX əsrlərdə, bir müddət fars dilindən imtina etdilər və ərəb poetik mədəniyyətinin çoxsaylı elementlərini (şeyr ölçüsünün kvantitativ prinsipləri, obrazlılığı və s. qəbul etdilər» (242, 248). Məlumdur ki, yalnız X əsrdə Şərqi İranda nisbətən xi-

lafətdən asılı olmayan Samanilər dövləti yarandıqdan sonra farsdilli şeyr ənənələri yenidən dirçəldildi; Rudəki və onun davamçılarının məsnəvi və rübai janrında yazdığı nəfis nümunələr farsdilli şeyri şöhrətləndirdi – Buxara, Səmərqənd, Bəlx, Mərv və digər regionlarda farsdilli şeyr geniş vüsət aldı.

Bu tarixi gediş eləcə də, yerli (arran, alban, oğuz) əhalinin dilinin müqavimətinə baxmayaraq, Azərbaycanda da baş vermişdir. Görkəmli Azərbaycan alimi M.Quluzadə bu tarixi mərhələdə ədəbiyyatın vəziyyətini araşdıraraq yazır: «VIII əsrin ortalarından başlayaraq, Azərbaycan ədəbiyyatı ərəb lirikasının nailiyyətlərindən – onun əsas janr və formalarından bəhrələndi. Ərəb dilində yazan şairlər arasında Musa Şəhəvət, İsmayıl ibn Yassar, Əbül-Abbas əl-Ə'ma və b. azərbaycanlı sənətkarlar var idi. Səlcuq imperiyası dövründə Azərbaycan mədəniyyəti və elmi görkəmli alim, şair-filoloq Xətib Təbrizini yetirdi. Ərəb poeziyasının janr və poetik formalarını qəbul edərək, öz milli köklərini saxlamaqla, Azərbaycan ədəbiyyatının yeni tipi yaradıldı» (248, 319).

X-XI əsrlərdə xilafətin zəifləməsilə əlaqədar, başqa müsəlman xalqların həyatında olduğu kimi, Azərbaycanda da ərəbdilli şeyr öz yerini farsdilli poeziyaya verdi; Qətran Təbrizidən başlayaraq, Azərbaycan poetik məktəbi şöhrətləndi. Göstərilən dövrün öyrənilməsi sahəsində əhəmiyyətli tədqiqat aparmış Z.Bünyadov yazır: «Azərbaycanda ... parlaq poetik məktəbin inkişafı, şübhəsiz, əlamətləri hələ lazımı səviyyədə öyrənilməmiş ümumi mədəni yüksəlişlə əlaqədar idi. Bu ... dövrü Azərbaycan intibahı (renessansı) adlandırmaq olar» (60, 221).

Beləliklə, Şərq xalqlarının həyatında mühüm rol oynamış belə bir ağır, keşməkeşli dövrün tədqiqi, tarixi-siyasi-mədəni konturlarının dəqiq müəyyənləşdirilməsi və s. məsələlər keçən əsrin 40-cı illərində həllinə yenidən başlanmış son dərəcə mürəkkəb, çoxşaxəli problem olaraq qalmaqda idi;

XI əsrdən başlayaraq, Şərq xalqlarının tarixində dərin iz buraxmış Səlcuq türklərinin hakimiyyəti dövrünü, şəhərlərin sürətlə tərəqqisinin səbəblərini, sənətkarlığın və elmin mühüm sahələrinin inkişafına şərait yaradan mühiti, Azərbaycan ədəbi məktəbinin yaranması və inkişafını, xüsusən də XII əsrdə Azərbaycan Atabəylər Dövlətinin hakimiyyəti zamanı (1136-1225) mədəni həyatının çiçəklənməsi ilə nəticələnən böyük bir mərhələni araşdırmaq, ciddi təhlillər aparmaq, dəqiq nəticələrə gəlmək çətin, ağır zəhmət tələb edən uzun bir proses idi.

İlk növbədə tarixi hadisələrin izah olunmasını tələb edən bu işin məsələsi genişdir. Bu məsələyə tarixin qədim dövrlərdən tutmuş XII əsrə qədər – siyasi, fəlsəfi-mədəni aspektdə izahı daxildir.

40-cı illər ilk mərhələ olduğu üçün, Azərbaycan alimlərinin araşdırmaları, eləcə də keçmiş sovet şərqşünaslıq elminin təcrübəsi bu gün bizim üçün çox qiymətlidir.

Göstərilən dövrdə ilk növbədə A.Y.Krımskinin «Nizami və onun müasirləri» əsəri üzərində dayanmaq lazım gəlir. Burada müəllif ümumşərq regionu kontekstində fəlsəfi-mədəni inkişafın xüsusiyyətlərini izləməklə, Nizami yaradıcılığının formalaşmasında ədəbi mühitin rolunu göstərmişdir. Alim tarixi-siyasi durumu mədəni inkişafı tənzimləyən əsas faktor kimi izah edir, «Nizaminin müasirləri» dairəsində Şərq filosof və şairlərinin həyat və yaradıcılıqları üzərində dayanmaqla, fəlsəfi-ecmetik, dini dünyagörüşü xarakterizə etməyə çalışır.

Məhəmməd əl-Qəzali, Ömər Xəyyam, Yəhya Sührəverdi, Fəxrəddin Razi, Baba Kahi, Sənai, Fəridəddin Əttar, Əbu Təmmam, Mütəəbbi, Ənvəri, eləcə də Məhsəti, Əzrəki, Xaqani, Faryabi, Mücirəddin Beyləqani, Əsir Əsxikəti, Əbül-Əla Gəncəvi, Fələki Şirvani və s. şairlərin yaradıcılıqları, mövzu və ideya cəhətdən sistemləşdirilir, tarixi-mədəni inkişafın geniş mənzərəsi əks olunur.

Tədqiqatda Səlcuq imperiyasının çiçəklənməsi, Azər-

baycan Atabəylərinin hakimiyyət dövrü araşdırılır, Kür çayı boyu Arran, Şirvan və Gürcüstanda siyasi-ictimai vəziyyət öyrənilir, eləcə də Yaxın Asiyada yayılmış əsas fəlsəfi cərəyanlar tədqiqatla cəlb olunur. Burada Məhəmməd əl-Qəzali, Məhəmməd Şəhristani, Fəxrəddin Məhəmməd əz-Razi və b. XII əsr təsəvvüf filosoflarının əsərləri haqqında geniş məlumat verilir, onların sufi-fəlsəfi görüşləri şərh olunur.

A.Y.Krımski öz tədqiqatında sufizm cərəyanı və mədəniyyət ədəbiyyatına xüsusi bölmələr həsr etmişdir. Burada sufizmin əsas nümayəndələri, onların əsas məramları, əsərləri tədqiqatla cəlb olunur, XII əsr ədəbiyyatının inkişafı izlənilir. Bir məsələni qeyd etməliyə ki, görüşün, səvət rejiminin təsiri altında alim burada sufizmin «asket, mistik, panteist» ruhunu xüsusi qeyd etmiş, tədqiq etdiyi şairlərin yaradıcılığında məhz həmin cəhətləri araşdırmışdır. Bu da sufi ədəbiyyatının birtərəfli, yalnız pessimist əhval-ruhiyyədən izah olunmasına gətirib çıxarmışdır.

Bundan əlavə, Xaqani, Beyləqani, Əbül-Əla Gəncəvi, Fələki Şirvani kimi XII əsr Azərbaycan şairlərinin yaradıcılıqlarını yalnız mədəniyyət ədəbiyyatının nümunəsi kimi öyrənmək də məsələyə birtərəfli yanaşmaq təsiri bağışlayır.

Bununla belə, A.Y.Krımskinin göstərilən əsəri XI-XII əsrlər Şərqin ədəbi-fəlsəfi fikir tarixinin öyrənilməsi baxımından ümumi nizamişünaslığa zəngin material vermiş, şairin ədəbi mühitinin öyrənilməsi işində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Beləliklə, Azərbaycan alimləri də, hər şeydən əvvəl, tarixdən başlamalı oldular. Az öyrənilmiş Azərbaycan tarixini bilmədən, ölkənin mədəniyyətinin, eləcə də ədəbiyyatının inkişafını düzgün izah etməyin mümkün olmadığını hiss edən tədqiqatçılar, hələ 40-cı illərdə tarixi xronikanı ön plana çəkir, qədim Azərbaycan, onun mədəniyyəti barəsində ətraflı məlumat verərək, XII əsr Azərbaycan mədəniyyətinin dərin köklərə malik olduğunu sübut etməyə çalışırlar.

Bu dövrdə XII əsr Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi sahəsində görülmüş işlər sırasında tarixçi alimlərdən Z.İbrahimoğlunun «Nizami dövrünün ictimai-siyasi vəziyyətinə dair» («Nizami» almanaxı, I kitab, Bakı, 1940, s.50-45), İ.Hüseynovun «XII əsrdə Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyətə dair» («Nizami» almanaxı, IV kitab, Bakı, 1947, s.30-45), M.Şəriflinin «Eldəgiz» adı haqqında» (Bakı, 1946), İ.Cəfərzadənin «Qədim Gəncə» (Nizaminin vətəni) («Nizami». IV kitab, rus dilində. Bakı, 1947); «Qədim Gəncə haqqında tarixi-arxeoloji очерк» (Bakı, 1949) və başqalarının apardıqları tədqiqatları qeyd etmək lazımdır.

Azərbaycan tarixinin öyrənilməsinə həsr olunmuş «Nizami» (IV kitab) məcmuəsində tarixçi-alim İ.Cəfərzadənin Qədim Gəncəyə və mənbələrdə Ağvan şəhəri kimi məşhur olan Partav – Bərdəyə həsr olunmuş araşdırmaları, M.Şəblikinin orta əsrlər Azərbaycan şəhərləri – Öranqala və Qəbələ haqqında tədqiqatları bu gün də öz dəyərini qoruyub saxlamaqdadır.

Kür-Araz ovalığında yerləşən, qədim mədəniyyət mərkəzi Azərbaycan haqqında Strabon, Moisey Kalankattuy, İbn əl-Faqih, Mirxond, Həmdullah Qəzvinli, Bartold kimi tarixçilərin məlumatları və arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış materiallar əsasında İ.Cəfərzadə Gəncənin tarix və mədəniyyətinin göstərildiyindən çox-çox əvvəlki dövrlərə aid olduğunu göstərir. Qədim Gəncə ərazisindən tapılmış keramik kolleksiya, gil, kərpic materiallar, şüşə əşyalar, pul sikkələrin V əsrdən əvvəlki dövrə aid olduğundan alim V əsrdən xeyli əvvəl inşa edilmiş Gəncənin ta qədimdən zəngin mədəniyyətə malik olduğunu göstərir (252, 219). Tədqiqatçının qənaətinə görə, bu araşdırmalar indiyədək mövcud olan bir sıra səhv fikirləri aradan qaldırır; Bunlar aşağıdakılardır:

İ.Cəfərzadənin araşdırmasına görə, Gəncə heç də Abbasilər sülaləsindən olan Bağdad xəlifəsi tərəfindən inşa edilmişdir; Bu şəhərin əsası həmçinin VII əsrin 39-cu ilində

ərəblər tərəfindən də qoyulmamış, eləcə də, Gəncə şəhərinin V əsrdə Sasani hökmdarı I Qubad tərəfindən inşa edilməsi versiyası da kökündən səhvdir.

İ.Cəfərzadə dəqiq elmi faktlar əsasında belə nəticəyə gəlir ki, Nizaminin vətəni Gəncə – burada yerləşən qədim, yüksək mədəniyyətə malik yerli dövlət və əhali tərəfindən inşa edilmiş, tarixi b. eradan əvvəlki dövrləri əhatə edən qədim Azərbaycan şəhəridir. Bu şəhərin XII əsrdə yüksək siyasi-iqtisadi və mədəni səviyyəyə qalxmasını Azərbaycan alimi inandırıcı arqumentlər əsasında izah edir; həmçinin, Gəncə şəhərinin möhkəm qala divarları ilə əhatə olunmağı, onu yadelli hücumlardan, talanlardan qoruyur, sürətlə inkişafına imkan yaradırdı (252, 220).

Nizami dövrünə qədər Azərbaycan mədəniyyəti və tarixinin öyrənilməsində M.Şəblikinin yuxarıda adı çəkilən məqaləsinin əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. Tədqiqatçı antik dövrün tarixçilərindən Pliney və Ptolomeyin Azərbaycanın 30-a yaxın şəhərinin, o cümlədən, Öranqala və Qəbələnin adını çəkdiyini qeyd edərək, qədim Azərbaycan mədəniyyətinin tarixini araşdırır. M.M.Şəblikin 1933-36-cı illərdə akad. İ.İ.Meşşaninovin rəhbərliyi ilə Öranqala və Qəbələdə aparılan qazıntılar zamanı əldə edilən materiallar əsasında bu yerlərdə sənətkarlıq və mədəniyyətin qədimliyini, tarixən zəngin mədəni inkişaf mərhələsi keçmiş Azərbaycanda XII əsrdə Nizami kimi dahi şəxsiyyətin yetişməsinin labüdlüyünü, bu fenomenin ərazidə mədəni-tarixi inkişafın səviyyəsilə əlaqədar olduğunu göstərir.

Qeyd etmək vacibdir ki, Gəncə və Öranqalanın şəhər salma planlarını müqayisə edən alim, bu iki qədim şəhərin eyni mədəniyyətin tərkib hissəsi olduğunu göstərərək yazır: «Bu şəhərin orientallığı eynidir. Qala divarlarının əhatə edən küncələr kəskin şəkildə işığa tərəf yönəldilmişdir. Bu cür orientasiya bütövlükdə maraqlıdır və görünür, yaşayış kultu ilə bağlıdır; eyni zamanda, bu cür orientasiya bütün dörd divarın günəş şüaları ilə daha çox işıqlanmasını təmin

edirdi» (287, 230).

Azərbaycan mədəniyyət tarixinin öyrənilməsində nizamışünaslığa dəstək olan bu araşdırmalar bu gün öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

Göstərilən mərhələdə problemin öyrənilməsinə çalışan ədəbiyyatşünaslardan biri də Mikayıl Rəfilidir. O, 1938-ci ildə «Ədəbiyyat» qəzetində «Nizami dövründə Azərbaycan» (28yanvar, №4) adlı məqalə ilə çıxış edərək, ərəb və fars təzkirə və tarixçilərinin fikirlərinə istinad etməklə, XII əsrin ikinci yarısına qədərki Azərbaycanın qısa tarixi xülasəsini verməyə müvəffəq olur (192, 3). Qədim və orta əsrlər Azərbaycan tarixinin, siyasi-ictimai hadisələrin ədəbiyyatımıza təsirinin, Nizami dövründəki ədəbi mühitin öyrənilməsi və digər məsələlər öz sərhəni M.Rəfilinin sonrakı tədqiqlərində tapır. Müəllifin «Nizamiyəqədər Azərbaycan mədəniyyəti» məqaləsi də nizamışünaslıqda əhəmiyyətli işlərdən hesab olunmalıdır (194, 5-32).

Nizamiyəqədər və Nizami dövründə mədəniyyət tariximizi öyrənərkən, M.Rəfilinin çoxlu tarixi mənbələri araşdırmalı olmuşdur. Bu mənbələr içərisində Strabonun «Coğrafiya», Ptolomeyin «Coğrafiya rəhbərləri» kitabları mühüm yer tutur. Alban və İveriya xalqlarını Qafqazın başlıca əhalisi hesab edən Strabona, Azərbaycanın onlarla şəhər adlarını sadalayan və Qəbələ şəhərini Albanıyanın mərkəzi olduğunu göstərən Ptolomeyin məlumatına arxalanaraq, M.Rəfilinin belə qənaətə gəlir ki, qədim azərbaycanlıların özlərinin mədəniyyət və poeziyası vardı. Qədim albanların dövləti çox yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi (194, 16).

M.Rəfilinin məqaləsi qədim Azərbaycan, onun mədəniyyəti haqqında məlumatlarla çox zəngindir, hətta tariximizin öyrənilməsi baxımından bu günümüzə səsleşir. Məqalədən görünür ki, xalqımıza, tariximizə atılan böhtanlarla 40-cı illərin alimləri də qarşılaşmış və onlara sinə gərməli olmuşlar. Belə ki, tədqiqatçı görkəmli tarixçilərdən A.Bakıxanov, İ.İ.Meşşaninov, S.V.Yuşkov, N.Y.Marr, B.A.Tu-

Rayev, V.V.Bartold, Y.A.Poxomovun qədim Azərbaycan mədəniyyəti haqqındakı elmi fikirlərinə tez-tez müraciət edir, xalqımızın tarix və mədəniyyətinin çox-çox əvvəlki dövrlərdə inkişaf etdiyini göstərir. «Artıq Nizami dövründə Azərbaycan mənşəyi eramızdan əvvəl VIII-IX əsrlərə aid olan çoxəsrlik, qədim bir mədəniyyətə malik idi», - deyə müəllif yazır (194, 15).

M.Rəfilinin araşdırmalarında Qədim Azərbaycan ərazisində yerləşən Şirvan, Dərbənd, Bakı, Gəncə, Bərdə kimi şəhərlərin iqtisadi yüksəliş dövrü, Azərbaycana səlcuq qəbilələrinin yürüşü, böyük Səlcuq dövrünün başlanması ilə əlaqədar dil və mədəniyyətin vəziyyəti və s. məsələlər öyrənilir. Tədqiqatçı Azərbaycan tarixini təhrif edən, Azərbaycanı İran dövlətinin tərkibinə daxil olan bir ölkə kimi təqdim edən alimlərdən Y.A.Poxomovu, Azərbaycan əvəzinə «Şərqi Zaqafqaziya» termini işlədən İ.P.Petruşveskini ciddi tənqid edir, Azərbaycan xalqının tarixinin ayrı-ayrı mərhələlərini, Şimali və Cənubi Azərbaycanda yaşayan xalqın mədəniyyət, dil və inkişafının birliyini göstərir (194, 15).

Azərbaycanda tarixi hadisələri, onların inkişafını öyrənməklə, görkəmli alim XII əsrdə artıq yüksək zirvəyə qalxmış olan mədəniyyət, onun mərhələ və xüsusiyyətləri haqqında təsəvvür yaratmağa nail oldu. Nizamışünaslıq problemlərinin həlli zamanı «ədəbi mühit» anlayışının çox vacib əhəmiyyət kəsb etdiyini hiss edən M.Rəfilinin öz tədqiqlərini «Nizami». Həyat və yaradıcılığı. (Bakı, 1939) və «Nizami». Dövrü, həyatı və yaradıcılığı. (Moskva, 1941) kitablarında davam etdirmişdir.

Dövr və ədəbi mühit problemlə əlaqədar olaraq, şairin əhatə dairəsində olduğu, ədəbi-mədəni inkişafa təsir göstərən sənətkarların və bilavasitə müasirlərinin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi nizamışünaslıqda XII əsr Azərbaycan ədəbi məktəbinin öyrənilməsi kontekstində geniş bir prosesin izlənməsilə müşayiət olunur. Azərbaycan ədəbi məktəbinə daxil olan şairlərin xidmətləri Y.E.Bertelsin

«Böyük Azərbaycan şairi Nizami. Dövrü, həyatı, yaradıcılığı». Bakı, 1940; SSRİ Elmlər Akademiyasının «Xəbərlər» məcmuəsində «Nizami dövrü ədəbiyyatı» (1941, №2); «Nizami və Füzuli» monoqrafiyasının (Seçilmiş əsərləri, Moskva, 1962) «XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı» bölməsində və bu bölməyə əlavə olaraq yazılmış «Şairə Məhsəti məsələsinə dair», «Xaqaninin məktubları» məqalələrində geniş izah olunmuşdur.

Y.E.Bertels Şərq regionunda yaranmış ədəbi mühiti tarixi-siyasi hadisələrlə birgə təhlil edir; XI əsrin ortalarında ayrı-ayrı müstəqil padşahlıqlara parçalanmış xilafətin ərazisində səlcuq türklərinin hakimiyyəti onların dövründə siyasət, ədəbiyyat və mədəniyyətin vəziyyəti və s. məsələləri araşdırır. Tədqiqatçı səlcuq dövrünü şöhrətləndirən mədəni yüksəlişi, xüsusən onun ədəbiyyatda təzahür formalarını təhlil edir, bu dövrdə get-gedə zəifləyən saray ədəbiyyatının, onun əsas və başlıca forması olan qəsidənin zəiflədiyini, «faydasız», qəşəng bir oyuncağa» çevrildiyini və artıq şəhər ədəbiyyatının güclənməyə başladığını göstərir. Müəllifin fikrincə, bu dövrdə artıq «şəhər ədəbiyyatı ədəbi formanı hakim sinfin əlində olduğu kimi qəbul edərək, öz məzmununu ona daxil etməyə və beləliklə, bu formanı içəridən dağıtmağa çalışır. Qəsidəni həcv məqamında işlədərək onun məzmununu dəyişən, beləliklə də, qəsidənin təsir gücünü azaldan Səmərqənd şairi Suzəni nümünə gətirən müəllif diqqəti Azərbaycan ədəbiyyatında bu janrın inkişafına yönəldir (56, 19).

Y.E.Bertels öz tədqiqatlarında VII əsrin ortalarından başlayaraq Qafqazda mühüm rol oynamış ərəbdilli, farsdilli ədəbiyyatın ümumi mənzərəsi, XI əsrdə Qətran Təbrizi, Əbül-Əla Gəncəvi, İzzəddin Şirvani, Fələki Şirvani, Müci-rəddin Beyləqani kimi Azərbaycan ədəbi məktəbinə xas şairlərin həyat və yaradıcılığı haqqında həm bioqrafik, həm də ictimai-mədəni mühit kontekstində iş apararaq, bu ədəbi məktəbin göstərilən dövrdə fəaliyyəti haqqında öz elmi nə-

ticələrini 5 tezis əsasında qruplaşdırır ki, bu nəticələr o dövrün şərqşünaslıq elmində böyük əhəmiyyət kəsb edir, Azərbaycan ədəbi məktəbinin Şərq poetik məktəbləri içərisində mövqe və rolunun öyrənilməsi işinə mühüm aydınlıqlar gətirir, Qətran Təbrizdən başlayaraq, Azərbaycan şairlərinin əsas xarakterik cəhətinin – üslub ümumiliyinin müəyyənləşdirilməsi, Xorasan, Buxara və Azərbaycan ədəbi məktəblərinin yerli şəraitdən asılı olaraq, bir-birindən fərqli istiqamətlərdə inkişafının izlənməsi, janr formaları, xüsusən şeirin struktur-linqvistik əlamətlərinə görə Azərbaycan şairlərinin fərqli xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Beləliklə, Y.E.Bertels Azərbaycan ədəbi mühitini Şərqin aparıcı mədəni-bədii yaradıcılıq məktəblərindən biri kimi öyrənir və belə nəticəyə gəlir ki, XII əsr Azərbaycan mühitində Nizami kimi nadir istedad sahibinin yetişməsi tamamilə labüd hadisə idi.

Azərbaycan ədəbi məktəbinin rol və əhəmiyyətinin adekvat izah olunması bu məktəbin əsas funksional mərhələlərinin, ayrı-ayrı ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılıq fonunda araşdırılmasını tələb edir. XX əsrin 40-cı illərindən başlayaraq, Azərbaycan nizamişünaslığında az öyrənilmiş bu sahə üzrə iş həm sinxron şəkildə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin öyrənilməsi baxımından, həm Nizami yaradıcılığı ilə birləşə əlaqəli şəkildə, yaxud humanitar və ictimai məsələlərin izahı, eləcə də poetik sistemin tədqiq obyektini olaraq daim diqqət mərkəzindədir. Göstərilən mərhələdə yazıçı-alim M.S.Ordubadinin «Nizaminin dövrü və həyatı» («Ədəbiyyat» qəzeti, 1939, 22 oktyabr, 1 noyabr, 10 dekabr); «Nizaminin dövrü və həyatı» («Nizami», I kitab, Bakı, 1940, səh.1-12); «Azərbaycan ədəbiyyatı Nizami dövründə» («Nizami», Kniqa III, Bakı, 1941, str.5-22); «XII əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatının Şərq ədəbiyyatına təsiri» («Nizami», IV kitab, Bakı, 1947) silsilə məqalələri diqqəti cəlb edir. Tədqiqatçı Nizami dövrü ədəbiyyatının xarakteristikasını,

siyasi-ictimai, sosial inkişaf zəminində yaranmış Azərbaycan ədəbi məktəbinin inkişafına təkan verən əsas zəruri səbəbləri araşdırmağa çalışır və belə nəticəyə gəlir ki, XII əsrdə özünün əzəmətli dövrünü yaşayan Azərbaycanda iqtisadi-mədəni yüksəlişə səbəb olan ciddi tarixi-siyasi şərait mövcud olmuşdur.

M.S.Ordubadı öz tədqiqatında Məhsəti, Əbül-Əla, Xaqani, Fələki kimi Gəncə və Şirvan şairlərinə xüsusi yer ayırır, onların həyat və yaradıcılıqlarına həsr etdiyi qısa abzasda ədəbi prosesi izləməklə, Nizami dövrü ədəbiyyatının inkişafında stabil vəziyyət, tarixi-ictimai mühit amilini əsas götürür.

M.S.Ordubadının tədqiqlərində əhəmiyyətli cəhətlərdən biri, Nizami şeirinin janr və üslub texnikasında müasiri olduğu şairlərdən seçilməsinin əsas səbəblərini sadə üslubda, geniş xalq kütlələri üçün aydın və anlaşılıq, xalqın ruhuna yaxın xarakterik elementlərlə zəngin olduğunu müşahidə etməsidir.

Artıq qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan alimləri Nizami dövrünü və ədəbi mühitini araşdırarkən, onun müasirlərinin bu ədəbi kontekstdə rolu, XII əsrdən başlayaraq yaranmış Nizami ənənələrinin bu regionda təsirinin öyrənilməsi və s. məsələlərlə qarşılaşmalı olurlar. 1940-cı ildə H.Arash «Nizaminin müasirləri» kitabını nəşr etdirir. Kitaba Nizaminin müasiri olan Azərbaycan şairlərindən Xaqani, Fələki, İzəddin Şirvani, Mücirəddin Beyləqanının həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat, qəzəl və qəsidələrindən nümunələr salınmışdı. İşdə sənətkarların fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətləri araşdırılır, Azərbaycan poetik məktəbinə xas əsas prinsiplər nəzərdən keçirilir.

Alim öz tədqiqatlarını 1947-ci ildə «Nizami» almanaxında çap etdirdiyi «Nizaminin Azərbaycan müaqləbləri» məqaləsində davam etdirir (28).

H.Arashının bu tədqiqinin üç mühüm tezis əsasında qurulduğu müşahidə olunur: fəlsəfi-ictimai, poetik-estetik

problemlərin həllində yüksək funksional qaranta, yaradıcılıq meyaraına çevrilən Nizami yaradıcılığı; şairin əsasını qoyduğu yeni poetik məktəb; Bu ədəbi məktəbin Azərbaycan ədəbi mühiti çərçivəsində həm farsdilli, həm türkdilli ədəbiyyatda təsirinin nəzərdən keçirilməsi; Burada Nizami üslubunda ilk əsər yazan Azərbaycan şairi Marağalı Əhvədinin «Cami-cəm», Arif Ərdəbilinin «Fərhadnamə», Hacı Məhəmməd Əssarın «Məhr və Müştəri», Marağalı Əşrəfin «Xəmsə»si, Mahmudbəy Salimin «Məhr və Vəfa», «Leyli və Məcnun», Həqirinin, Füzulinin, Zəmirinin, Əndəlib Qaradağının «Leyli və Məcnun»ları, Məsihinin «Vərqa və Gülşən»i və s. Nizami ədəbi məktəbinə xas məsnəvilər tədqiqatına cəlb olunur» (28, 105-113).

XII əsr Azərbaycan ədəbi məktəbi, həmçinin Nizami və onun müasirləri mövzusunda aparılan işlərdə tarixi-ədəbi materialların düzgün elmi-nəzəri klassifikasiyası, xüsusən janr baxımından, forma və məzmunca təsnifatı və s. məsələlərdə nizamişünaslığın müstəqil mövqeyi diqqəti cəlb edir.

O dövrdə şərqşünaslıqda mədhiyyə ədəbiyyatı kimi təqdim olunan Xaqani, Mücirəddin Beyləqani, Əsirəddin Əx-sikəti, Zəhir Faryabi, Əbul-Əla Gəncəvi, Fələki Şirvani və b. yaradıcılığının daha geniş aspektdən nəzərdən keçirilməsinə zərurət yaranır.

Ədəbiyyat tarixinə, onun problemlərinə ideoloji yanaşmanın çətinliklərinə baxmayaraq, ilk qəti cəhdlər aşkar görünməkdədir. Məhz Azərbaycan alimlərinin səyi, araşdırmaları sayəsində şərqşünaslıqda mövcud bir sıra tezislər öz stabilliyini itirir, Azərbaycan poeziyasında qəsidənin məzmunca növ müxtəlifliyi, - mədhiyyə, dini qəsidələr, mərsiyə növü, sufi-fəlsəfi məzmunlu qəsidələrin mövcudluğu, Xaqaninin «Təhfətül-İraqeyn» əsərinin fəlsəfi qəsidənin yüksək nümunəsi olması və s. məsələlər saray ədəbiyyatı adı altında tanınmış bu zəngin irsə təkcə mədhiyyə – panegirik ədəbiyyat nümunəsi kimi baxmağı bir kənara qoyur (28; 157; 185; 278a).

kənara qoyur və tamamilə məsələyə daxil olmayan aşağıda-
kı:

زمین عجم گورگاه کی است
در او پای بیگانه و حشی پی است

(Əcəm torpağı şahların qəbridir,

Orada vəhşilərin (yadların) izi qala bilməz.)

misraları nümunə göstərərək, «Nizami İrənin məğlubluyyətinə biganə qala bilmir» - deyə yazır. Daha sonra V.Dəstgirdi eyhamla «Bu bir beyt yüz əsərə bərabərdir» - deyir (291, 9).

Qeyd etmək lazımdır ki, «Yeddi gözəl» əsərində «Bəhram-Gurun İrənlilərə cavabı» hissəsində Bəhramın dilindən deyilən bu misralar alimin qərəzli, elmi əsası olmayan iddiası ilə qəti uyuşmur. İrənlı Bəhram doğma atasının taxt-tacına özgə birisinin əyləşməsinə dözə bilmir və həmin misralarla öz etirazını bildirir. Şairin burada əsərin personajının əvəzinə heç bir müraciəti, replikası müşahidə olunmur. Elə bunun özü göstərir ki, İrən nizamişünasının fikri əsassızdır. Müasir Azərbaycan alimi Nüşabə Araslının çox doğru olaraq göstərdiyi kimi, «...Vəhid Dəstgirdi öz şərhlərində şairin yaradıcılığında qabarıq duyulan Azərbaycanla bağlılıq, Azərbaycan mühiti, doğma xalqın adət və məişət tərzini, türk adət və ənənələrinin xüsusi rəğbətə inikasına diqqət yetirməmiş, onun türk istilah və ifadələrinə tez-tez müraciət etməsi kimi sənətinə xas bir xüsusiyyətin üstündən keçmiş, Nizami şerhinə verdiyi şərhlərdə bunları nəzərə almamışdır» (31, 76).

Yuxarıda göstərilənlərdən aydın olur ki, 40-cı illər nizamişünaslığında şairin doğma xalqla bağlılığının öyrənilməsinə, onun əsərlərindəki qeydlər, gizli işarələr əsasında şairin milli mənşəyi və həyatına dair bir çox məsələlərin öyrənilməsinə böyük ehtiyac var idi.

Təhrirlərə cavab vermək üçün Azərbaycan nizamişünaslığının mövqeyindən və bu sahədə aparılan araşdırmalardan çox şey asılı idi. İlk əvvəl görkəmli Azərbaycan alimi

40-cı illərdə Nizami irsinin sistemli şəkildə öyrənilməyə başlandığı bir dövrdə XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında, eləcə də Şərqdə uzun müddət ədəbi dil kimi işlənən fars dilinin mövqeyi, bu dildə yazıb-yaradan sənətkarların yaradıcılıqları əsasında öyrənilib tədqiq olunur.

Şərq xalqlarının tarixində böyük Səlcuq dövrünün əsas cəhətlərinin geniş təhlil olunub, XII əsrdə Hindistandan tutmuş Kiçik Asiyaya qədər ədəbi dil kimi işlənən fars dilinin yayılma səbəblərinin aydınlaşdırılmasında şərqşünaslardan Y.N.Marr, A.Y.Yaqubovski, A.Y.Krımski, Y.E.-Bertelsin əməyini qiymətləndirməmək olmaz. Bu alimlərin tarixi xidmətlərinin başlıca cəhəti ondan ibarət oldu ki, «İrən mədəniyyəti» altında başa düşülən, əslində Yaxın Şərqi, Orta Asiyanın və Azərbaycanın böyük sənətkarları tərəfindən yaradılan mədəniyyətin mahiyyətini açaraq, farsdilli ədəbiyyat haqqında şərqşünaslıqda möhkəm yer salmış yanlış fikri aradan qaldırmaqda Azərbaycan alimlərinə yardımçı oldular.

Azərbaycan nizamişünaslığının isə bu işdə müstəsna payı var. Xalq, vətən qarşısında ikiqat cavabdeh olan Azərbaycan alimləri öz qarşılarına problemin digər aparıcı istiqamətini – Nizamının Azərbaycan xalqına bağlılığını konkret faktlarla sübut etmək kimi şərfəli bir məqsəd qoyur, Nizami və folklor münasibətinin öyrənilməsinə, doğma xalqın təfəkkürünə yaxınlığın araşdırılmasını vacib hesab edir. Qeyd etməliyik ki, dünya nizamişünaslığında göstərilən məsələnin həllində bilərəkdən səhvə yol verən alimlər var idi. Məsələn, məşhur İrən tədqiqatçısı, görkəmli nizamişünas Vəhid Dəstgirdi öz araşdırmalarında şairi fars mənşəyilə bağlamağa çalışır, misralarında özünün soy kökünü çox aydın şəkildə göstərən şairin fikirlərinə birtərəfli yanaşdı. İrən alimi özünün məşhur «Gəncineyi-Gəncəvi»sində elə hissə qapılır ki, hətta Nizamının vətənpərvərliyindən danışarkən belə, şairin öz doğma vətəninə, sevgi-sevə tərənnüm etdiyi Bərdəyə həsr olunmuş hərarətli misralarını bir

M.Mübarizin «Nizami yaradıcılığında Azərbaycan folklorunun təsiri» («Ədəbiyyat» qəzeti, 1938, 24 iyun) məqaləsi diqqəti cəlb edir. Tədqiqatçı öz məqaləsində Nizaminin doğma Azərbaycan xalqına bağlılığını sübut edən faktiki materialları araşdırır, haqlı olaraq belə qənaətə gəlir ki, bir şairin hansı xalqa mənsub olduğunu onun yalnız əldə olan əsərlərinin dili ilə təyin etmək olmaz. Müəyyən ictimai mərhələdə hakim dildə yazmağa məcbur olan şairlər heç vaxt öz milli xüsusiyyətlərini itirmirlər» (152, 3).

Alim ilk dəfə olaraq, Nizami yaradıcılığında Azərbaycan xalqına xas milli status səciyyəli məsələləri süjet, mövzu, düşüncə tərzı, frazeoloji ifadə və birləşmələr və s. inkar olunmaz bağlılıqları öyrənməklə, o dövr nizamişünashlığında problemin həllində qiymətli tədqiqlər aparmağa nail olur.

Nizami və Azərbaycan folkloru, xalq yaradıcılığı ilə bağlı kompleks təhlillər, araşdırmalar bir mühüm məqsədə xidmət edirdi; Nizami dövrü mədəniyyətini geniş kontekstdə doğru izah etmək, farsdilli ədəbiyyatın mahiyyətini, yaranma səbəblərini, başqa xalqların, o cümlədən azərbaycanlıların bu müştərək mədəniyyətin inkişafında rolunun müəyyənləşdirilməsinə aydınlıq gətirmək nəhayət, öz «Xəmsə»si ilə dünyaya ideyalar, mövzular poetik söz və obrazlar, zəngin süjetlər vermiş sənətkarın şəxsiyyətinə, milli mənsubiyyətinə bağlı təhrifləri aradan qaldırmaq; Azərbaycan alimləri o dövrün senzurasının imkan verdiyi çərçivədə, hətta bəzən bu çərçivəni keçərək, şairin türk soyuna bağlılığını izah etməyə nail olurlar. Beləliklə, çox məlum həqiqətləri 40-cı illərdə Azərbaycan alimləri təkrar-təkrar sübut etməyə məcbur olurlar. Aparılan tədqiqlər içərisində Azərbaycan nizamişünashlığının inkişafında əvəzsiz xidmətlər göstərmiş görkəmli alim H.Araslının araşdırmalarını xüsusi qeyd etmək lazım gəlir. Türk soyundan, türk təfəkküründən gəlmə mənəvi duyğular harmoniyası, doğma azəri türklərinin milli kökündən doğan bu harmoniya-

nın Nizami yaradıcılığında əksi alimi həmişə düşündürmüş, ilk tədqiqlərindən başlayaraq, demək olar ki, bütün həyatı boyu araşdırmalarında bu mövzunun ayrı-ayrı istiqamətlərini öyrənmişdir. Təsədüfi deyildir ki, 1941-ci ildə Bakıda nəşr olunan «Nizami əsərlərinin el variantları» kitabına yazdığı müqəddimədə H.Araslı xalq ədəbiyyatı xəzinəsində Nizaminin şəxsiyyəti, qəhrəmanları və əsərlərinin süjetləri ilə bağlı materialların toplanmasını nizamişünashlığın mühüm vəzifələrindən hesab edir. O, bu materialların «... müxtəlif variantlarının müqayisə və təhlilinin istər şairin şəxsiyyətini, istərsə də onun doğma xalqı ilə münasibətini təyin etmək üçün ən mühüm tədqiq obyektı» olduğunu söyləyir (22, 4).

Bir qədər sonra H.Araslı «Nizamidə xalq sözləri, xalq ifadə və zərb-məsəlləri» (SSRİ EA Azərbaycan filialının «Xəbərləri», Bakı, 1942, №8), «Nizami və Azərbaycan xalq ədəbiyyatı» («Nizami», IV kitab, Bakı, 1947) məqalələrində bu məsələləri araşdırır, Nizaminin yetişib püxtələşdiyi mühitin əsas xüsusiyyətlərini, onun xalq yaradıcılığı ilə bağlılığını və s. məsələləri izah etməyə çalışır. Nizaminin yaşadığı mühit xalq təfəkkür tərzinə əsaslanan dastanlar, əfsanələr söyləyən ozanlarla ərəb və fars dilində yazan şairlərin qarşılıqlı fikir mübadiləsini özündə birləşdirirdi. Alimin gəldiyi nəticəyə görə, bu ədəbi mühit sonrakı sənətkar Nizaminin yaradıcılığında mühüm rol oynamış oldu (16, 5).

Tədqiqatçı Nizami sənətinə xalqdangəlmə mövzu və süjetləri araşdırır, şairin poemalarının xalq yaradıcılığı ilə bağlı əlamətlərini aşkar edir. Müqayisələrin aparılması üçün əsas olduğunu ilk dəfə hiss edən H.Araslı Nizami və Azərbaycan xalq dastan və nağılları paralellərində xeyli tədqiqlər aparmışdır ki, onlar bu gün də nizamişünashlığın qiymətli araşdırmalarından sayılır. Müəllif «Dədə Qorqud» dastanlarının bəzi boylarını Nizami poemalarının ayrı-ayrı hissələri ilə müqayisə edir. Bunlardan «Xosrov və Şirin»

poemasının başlanğıcı, yəni Xosrovun doğulması ilə «Dədə Qorqud»dakı «Baybura oğlu Bamsı Beyrək» boyundakı «Beyrəyin doğulması» hissələrini tutuşduraraq, Nizaminin bütün poemalarında xalq yaradıcılığının bir əsas xüsusiyyətinin – qəhrəmanın ata-ananın tək övladı olub çətinliklə, nəzir-niyazla doğulması faktının saxlanmasını qeyd edir (25, 12). Burada sosial həyat, məişət oxşarlıqlarının xronoloji analizi dastan yaradıcısı olan xalqın Nizaminin fəlsəfi-estetik dünyagörüşünə təsirinin mühüm cəhətlərini üzə çıxarır; Xalq qəhrəmanlarının əsas xarakterik xüsusiyyətlərini Nizami əsərindəki surətlərlə tutuşduraraq tədqiqatçı yazır: «Onlar bəzən fiziki (Beyrək, Buğac, Şah İsmayıl və s.), bəzən söz qüvvəsi (Qorib, Kərəm, Novruz və s.) bəzən də əql və tədbir (İlyas) vasitəsilə mübarizə edir. Müasirlərindən seçilir, sədaqəti, gözəlliyi, qəhrəmanlığı, əqli və mərdliyi ilə üstünlük qazanırlar. Bunlar sevgidə də sadıq, qəhrəman və namuslu olurlar» (25, 12). Nizaminin bütün bu xüsusiyyətləri öz qəhrəmanlarına şamil etməsini onun xalq ruhuna bağlı olması, zəngin türk mədəniyyətini ifadə etməsilə əlaqələndirən H.Araslı hələ o dövrdə orta əsərlərin bütöv Şərq ədəbiyyatı zənginliyində struktur, süjet, obrazların ayrı-ayrı xüsusiyyətləri fonunda milli bədii ədəbiyyatların inkişafını izləməyə və bu sahədə həlledici işlər görməyə nail olur.

Bundan başqa, tədqiqatçı Nizami yaradıcılığında Azərbaycan xalq sözləri və ifadələrinin də bol-bol işləndiyini göstərir. Ümumiyyətlə, müəllif şairin əsərlərində aşağıdakı türk sözlərini aşkar etmiş, bununla da gələcək sinxron tədqiqatlara yol açmışdır: xatun, çalış, səncaq, qələvuz, kü-lüng, gərdək, qırmızı, tutuq, alaçuq, tutmac, yaylaq (16, 3).

Ümumiyyətlə, Şərqi mədəni materialları içərisindən yerli ənənələri seçib-ayırmaq, mürəkkəb bədii struktur və məzmun daxilində türk xalqına məxsus spesifik xüsusiyyətləri öyrənmək mürəkkəb məsələdir. Xoşbəxtlikdən, Nizami «Xəmsə»də bəzi tələyüklü məsələlərə özü açıq-aşkar münasibət bildirmiş, öz möhürünü bütün əsərlərinə əbədi həkk

etmişdir. Əslində obyektiv, öz xalqının milli şüuruna bələd olan tədqiqatçı üçün bu problemin araşdırılması elə bir çətinlik törətmir. Lakin artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, təhrifləri aradan qaldırmaq üçün daha geniş tədqiqat və daha incə mətləblərin çözülməsi lazım gəlirdi. Bu baxımdan, H.Araslının «Nizaminin qadın obrazları» adlı silsilə məqalələri diqqəti cəlb edir.

Alim mənbələr və ədəbi nümunələr əsasında, tədqiqatı ənənəvi Şərq psixologiyası və özünəməxsus əlamətlərlə seçilən türk milli düşüncə tərzini qarşılaşdırır. Burada ən maraqlı və incə məqam Nizami sələflərinin – Firdovsi və Sənainin Nizamidən fərqli olaraq, qadına münasibətdə qeyri-sivil mövqe tutmaları nəzərə çatdırılır; Firdovsinin «Şahnamə»də: «Qadın və əjdaha hər ikisi yer altında yaxşıdır. Dünya bu iki napakdan pak olsa yaxşıdır» (25, 18) ifadəsini, həmçinin Sənainin «Hədiqətül-həqaiq» əsərində qadın ləyaqətinə xələl gətirən sözlərin işlənməsi faktını nümunə gətirən tədqiqatçı göstərir ki, Azərbaycanlılar tarixən kişiyə «er kişi», qadına isə «xatın kişi» söyləyərək, onu uca tutmuşlar. «Farsların «zən», yəni «vur» - deyə adlandırdıqları qadın Azərbaycan şəraitində cəmiyyətin hörmətli üzvü olmuşdur. Midiya, alban ordularında, Babək hərəkətində qadınların fəal iştirakını bütün Şərq və Avropa tarixçiləri qeyd edir», - deyə alim «Dədə Qorqud» dastanı və Nizaminin «Yeddi gözəl» əsəri üzərində qurulmuş müqayisələr əsasında şairin genetik erudisiyaya bağlı yanaşma üsulunu, türk milli dünyagörüşü zəminində formalaşan fərdi düşüncə tərzini, Şərqi mürəbbə ənənələrindən seçilən orijinal baxışlarını ön plana çəkir. H.Araslı «Nizami və Azərbaycan xalq ədəbiyyatı» mövzusunda silsilə araşdırmalarında problemin uğurlu həlli üçün bütün mümkün imkanlardan – etnik-kulturoloji mənbələrə bağlı elementlərdən, üslubi-leksioqrafik əlamətlərdən istifadə etməklə, problemin həllinə çalışır. Bu baxımdan, at kultuna, yuxu elementinə bağlı araşdırmalar («Kitabi-Dədə Qorqud və Nizami «Xəmsə»si

əsasında) bu gün də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır (25, 21-25).

«Nizami yaradıcılığı və Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı» mövzusunda həsr olunmuş tədqiqatlarını Nizami yaradıcılığında poetik obraz sisteminin tərkib hissələrindən biri olan atalar sözləri və aforizmlərin araşdırılması ilə yekunlaşdırır. Müəllif çoxəsrlik tarixi olan Azərbaycan aforizmlərinin – «doşab almışam bal çıxıb», «ev oğrusunu tutmaq olmaz», «Əyri oturaq – düz danışmaq», «İsınmədim istisinə, kor oldum tüstüsünə», «ot kökü üstə bitər», «pişik balasını istədiyindən yeyər» və s. kimi şifahi ədəbiyyatın stabil xarakterli unikal frazalarının Nizami yaradıcılığında dəqiqliklə işlənməsinə milli təfəkkürün inkişafının əsas atributlarından biri kimi yanaşır və haqlı olaraq bir mühüm məsələni xüsusi vurğulayır ki, Azərbaycan xalqına xas bu özəl frazezləri çox vaxt İran və Avropa tədqiqatçıları başa düşə bilmir, nəticədə şairin misraları səhv şəkildə şərh olunur. Alimin araşdırdığı çoxsaylı paradoks təşkil edən beytlər içərisindən birinin – «İskəndərnəmə» əsərində «Əz an piş karət işəbixun şitab; Çü dürrac dər dəh səlayi-kəbab» - fikrinin H.Araslı tərəfindən izahına diqqət yetirək: «Beytin mənası budur ki, çalış ki, turac kimi kabablıqdan xəbər verəsən. Şairin bu misralarını şərhçilər başa düşə bilmir və yanlış izah edirlər. Nə üçün turac kabablıqdan xəbər versin, - sualına cavab verən yoxdur. Biz Azərbaycan xalqının turacın oxumasına verdiyi mənanı öyrəndə bu beytə tam aydın olur. Turac oxumasının ahənginə görə, aşağıdakı sözləri dediyi söylənilir:

Dad mənə tutdular,

Ətimi kəbab etdilər, - Nizami bundan istifadə edib göstərir ki, sən də turac kimi ölümünü qabaqcadan xəbər ver» (25, 26).

Qeyd edək ki, xalq ədəbiyyatı və Nizami irsinə dərinlən bələd olduğu üçün bu sahədə klassik təhlillər aparmağa nail olan H.Aras'ın araşdırmaları nizamişünaslıqda bu

gün də mühüm əhəmiyyət daşıyır.

40-cı illərə aid tədqiqatlar içərisində M.Ələkbərovun «Nizami Gəncəvi və Azərbaycan xalq yaradıcılığı» (Bakı, 1947) namizədlik işini, eyni zamanda, «Nizami və Azərbaycan xalq ədəbiyyatı» («Ədəbiyyat» qəzeti, 1947), «Nizami Gəncəvi və xalq yaradıcılığı» («Azərbaycan məktəbi», 1948, №4) və s. məqalələrini qeyd etmək lazımdır. Burada Nizami poemalarının Azərbaycan xalqının adət və ənənələrinə bağlı xüsusiyyətlərin öyrənilməsinə geniş yer verilir, Nizamının bəhrələndiyi xalq variantları araşdırılır.

Məsələ ilə bağlı sonrakı dövrlərdə də araşdırmalar aparılmışdır. Problemin öyrənilməsində istiqlal cəfakəsi M.Ə.Rəsulzadənin hələ 1941-ci ildə yazılmış, lakin müharibənin doğurduğu çətinliklər üzündən çapı gecikmiş və nəhayət, 1949-cu ildə Ankarada, 1991-ci ildə isə Bakıda nəşr olunmuş «Azərbaycan şairi Nizami» əsərinin rolunu qeyd etmək lazımdır. Təsədüfi deyildir ki, M.Ə.Rəsulzadə «Şərq İslam mədəniyyətinin üç ortağı» adlı ilk hissəni problemin həllinə həsr edərək, tarixi-ədəbi gerçəklikləri, xüsusən ədəbi dil məsələsinə xüsusi diqqət yetirir. Tədqiqatçı İslam mədəniyyəti tarixinə dair araşdırmalarını məşhur ərəb tarixçisi İbn Xəldunun XIV əsrdə qeyd etdiyi «... İslam mədəniyyəti yalnız ərəblərin yaratdığı bir abidə deyil, İslam dinini qəbul etmiş xalqların birlikdə tikdikləri binadır» (197, 6) sözlərilə başlayaraq, mərhələnin özünəməxsus zəngin inkişafının elmi izahını verməyə çalışır, Şərq-İslam mədəniyyətinin yüksəlməsində türk sənətkarlarının, o cümlədən Azərbaycan poetik məktəbinin rolunu müəyyənləşdirir; «Türk dili artıq XIII əsrdə İslam dünyasının üçüncü mədəni dili sayılırdı» - deyən V.Bartoldun fikirlərinə istinad edən alim, qədim təzkiyələrin məlumatları və faktiki materiallar əsasında araşdırmalar aparır. «Əsərlərini ərəb və fars dilində yazmış türk şəxsiyyətlərinin bir siyahısı yazılarsa, böyük bir cild yaranar», söyləyən M.Ə.Rəsulzadə çox maraqlı dəlillərlə, tarixi-faktiki müqayisələrlə türk sənətkarlarının ərəb və fars dilin-

də yazması səbəblərini izah edərək müqayisələr aparır və yazır: «Məşhur elm və irfan xadimlərinin milliyyətləri haqqında mübahisələr Avropaya da yad deyildir. Orta əsrlərdə latın dili bütün Avropalılar üçün ortaq bir dil idi. Bütün millətlərin ziyalıları əsərlərini bu dildə yazardılar (197, 8).

Ədəbi əsərin milliliyi onun formaca milli olmasından asılı deyildir, qənaətində olan alimə görə, bir əsəri milliləşdirən ruh, məna və məzmunudur. Bu baxımdan, Nizaminin türk milli məzmununa bağlı düşüncələrinin araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. M.Ə.Rəsulzadə öz tədqiqatında Nizaminin türklük anlayışını aşağıdakı prinsiplər əsasında bölür: 1) türk gözəldir; 2) məcazlarla zəngin olan Nizami üslubunda türklük-qüvvət və qəhrəmanlıq simvoludur – türk cəsarət və qəhrəmanlıq simvoludur – türk cəsarət və qəhrəmanlıq timsalı kimi işlənir; 3) Türk Nizaminin lüğətində bir rəhbər, başçı deməkdir. Ən böyük başçını, ən böyük peyğəmbəri, ən böyük imperatoru, müəyyən təsəvvül vermək istəyəndə Nizami «türk» sifətini işlədir; 4) Ədalət üzərində qurulmuş dövləti idealizə edən Nizami bu ideali türk dövlət tipində tapır (197, 14-148).

Alimin bu bölgü prinsipinin hər biri tarixi-bədii-fəlsəfi əsaslandırılmalar üzərində qurulmuşdur.

Zəngin tarixi mənbələr və «Xəmsə»nin leksik-poetik dil materialları əsasında şairin dövrü, ədəbi mühiti, şəxsiyyəti haqqında geniş məlumatla malik olan bu araşdırma öz əhəmiyyətini günümüzdə kimi saxlamaqdadır.

Məsələ ilə bağlı sonrakı dövrlərdə də araşdırmalar aparılmışdır. Nizami yaradıcılığı ilə Azərbaycan folklorunun bağlılığını öyrənən alimlərdən biri də Ə.Əbbasovdur. Müəllif tədqiqata konkret olaraq, «İskəndərnamə» poemasını cəlb etmiş, 1962-ci ildə çap etdiyi «Nizami Gəncəvinin «İskəndərnamə» əsərinin bədii xüsusiyyətləri» məqaləsində və daha sonralar I bölmədə adını çəkdiyimiz «Nizami Gəncəvinin «İskəndərnamə» poeması» adlı monoqrafiyasında (Bakı, 1966) problem ətrafında maraqlı fikirlər irəli sür-

müşdür.

Aparılan müqayisələrdən sonra tədqiqatçı belə qənaətə gəlir ki, Nizaminin öz poemasında işlədiyi atalar sözləri və məsəllər öz xüsusiyyətlərinə görə, Azərbaycan xalqının idiomatik ifadələridir. Alimin gətirdiyi arqumentlər də çox maraqlıdır. Azərbaycan xalqının çox qədim və müdrik məsəli olan «Xarabadan tüstü çıxmaz» ifadəsinin Nizamidə aşağıdakı şəkildə verildiyini görürük:

مثل زد بر آنکس که فرزانه بود
که بر ناید از هیچ ویرانه دود

(Ağıllı olan şəxs məsəl çəkdi ki,

Heç bir viranədən tüstü çıxmaz) (2, 119).

Ə.Əbbasov müqayisə üçün çox oxşar, inandırıcı nümunələr tapır. Bu da Nizaminin öz doğma xalqının adət və ənənəsini çox gözəl bildiyini, xalq təfəkküründən bəhrələndiyini və əsərlərində geniş istifadə etdiyini bir daha sübut edir.

XX əsrin 80-ci illərinə doğru Nizami dövrü Azərbaycan tarixinin, siyasi-ictimai-mədəni inkişafının kompleks şəkildə öyrənilməsi işi daha geniş vüsət alır. Xüsusən qədim mötəbər mənbələrin tədqiqatı cəlb edilməsi nizamişünaslıqda da mühüm əhəmiyyət kəsb edən iri miqyaslı araşdırmalara yol açır.

Tarixə, xüsusən ədəbiyyat və mədəniyyətimizin tarixinə yeni baxış dövrü başlanır ki, bu da bir çox məsələlərin elmi izahına əlverişli şərait yaratdı. Bu dövrdə görkəmli şərqşünas-alim Z. Bünyadovun «Azərbaycan Atabəyləri dövləti» (1136-1225) əsərinin rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. VII-IX əsrlərdən başlayaraq, Qərbi Asiyada ən geniş ərazini birləşdirən, Səlcuq-türk imperiyasının yaranma, çiçəklənmə və parçalanması dövrü və s. Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin gələcək tarixi müqəddəratında böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələlər bu tədqiqatda düzgün elmi izahını tapır; Azərbaycanda siyasi-mədəni inkişafın başlanğıcının qoyulmasının tarixi zərurətləri sistemli şəkildə araşdırılır.

Nəticədə tarixin geniş mənzərəsi haqqında tam, aydın təsvür yaranır: Səlcuq sülaləsindən olan sərkərdələrin başçılığı altında oğuz və başqa türk tayfalarının işğalçılıq yürüşləri bu dövlət birliyinin əsasının qoyulmasının izahı; Səlcuq dövlətinin çiçəklənməsində məşhur Vəzir Nizam əl-Mülkün inzibati fəaliyyətinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi; Mərv, Qəznə, İran, İrak, Zaqafqaziya, Kiçik Asiya, Suriyanın Səlcuq Sultanları – Sultan Toğrul və onun varisləri – Alp Arslan və Sultan Məlik şahın böyük fəthləri nəticəsində «Səlcuq dövlətlərinin torpaqlarının Şərqdə Kaşqardan tutmuş, qərbdə Aralıq dənizinədək, Şimalda Qafqaz dağlarından cənubda Yəmənədək böyük bir ərazini əhatə etməsi, nəhayət, böyük Səlcuq imperiyasının parçalanması ilə bu dövlətin müstəqil sultanlıqlara parçalanması; Bu müstəqil sultanlıqların da öz növbəsində, tamamilə yeni tip dövlətlərin – Atabəylər dövlətinin yaranmasına gətirib çıxarması; (60, 4-6).

Z.Bünyadov yazır: «XII əsrdə bir neçə belə dövlət var idi. Azərbaycan atabəyləri (Eldənizlər), Mosul atabəyləri (Zəngilər), fars atabəyləri (Salqurilər), Kirman atabəyləri (Qutluq xanlar), Luristan atabəyləri (Xəzərsinlər) dövləti və s. Atabəy dövlətlərindən başqa XII əsrdə Rum Səlcuqləri, Xarəzmşahlar, Ərtuqlilər, Buveyhilər və b. qüvvətlənilib müstəqil dövlətlərə çevrilmişdilər» (60, 6).

Şərqsünas alimin bu müstəqil dövlətlərin, xüsusən Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin siyasi-sosial-mədəni inkişafına dair apardığı analitik araşdırmalar nizamişünaslıqda da bir çox mürəkkəb məsələlərin həllinə yardımçı vasitədir. Tarix və mədəniyyətə dair bir çox fundamental məsələləri əhatə edən bu iş müasir nizamişünaslıqda haqlı olaraq, «o dövrün obyektiv tarixi mənzərəsini yaradan», bu baxımdan «nizamişünaslığın işini yüngülləşdirən» dəyərli mənbə kimi qiymətləndirilir (124, 15).

Nizami dövrü və ədəbi mühitinin öyrənilməsində müasir Azərbaycan nizamişünaslığında da əhəmiyyətli tədqiqatlar

aparılır. Keçən əsrin 40-cı illərində modeli qurulmuş mütamadi aparılan tədqiqatlar nəticəsində inkişaf etdirilərək təkmilləşdirilmiş olan bu problemin həlli sistemli şəkildə genişlənməyə meyllidir.

Azərbaycan xalqı milli müstəqillik qazandıqdan sonra, bu xalqa xas qədim qaynaqların, o cümlədən zirvə sayılan Nizami dövrü tarixi-mədəni dəyərlərin nəzərdən keçirilməsi yenidən gündəmə gəlir. Tədqiqatçılar özündən əvvəlki nizamişünaslığın nailiyyətlərindən faydalanmaqla, yeni prinsiplərə uyğun, obyektiv mövqeyə əsaslanmaqla bu işi davam etdirirlər.

Problemin çoxcəhətli aspektlərinin tarixi-regional, tarixi-kulturoloji, tipoloji, linqvistik, toponomik, onomastik, bədii-semantik və s. aktual məsələlərinin öyrənilməsində N.Arashı, G.Sasani, X.Yusifov, X.Hüseynov, İ.Həmidov, T.Hacıyev, T.Kərimli, M.Kazımov, Ə.Şükürlü, Q.Qeybulayev, R.Eyvazova, M.Qəmbərli, V.Hacıyeva və b. ibarət kifayət qədər hazırlıqlı alimlər qrupu fəaliyyət göstərir.

Bu gün nizamişünaslıqda aktual tarixi-fəlsəfi-kulturoloji məsələlərin həlli ön plandadır. Doğrudur, keçid dövrünün xarakterindən asılı olaraq, ortaya çıxan çətinliklər də mövcuddur.

Məlumdur ki, vaxtilə ədəbiyyatşünaslığın metodoloji prinsiplərinin sovet ideologiyasının tələblərinə uyğun qurulması üzündən nizamişünaslıqda da bir sıra vacib mətləblər ya tədqiqatdan kənar qalmış, yaxud problem öz obyektiv həllini tapa bilməmişdir. İndiki demokratiya dövründə isə, axın xarakterli, çox vaxt ifrata aparan ara-sıra yazılar da meydana çıxır. Bəzən məlumatsızlıq baş alıb gedir, bu və ya digər problem ətrafında nizamişünaslığın dəyərlərindən xəbəri olmadan, qeyri-elmi versiyalar yenidən ortaya atılır, qeyri-peşəkarlıq, yanlışlıqlar, ifrata varmalar baş verir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu kimi problemlərin səbəblərini öyrənməyə və onları aradan qaldırmağa ciddi

di cəhdlər müşahidə olunur. Prosesi izləyərək, «elmin, ədəbi-nəzəri düşüncənin istənilən tərəfdən siyasiləşməsi ondakı bütün ifratları və əyintiləri başlanğıcıdır», (40, 23) fikrində olan nəzəriyyəçi-alim Ş.Alışanov haqlı olaraq yazır: «Müasir ədəbiyyatşünaslığın əsas vəzifələrindən biri kimi orta q türk və müsəlman dəyərlərini araşdırmağı tələb edirik, lakin bədii məntiq, bədii təfəkkürün inkişafından, bu dəyərlərin ədəbi fikirdəki inikasından daha çox dini təfsir və yalançı vətənpərvərlik məzmunlu meyllərə göz yumuruq. Təkcə onu göstərməklə kifayətlənirik ki, türk xalqlarının ensiklopediyası sayılan «Divani lügət-it-türk» bizim ədəbi-nəzəri fikrin mənbəyinə və tərkibinə çevrilə bilmir. Çox az mütəxəssislər bu abidədən bəhrələnmə bilirlər. Lakin bəhrələndiklərini də elmi fikrin daşıyıcısına çevirə bilmirlər» (40, 22).

Sözsüz, keçid mərhələsinin əlamətlərilə bağlı olan bu məsələlər gec-tez zamanın süzgəcindən keçir. Xüsusən, özülü möhkəm elmi əsaslar üzərində qurulmuş Azərbaycan nəzəriyyəsinin təcrübə ənənələri o qədər güclüdür ki, ifrat meylləri asanlıqla dəf etməyə qadirdir.

II. Nizaminin tərcümeyi-halına dair tədqiqlər.

Araşdırdığımız məsələlər sırasında şairin həyatına dair tədqiqlər geniş yer tutur. Buraya Nizaminin milli mənsubiyyəti, ata-anası, anadanolma, evlənmə, övladları, əsərlərinin yazılma tarixi, vəfatı və s. məsələlərlə bağlı tədqiqlər daxildir.

Məlumdur ki, şair Gəncədə doğulub boya-başa çatmış, burada təhsil almış, ömrü boyu doğma yurdundan uzaq düşməmişdir. Ölməz «Xəmsə»sində dönə-dönə Gəncəyə bağlılığını qeyd etmiş, özünü vətəndən ayrı təsəvvür etməmişdir. İlk məsnəvisi «Sirlər xəzinəsi»ndə şair yazır:

بابل من گنجہء ہاروت سوز
 زہرہ من خاطر انجم فروز

(295, 48)

Mənim Babilim – Harut yandıran Gəncəm,
 yaxud:

Mənim Zöhrəm – ulduzları işıqlandıran
 ilhamımdır.

گنجہ گرہ کردہ گریبان من
 بی گر ہی گنج عراق آن من

(295, 247)

Gəncə mənim qollarımı bağlayıbdır,
 Bu bağlarsız İraqın xəzinələri mənimdir.

Vətən torpağına məhəbbət, bağlılıq onun bütün əsərlərində açıq-aydın şəkildə ifadə olunur.

Müqəddəs bir şəxsiyyət olaraq, övliya, Şeyx kimi adı qədim mötəbər mənbələrdə çəkilən Nizaminin yaşadığı ev Gəncə əhalisinin inam yerinə, ziyarətəgaha çevrilmişdir. Şair əsərlərində qüdsül-ruh olduğunu «Allaha sığınmaq üçün etdiyini dönə-dönə söyləyir.* Son əsəri «İskəndərnamə»nin «Şərəfnamə» hissəsində ömrünün yetkin çağında «öz həsbihalı və dövrünün gedişin» həsr etdiyi məşhur bir neçə beyti yada salmaq:

بیاد آور ای تازہ کبک دری
 گیا بینی از خاکم انگیکتہ
 همه خاک فرش مرا بردہ باد
 نہی دست بر شوشہء خاک من
 فشانم تو بر من سرشکی ز دور
 دعای تو بر هر چه دارد شتاب
 درود رسانای رسانم درود
 مرا زندہ بندار چون خویشتن
 کہ چون بر سر خاک من بگذری
 سرین سودہ بالین فروریختہ
 نکرده زمن هیچ ہم عہد یاد
 بیاد آری از گوہر پاک من
 فشانم من از آسمان بر تو نور
 من آمین کنم تا شود مستجاب
 بیانیی بیایم ز گنبد فرود
 من آیم بجان گر تو آیی بتن

(293, 29)

Ey təzə dağ kəkliyi, yad et məni!
 Mənim məzarımın üstündən ötüb keçərkən,
 Görərsən üstümdə otlar göyərmiş,
 Başdaşım ovulmuş, məzarım çökmüş.
 Üstümün torpağını yel tamam aparmış,
 Yad etməyə heç bir dostum qalmamış.
 Torpağımın şüşəsinə əlini qoy

Mənim pak ruhumu yad eylə.
Uzaqdan üstümə göz yaşlarını səpsən,
Üstünə asimandan nur saçaram.
Sənin nə diləyin, duaların var,
Mən amin deyərəm, müstəcəb olar.
Hüzuruma yetərsən, hüzura yetərəm,
Gələrsən, günbəddən enib gələrəm.
Məni özün kimi diri bil!
Sən canlansan, mən də cana gələrəm.

Böyük şairin həyatı haqqında dəqiq məlumat az olsa da, əsərləri onun tərcümeyi-halına dair bir çox məqamların öyrənilməsinə material verir. Həmçinin qədim təzkirələrin də bu işdə rolu mühümdür.

A. Krımskinin mənbələr üzrə tarixi-xronoloji araşdırmaları nizamişünaslıqda bu sahənin öyrənilməsinə mühüm kömək göstərmişdir.

Nizaminin avtobiografiyasının araşdırılması işində alim bir neçə əsas mötəbər mənbəni tədqiqata cəlb etmişdir. A. Krımskinin araşdırdığı mənbələr sırasında ilkin bir neçə əsas mənbə Nizami dövrünə yaxın olduğu üçün əhəmiyyətlidir. Bunlardan əsası, biza qədər gəlib çatmamış XII-XIII əsrlər Ərzincan salnamələridir ki, bu mənbələrdən kiçik Asiyalı İbn Bibi 1250-ci ildə Səlcuq sultanlarının tarixinə həsr etdiyi «Təvarix-i əl-Səlcuq» əsərində istifadə etmiş, həmən mənbəyə əsasən, Nizami Gəncəvi və onun Ərzincan hökmdarı Bəhram şahın adına yazılmış, «epik janrda şairə böyük şöhrət gətirən» «Sirlər xəzinəsi» haqqında məlumat vermişdir (259, 25). Qeyd etmək lazımdır ki, İbn Bibinin əsərindəki məlumatdan, XX əsrin əvvəlində Azərbaycan təzkirəçisi M.Ə. Tərbiyət də istifadə etmiş, şairin həyatı və «Sirlər xəzinəsi»nin yazılmasına dair bir neçə faktı, mənbə göstərməklə, qeydə almışdır (136, 256).

A. Krımskinin inanılmış qədim mənbə olaraq nəzərdən keçirdiyi başqa bir iş Ravəndinin (1203) Səlcuqların tarixinə dair yazdığı «Rahət-əs-südur» əsəridir ki, burada da

«Xosrov və Şirin»dən 249 beyt daxil etməklə, Gəncəli şair Nizami haqqında verilən məlumat əhəmiyyət kəsb edir.

Nizamişünaslıqda ən qədim və mötəbər mənbə «Nizaminin kiçik müasiri» (259, 25) Məhəmməd Oufinin 1228-ci ildə yazdığı «Lübb əl-əlbab» təzkirəsidir ki, bu əsərdə «böyük azərbaycanlı haqqında məlumat onun ölümündən sonra yazılsa da, materiallar şairin sağlığında toplanmışdı. Ərəbcə Nizamiyə həsr etdiyi məqalə «Al-xakim al-kamil Nizami al-Qanji» (Kamil filosof Nizami Gəncəvi) adlanır (259, 26).

Araşdırdığımız məsələ öz geniş tədqiqini Nizaminin həyatı ilə bağlı mənbələri 4 bölgü – təzkirələr, görkəmli Şeyxlərin bioqrafiyasına həsr olunmuş məcmuələr, tarixi xronikalar və ədəbi əsərlər əsasında nəzərdən keçirərək, geniş tədqiqat aparmağa nail olan Y.E. Bertelsin araşdırmalarının da tapır (239, 88-91).

Tədqiqata cəlb olunan bütün qaynaqlarda şair haqqında «Həzrət Şeyx Nizami Gəncəvi», «Onun doğulduğu yer Gəncədir», «Gəncədən olan həkimi-mənəvi Şeyx Nizami» və s. şəkildə təqdim olunan məlumatlar mövcuddur. Bütün bunlara baxmayaraq, istər XIX əsrdə, istərsə də keçən əsrin ortalarına kimi, Avropa ədəbiyyatşünaslığına şairin həyatına dair kor-koranə, bir-birinin təkrarı olan ciddi təhriflər yol almışdır.

XX əsrin ortalarına qədər davam etmiş bu təhriflər müxtəlif səbəblər üzündən baş vermişdir; Nizami dövründən çox sonra, 3-4 əsr keçmiş yazılan bəzi təzkirələr bir sıra dolaşılıqlar yaratmış və sözsüz, bu dolaşılıqlar Avropaya da yol almışdı.

Müxtəlif Şərq xalqlarının iştirakı ilə yaradılmış farsdilli ədəbiyyat ümumi bir ad – fars ədəbiyyatı adı altında təqdim olunması üzündən baş verən təhriflər*; Bu işdə maraqlı olan bəzi İran tədqiqatçılarının da «xidmətləri» var idi**; Qapalı sovet rejimi şəraitində XX əsrdə bu məkanda sürətlə inkişaf edən nizamişünaslığın əldə etdiyi nailiyyətlərin dün-

ya arenasına vaxtında çıxarıla bilməməsi səbəbindən məlumatlılıqlar baş verirdi.

Beləliklə, Avropada şairin həyatına dair tədqiqlərdə uzun müddət heç bir dəyişiklik sezilmir. 1924-cü ildə Londonda ingilis dilinə tərcümə olunaraq çap olunan «Yeddi gözəl» əsərinin müqəddiməsində (C.E.Wilson. The Haft Paikar... bu Nizami Ganjah, London, 1924). K.Vilson, səhvən şairin İranda, Qum şəhərində anadan olduğunu qeyd edir. Bundan 20 il sonra, Q.Darab «Sirlər xəzinəsi»nin ingilis dilinə tərcüməsində bu səhvi təkrarlayaraq yeni fərziyyə söyləyir: «Nizami Tehran yaxınlığında, Qumda doğulub və bütün həyatını Gəncədə mühacirətdə keçirib» (222, 10).

Məlumdur ki, məsələnin kökü Nizaminin «İskəndərnamə» əsərinin II hissəsində olan bir beytlə əlaqəlidir ki, bu beyt uzun müddət İran tədqiqatçılarının əlində Nizamini İran mənşəyi ilə bağlamaq üçün əsas olmuşdur:

چو در گرچه در بحر گنج گم ولی از قهستان شهر قسم

Mirvari kimi Gəncə dənizində qərğ olsam da,

Dağda yerləşən Qum şəhərindənəm.

Y.E.Bertelsin yazdığına görə, Parisdə Milli kitabxanada saxlanılan hicri 736 (m.1360) tarixilə qeyd edilən ən yaxşı və köhnə əlyazmasında bu sətirlər yoxdur (239, 26). Nisbətən qədim əlyazmalara bələd olan V.Dəstgirdinin də fikrinə, bu qafiyələr əvvəlki nüsxələrdə yoxdur. O da Nizaminin Gəncədə doğulduğunu söyləyirsə də, mənşəyini isə səhvən İraqa bağlayır. Guya Nizami hər yerdə İraqa sitayiş eləyir (291, ۴). Beləcə dolaşılıqlar bir-birinə bağlanır.

Azərbaycan alimlərindən M.Rəfilini özünün Nizamiyə həsr etdiyi ilk monoqrafiyasında (Bakı, 1939) bir tərəfdən Y.E.Bertelsin yuxarıdakı fikrini inkar etməsə də, Nizaminin valideynlərinin doğulduğu orta əsrlər şəhəri Qumun son axtarışlara görə Azərbaycanın dağlıq yerində, Qax rayonu ərazisində tapıldığını, indi də orada Qum kəndinin yerləşdiyini söyləyir (276, 14). Sonrakı dövrlərdə Z.Bünya-

dov da M.Rəfilinin fikrini təsdiq edir, həmən Qumun indiki Qax rayonunda yerləşdiyini göstərir və yazır: «Nizami Qum şəhərində doğulmuşdur. («Mən mirvari kimi Gəncə şəhərində qərğ olsam da, dağda yerləşən Qum şəhərində-nəm»). Qum şəhəri hazırda Azərbaycan Respublikasının Qax rayonunda yerləşir. Nizaminin İran Qumundan olduğu fikrini bir kənara atmaq lazımdır. Eyni zamanda, məlumdur ki, Nizami heç bir vaxt öz vətəninin tərk etməmişdir» (60, 225).

Qaxın Qum kəndinin tarixinə dair, bu qədim yurdda doğulub, boya-başa çatmış, yazıçı-filoloq Dostu Məmməd-qızının əhəmiyyətli faktlarla zəngin yaddaş-povesti diqqəti cəlb edir.

D.Məmmədqızının yazdıqlarına əsasən, Qax rayonunun Qum kəndindəki tarixi abidələr, yerdən çıxan qəbirlər, qədim gil qablar, dağların zirvəsində tikilmiş qalalar – 7 qədim qala – iki Alban kilsə abidəsi, Körpü Qala, Sirt Qala, dağın lap başında inşa edilən Qacır qala, Qala qapı, e.ə. V əsrə aid edilən dördbucaqlı formada, üç eyvanlı, iri tağ qapılı müqəddəs Məbəd və s. buranın vaxtilə strateji əhəmiyyətli şəhər olduğuna dəlalət edir. Müəllif yazır: «Elmi-arxeoloji tədqiqatlar aparmaq üçün Qum kəndinə gəlmiş, bir neçə il kənd qalaları üzərində tədqiqat işləri aparmış tədqiqatçı alim Aliyə Qaraəhmədova burada tikilən abidələrin sırf alban dövrünə mənsub olduğunu deyir. Arxeoloji qazıntılar zamanı Qacır qaladan qədim dövrlərə məxsus olan müxtəlif bəzək əşyaları, Nizami dövrünə aid gil qablar tapılmışdır... gil qabların birinin üzərində şair Nizami Gəncəvinin döymə portreti üzə çıxıb...»*.

D.Məmmədqızının Qumun qocaman sakinlərinin hafizəsində yasadıqları xatirələrə əsasən verdiyi məlumatlar maraqlı doğurmaya bilməz. Kənddə «Nizaminin evi» deyilən məbəd haqqında məlumat, bu məbəddə saxlanılan qədim sandıqdan sovetin ilk dövrlərində – qalın kağızlar, dəri üzərində əlyazmalar», əba-çuxa kimi paltarlar, qılınc götürülə-

rək aparılmasını nəql edən 100 yaşlı sakin S.Balhiyevanın «məbəddən söz düşəndə, ora Nizamının evidir» deməsi faktı alimlərin elmi nəticələrini bir daha təsdiq edir.

Deməli, vaxtilə şairin öz sözlərilə desək, «dağda yerləşən şəhər» olmuş, tarixi abidələri indiyədək öz əzəmətini qoruyub saxlayan Qum kəndi Nizamının ata yurdu olmuşdur.

40-cı illərdə Nizamının həyatının öyrənilməsinə dair görülmüş işlər içərisində H.Araslının «Şairin həyatı» (Bakı, 1940) kitabı diqqəti cəlb edir. Əsər bir çox tarixi faktları, Nizamının həyatı ilə bağlı məsələləri özündə əks etdirən, bədii-publisistik dildə yazılmış maraqlı bir işdir. Nizamının tərcümeyi-halı, onun dövrü, ədəbi mühiti, yaradıcılığı haqqında geniş oxucu kütləsi arasında olan məlumat azlığı alimlə belə bir oxunaqlı əsəri yazmağa vadar edir.

«Şairin həyatı» kitabında Azərbaycan şairinin həyatını əhatə edən bütün tarixi hadisələr, şairin müasirləri, onun həyatının müxtəlif dövrləri, habelə əsərlərinin məzmunu daxil olmaqla, bədii dillə oxucuya çatdırılır. Bu əsərdə Nizamının tərcümeyi-halına dair bir çox məlumatlar, uşaqlığı, Gəncədə baş vermiş zəlzələ, təsiredici ştrixlərlə verilmişdir. Belə ki, şairin həyatı ilə bağlı bir çox anlar ömürlük yaddaşa köçür.

Əsərdən aydın olur ki, H.Araslı Nizami dövrünü və ədəbi mühitini tarixi mənbələr əsasında diqqətlə öyrənmiş, şairin öz əsərlərində həyatı haqqında yazdıqlarından faydalanmışdır. O, öz imkanlarını kütləvi təbliğat yolunda sınadı və nəticədə Nizamının həyatı və dövrünü maraqlı bir üslubda işıqlandırmağa nail oldu.

H.Araslı 40-cı illərdə Nizamının həyatı və yaradıcılığına dair mühüm problemlərin öyrənilməsinə davam etdirir. «Nizami. Həyat və yaradıcılığı.» («Azərbaycan» jurnalı, 1946, №10) məqaləsi, «Nizami Gəncəvi» (Bakı, 1947) adlı tədqiqat işinin adını çəkməliyik.

40-cı illərə aid materiallarda şairin tərcümeyi-halı haq-

qında məlumat verən müəlliflərin əksəriyyəti öz tədqiqlərində Nizamının yoxsul bir sənətkar ailəsində anadan olduğunu, çox mərhumiyyətlərlə yaşadığını qeyd edirlər. Bu fikrin meydana çıxmasına iki əsas səbəb olmuşdur; təzkirələrdəki rəvayət xarakterli, dürüst olmayan məlumatlar və Azərbaycanda sovet siyasətinin mahiyyətilə bağlı olan səbəblər; ümumiyyətlə, sovet dünyagörüşü «proletara» yaxın olan şairi maddi təminatlı təsəvvür etməyi qadağan edirdi. Bu dövrdə şairin həyat və yaradıcılığı haqqında bu ideologiyaya uyğun məsələlərlə, yaxud zorla uyğunlaşdırılmış nəticələrlə çıxış etmək dəb halını almışdı.

Şairin maddi durumu haqqında təzkirələrdə dəqiq, şairin öz yazdıqları ilə üst-üstə düşən məlumatlar da mövcuddur. Qədim mənbələr, o cümlədən, «Təvrix-i əl-Sələcuq» (1250) əsərinin müəllifi İbn Bibinin məlumatına əsasən, Nizamının «Sirlər xəznəsi»ni ithaf etdiyi Fəxrəddin Bəhram Şah bu məsnəvini mükafatlandıraraq, şairə beş min dinar qızıl və 5 yük müxtəlif əşya, fəxri geyim və s. hədiyyə etmişdir. Bu haqda M.Ə.Tərbiyətin təzkirəsində və Z.Bünyadovun araşdırmasında geniş məlumat verilmişdir (136, 256; 60, 225).

Doğrudur, Nizami şahların sarayından uzaq, öz hücrəsində, özünü Allaha ibadətə və yaradıcılığa həsr etməklə, zahidənə bir ömür sürmüşdür. Lakin şair dövlət quruculuğu işlərinə laqeyd qalmamış, dövlətin ədalət üzərində ucalmağı, xalqın mənafeyinə xidmət etməsi naminə çalışmışdır. Şahlara daim ədalətli olmağı tövsiyə etmiş, öz əsərlərində onların yaxın məsləhətçisi olmuşdur. «Yeddi gözəl» əsərini ithaf etdiyi Marağa hakimi Şah Əlaəddin Körpə – Arslana müraciətlə – İskəndərin ona nəfis elmələri öyrədən Aristoteli, Nuşirəvanın – Bozorgmehrx kimi ağıllı vəzirini, Xosrov Pərvizin Barbədi, Məlik şahın Nizamül-mülk kimi siyasətçi, dinpərvər xocası vardısı, səninin də Nizami kimi söz ustadın var», - deyərək, şahla, dövlətə xidmətini etiraf edir.

Məsələ barəsində Z.Bünyadovun aşağıdakı fikri maraq

doğurur: «Nizaminin «Məxzənül-əsrar» poemasını yaradana qədər necə həyat tərzini keçirdiyi barəsində əlimizdə heç bir məlumat yoxdur. Sonralar həyatının sonuna qədər o, abidliyə üstünlük vermiş, təam məhdudluğuna diqqət yetirmiş və həyat nemətlərindən özünü mərhum etmişdir. Lakin onun şeirlərindən məlum olur ki, zahidlik vəziyyətinə ... baxmayaraq, o, saray qulluğunu da yerinə yetirmişdi. Belə ki, «Xosrov və Şirin» poemasında Qızıl Arslanı tərifləyərkən, Nizami deyir: «Mən bir müddət qulluqdan kənar qalsam da, hökmdara xidmət göstərməkdən tamam azad deyildim» (60, 225).

XX əsrin 80-ci illərində Türkiyədə şairin vəqfinə dair xüsusi mülkiyyəti təsdiq edən sənədin tapılması və H.Araslı'nın bu haqda verdiyi məlumat şairin həyatı haqqında o dövrə qədər mövcud dolaşmışlıqlara son qoydu.*

Sonrakı dövrdə də şairin ictimai mənşəyi haqqında fikirlər müxtəlifdir. M.Cəfər şairin ata babasının – Zəki Müəyyədın Gəncənin elmi, bilikli və mötəbər ziyahlarından olduğunu, çörəkçiliklə məşğul olan atası Yusifin alimlərlə dostluq etdiyini qeyd edir (67, 17). Sonuncu məsələnin nə dərəcədə doğru olduğunu söyləmək çətindir. Azərbaycan alimlərindən P.Azadə də şairin şəhərli ailəsində anadan olduğunu, ata-babasının «zəmanələrinin işıqlı, zəkali adamlarından» olduğunu qeyd edərsə də, hər halda onların nə sənətin sahibi olduğunun bilinmədiyini göstərir (34, 9).

Prof. R.Əliyevin bu məsələnin öyrənilməsində apardığı tədqiqlər maraqlıdır. Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, şairin antroponimində onun babasının adı «Zəki Müəyyəd»-dir. Şair bunu «Leyli və Məcnun» əsərində atasının vəfatını təsvir edərkən yazır:

گر شد پدرم بسنت جد
یوسف پسر ذ کی موید...
بادور بدآوری چه کوشم
دورست نه جور چون خرو شم

(Babam kimi atam – Yusif Zəki Müəyyəd oğlu getdisə də,

Nə üçün dövrənlə məhkəmələşməliyəm?

Bu dövrənlə qanundur, zülm deyil,

Nə üçün sızlamalıyam?

İran nizamişünası V.Dəstgirdi ikinci misranı – «Yusif Zəki oğlu Müəyyəd oğlu» kimi oxuyaraq, vəzn xətrinə «Zəki» sözündən izafətin atıldığı zənn edir (291, 9).

Y.E.Bertels isə həmən fikirlə razılaşmır. Onun rəyincə, Nizami arəb sözü olan «ibn-oğul» sözünü vermək üçün izafətdən də istifadə edə bilərdi. Özünün də qeyd etdiyi kimi, o qədər inandırıcı sübut olmadığından, Y.E.Bertels «Zəki Müəyyəd» mürəkkəb ad kimi qəbul etməyə məcbur olmuşdur (239, 93). Azərbaycan nizamişünası R.Əliyev isə Nizami dövründə yayılmış antroponimik sistem, onomastikanın qanunlarına əsasən yuxarıda irəli sürülən fikirlərin əsassız olduğunu göstərir. Müəllifin fikrincə, XII əsrdə «Zəki» və «Müəyyəd» şəxsi ad kimi deyil, yalnız ləqəb kimi işləndirirdi. Öz etimoloji mahiyyətinə görə, «Zəki» özündən sonra «əddin», «Müəyyəd» isə «billah» və ya «fid-din» komponentlərini qəbul etməlidir. Lakin bu komponentlər adətən şərdə buraxılırdı. «Zəki» sözünün etimoloji mənası «pak, paklıq, təmizlik» deməkdir və «əddin» sözü ilə birləşərək, «Dinin paklığı, yaraşığı» mənasını qəbul edir. «Müəyyəd»in isə mənası «kömək edilən, tərəfi saxlanılan» deməkdir. Həmənlə söz «billah» komponentini qəbul edərkən, «Allah tərəfindən kömək edilən, tərəfi saxlanılan» mənasını verir. «Müəyyəd fid-din» isə «Dində Allah tərəfindən möhkəm, mətin saxlanılan» deməkdir. «Billah komponentli ləqəblər yalnız xəlifələrə verilirdi. «Əd-din» və «fid-din» komponenti ilə bitən ləqəblər isə yalnız din xadimlərinə xas ola bilərdi (218, 24; 83, 148). Zənnimizcə, alimin gəldiyi noticə həqiqətə uyğundur. Şairin babasının dövrünün ziyalı adamlarından olduğu fikri də bunu əsaslandırır.

Nizaminin atasının «kürd» olması fikri zorla Nizamiyə

sırınmış bir məsələdir. Bu barədə 40-cı illər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının fikri əsasən yeknəsəkdir. Fərziyyələr, elmi əsası olmayan fikirlər çoxluq təşkil edir. Bu məsələ haqqında şair özü belə yazır:

گر مادر من رئیسہ گرد مادر صغتانہ پیش من مرد
از لابه گری کرا کنم یاد تا پیش من آرد ش بفریاد

(292, 88)

Mənim anam – igid başçı,
Qarşımda ana simasında öldü sə
Kimə yalvarıb yaxara bilərdim ki,
Onu mənim dadıma çatmaq üçün
(yenidən) qaytaraydı.

V.Dəstgirdi burada şairin anasının adının «Rəisə» olduğunu qeyd edir (291, 7). Y.E.Bertelsə görə isə, «Rəisə» sözünü həm «xanım» kimi qəbul eləyib, düşünmək olar ki, şairin anası əsil-nəcəbətli nəsləndən olmuşdur, həm də bu barədə V.Dəstgirdinin də fikrini qəbul etmək olar (239, 98). Təəssüf ki, uzun müddət – XX əsrin 80-ci illərinə qədər Nizaminin öz anasına ünvanladığı «rəisə-ye qord» - «igid başçı» - ifadəsində «qord» - qord - (igid) sözü, «kürd» sözü kimi oxunmuş və dolaylılıq yaranmışdır*. Bu barədə R.Əliyevin fikri isə daha dəqiq və inandırıcıdır. Müəllifə görə, klassik ad sistemində «Rəisə» şəxsi ad deyil, həmişə ləqəb, titül kimi işlənmişdir. Digər tərəfdən, mətnin özündən də görünür ki, şair heç vaxt öz anasına «kürd Rəisə» deməzdi, çünki bu anasına qarşı böyük hörmətsizlik olardı. «Rəisə» şairin zamanında qəbilə başçılarının qızlarının ləqəbi olmuşdur (82, 83). «Qord» - igid sözünün səhvən «kürd», oxunduğunu və bunun dolaylılıq yaratdığını Azərbaycan alimlərindən Ə.Səfəri və X.Yusifov da təsdiq edərək yazırlar: «Nizaminin anası igid, qoçaq bir Azərbaycan qızı olmuşdur (91, 86).

Göründüyü kimi, şairin anasının əsil-nəcəbətli zadəgan nəslindən olduğu elmi dəlillərlə sübut olunur. Bunu şairin dayısının «Xacə Ömər» adını daşması da sübut edir.

M.Cəfər bu barədə haqlı olaraq yazır ki, «Xacə» sözündən aydındır ki, şairin dayısı Gəncə ziyalılarından olmuş və onun həyatında mühüm rol oynamışdır (67, 18).

Nizaminin tərcümeyi-halına dair digər məsələ şairin anadan olma tarixi ilə bağlıdır. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında XIX əsrdən başlayaraq müasir dövrə kimi, bu məsələ ətrafında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Əsrin əvvəllərində Firudin bəy Kəçərli şairin anadan olma tarixini səhv olaraq, hicri 520 (miladi 1126)-ci ilə aid edir. V.Dəstgirdi şairin anadan olma tarixini 1139-1146-cı illər arasında götürür və onun fikrincə, Nizami «Sirlər xəzinəsi»nin 30-37 yaşları arasında yazmışdır (291, 7).

Azərbaycan alimlərindən H.Araslı, M.Mübariz, M.Rəfil, M.Quluzadə və bir çox başqaları şairin anadan olma tarixini 1141-ci ilə aid edirlər. Bu tarix ədəbiyyatşünaslıqda qəbul edilmiş və şairin yubileyləri də həmin tarixə əsasən qeyd edilir.

Nizamişünaslıqda maraqlı məsələlərdən biri də şairin evlənmə tarixidir. Məlumdur ki, Nizami Dərbənd hakiminin göndərdiyi qıpçaq kənizi Appaqla evlənilib ailə qurmuşdur. Bu hadisənin hansı ildə baş verdiyi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. 40-cı illərdə Y.E.Bertels şairin evlənmə tarixini araşdırarkən, qəti və doğru mülahizə söyləyə bilməmiş, öz fikrini aşağıdakı kimi ifadə etmişdir: «Bu nigahın bağlanması vaxtını təxmini müəyyənləşdirmək olar. Oğlunun yaşına əsasən bu məsələni həll etmək olar. Oğlunun yaşı haqqında yeganə dəlil isə «Leyli və Məcnun»dakı parçadır. Bundan çıxış edərək, Nizaminin evlənmə tarixini – 1172, yaxud 1173-cü ilə aid edə bilərik» (239, 118).

H.Araslı, M.Quluzadə və M.Cəfər Afaqın Dərbənd hökmdarı tərəfindən göndərilməsi və Nizaminin evlənmə tarixini 1173-cü ilə aid edirlər. P.Azadənin fikri Y.E.Bertelsin mülahizəsilə uyğundur, o da bu tarixi 1172-1173-cü illərə aid edir (34, 12). Digər Azərbaycan alimi R.Əliyev bu tarixlərlə razılaşmır və belə yazır: «... həmin tarixi dəqiq

müəyyənləşdirmək üçün şairin özünün müstəqil işarəsinə diqqət yetirmək lazımdır. Appağın xatirəsini əbədiləşdirmək üçün yaratdığı «Xosrov və Şirin» poemasının sonunda yazır:

همایون پیکری نغز و خرد مند
فرستاده بمن دارای در بند (297, 745)

Alimin göstərdiyinə görə, bu beytin Azərbaycan və rus dillərinə tərcümələrində «Dara» sözünün lüğəvi mənasının əsas götürülməsi üzündən «Dərbəndin şahı» kimi anlaşılmışdır. R.Əliyev «Dara»nı şəxsi ad kimi qəbul edir və onun 1155-1170-ci illərdə Dərbənd vilayətinin hakimi olmuş Dara Seyfəddin Müzəffər ibn Məhəmməd ibn Xəlifə olduğunu yazır və Afağın göndərildiyi tarixi 1169-cu ilə aid edir. Tədqiqatçı Daranın 1169-cu ildə qıpçaq qəbilələrinin biri ilə olan vuruşmanı nəzərdə tutaraq belə nəticəyə gəlir (218, 38). Qeyd edək ki, V.Dəstgirdinin bu haqda fikri tamamilə əksilik təşkil edir. Onun fikrinə, Afağı Nizamiyə Dərbənd hökmdarı deyil, şairin «Sirlər xəzinəsi»ni adına yazdığı Ərzincan hökmdarı Bəhram şah göndərmişdir (291, 3).

İnanırcı olmayan bu faktın əsası yoxdur. Çünki nə heç bir mənbədə, yaxud şairin öz əsərlərində bu haqda məlumat yoxdur.

Mənbələr Nizaminin iki oğlu haqqında məlumat verir. Şairin əsərlərində tez-tez müraciət etdiyindən, oğlunun adının Məhəmməd olduğu bəllidir. Digər – vaxtsız ölmüş oğluna həsr etdiyi mərsiyə Məhəmməd Oufinin «Lübab əl-əlbab»ında qeyd olunmuşdur (259, 27) ki, bu faktı tədqiqatçılar da təsdiq etmişlər.

Şairin ilk məsnəvi əsəri olan «Sirlər xəzinəsi»sinin yazılma tarixi haqqında müxtəlif rəylər mövcuddur. M.Ə.Tərbiyət «Daneşməndan-e Azərbaycan» təzkirəsində bu əsərin hicri 559-cu il rəbiül-əvvəl ayının 24-də (miladi 1164-cü il, 20 fevral) başa çatdığını yazır (136, 256). Avropa alimi B.Baxer bu tarixi – 1165-1167 (561-562), Səid Nəfisi 1157-1158 (h.552-53), V.Dəstgirdi isə 1174-1177-ci (h.570-572)

illərə aid edir. Y.E.Bertels sonuncu tarixi həqiqətə yaxın hesab edir və «Sirlər xəzinəsi»nin təxminən 1173-74-cü illər (h.569) yazıldığını qeyd edir (239, 126).

Tədqiqatçıların hamısı Nizaminin ömür boyu Gəncə ilə bağlayırlar. Şair özü də dəfələrlə əsərlərində bunu qeyd edir. Öz doğma vətənidən heç bir zaman ayrı düşməyən şair Gəncəsinə daim bağlı olmuşdur. Qədim təzkirələrdəki yanlış fikirlərdən doğan aşağıdakı səhv fərziyyələrin üstündən sükutla keçmək də mümkün deyildir. 40-cı illərdə şairin dövrünü araşdıran alimlərdən M.S.Ordubadı səhv olaraq, Nizaminin bir çox səyahətlər etdiyini, müasiri Xaqaniyə qoşulub Ərəbistan və Məkkəyə getdiyini, nəhayət, vətəni Gəncədən müqəddəs yer tapmayıb, dostu Xaqaninin Təbrizdə qalmaq təklifini qəbul etmədiyini və s. bu kimi fərziyələr söyləyir (187).

Ədəbiyyatşünaslıqda göstərilən məsələnin həllində ən mühüm mənbə yenə də şairin öz əsərləri, öz yazdıqları olmuşdur. Nizamişünaslıq şairin öz əsərlərindən çıxış edərək sübut edir ki, o, doğrudan da, ömür boyu doğma Gəncədən ayrılmamışdır. Ədəbiyyatşünaslıqda dəfələrlə sübut olunan yeganə səyahət, şairin özünün də qələmə aldığı Gəncənin 30 km-də Qızıl Arslanla görüşü olmuşdur. «Xosrov və Şirin» əsərində şair özü bu görüşü təsvir etmişdir.

Nizaminin ölüm tarixi ilə əlaqədar 50-ci illərə qədər vahid rəy olmuşdur. Şairin ölüm tarixi 1203-cü il qəbul edilmişdir. Lakin 1947-ci ildə görkəmli Azərbaycan mətnşünas alimi və epigrafcısı Ə.Ələsgərzadə tərəfindən şairin qəbir daşı üzərində 1209, 12 mart tarixinin aşkar edilməsi ümumi rəyi dəyişmiş oldu. Son dövrdə bəzi tədqiqatçılar tərəfindən bu tarix 1210-1211-ci illərə aid edilirsə də, ümumi nizamişünaslıqda 12 mart 1209-cu il qəbul edilmişdir.

Nizaminin qəbri doğulduğu Gəncə şəhərindədir. Qəbrin tarixinə dair tədqiqatçı – alim Sadiq Şükürovun «Nizami qəbrinin taleyindən» adlı çox dəyərli bir araşdırması var. 2002-ci ildə Gəncədə çap olunmuş bu tədqiqat (red. X.Yu-

sifov və T.Şükürov) Nizami qəbri haqqında, indiyədək naməlum qalmış bir sıra məqamlara aydınlıq gətirir. Nizami qəbrinin keçmiş qəmli taleyi və bu günkü işıqlı, əzəmətli çağları hər bir vətən övladını müstəqillik və dövlətçiliyimizin qədir-qiyəmətinə bilməyə səsləyir. S.Şükürov yazır: «Azərbaycan xalqı özünün ən başlıca sərvətini, milli dilini, mədəniyyətini, öz doğma oğlu və şairi Nizamini yaddan çıxarmamışdır» (202, 29).

Şairin qəbri üzərində möhtəşəm məqbərə ucalır. Məqbərənin ilkin variantı (fotoşəkil) 1926-cı ildə Azərbaycan Arxeoloji Komitəsinin «Xəbərləri»ndə çap olunmuşdur. O dövrdə Bakı və Gəncə şəhərində Nizami abidəsinin yaradıcıları – memar M.Yəyev və S.Dadaşov, heykəltəraş – F.Əbdürrəhmanovdur. Heykəllər rəsam T.Xlıqovun eskizləri əsasında yaradılmışdır.

1941-ci ildə 15,2m. hündürlükdə olan məqbərədə işlər başa çatdırılmış, 1947-ci ildə 800 illik yubiley ərəfəsində təntənəli açılışı qeyd olunmuşdur. Yubiley ərəfəsində 1947-ci ilin mart ayının 30-da məqbərə ətrafının yaşıllaşdırılması işində 1300 nəfər Gəncə sakini iştirak etmişdir.¹

Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi və siyasətçisi Heydər Əliyevin «Nizamının 850 illik yubileyi ilə əlaqədar 1979-cu il 6 yanvar tarixli fərmanına əsasən məqbərə bərpa olunaraq, yenidən qurulmuş, klassik və yeni memarlıq üslubunda abidə daha əzəmətli və möhtəşəm bir görkəm almışdır. Bu yenidənqurma işləri – Nizamiyə dövlət və hökumət qayğısı, memar, rəsam, heykəltəraş, konstruktor, bu tikinti işində zəhməti olan bütün insanların əməyi S.Şükürovun yuxarıda adını çəkdiyimiz kitabında yüksək qiymətləndirilmişdir (202, 29-33).

Əlbəttə, şairin həyatına dair araşdırmalar təkcə bunlarla məhdudlaşmır. Hələ də elm aləminə qaranlıq qalan, öyrənilib üzə çıxarılmasına ehtiyac duyulan məsələlər yox de-

yildir. Lakin bu sahədə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında aparılan tədqiqlər ümumi nizamişünaslığın da inkişafında mühüm rol oynamış, gələcək işlər üçün perspektivlər açmışdır.

Biz burada şairin həyatı, dövrü, ədəbi mühiti və s. məsələlərin həlli yolları, bu sahədə Azərbaycanda nizamişünaslığın gördüyü işləri az-çox nəzərdən keçirdik. Problemin öyrənilməsində Azərbaycan alimlərinin rol və əhəmiyyətini, dünya nizamişünaslığının nailiyyətləri ilə müqayisədə qısaca da olsa şərh edə bildik. Dönə-dönə araşdırmaya ehtiyacı olan, nizamişünaslıqda mübahisə doğuran məsələlərlə, onların həlli yollarına gələcəkdə yenidən qayıtmağın mümkün olduğunu nəzərə alaraq, daha çox vacib sayılan məsələləri işıqlandırmağa çalışdıq.

Nizami Gəncəvinin ədəbi mühiti, dövrü və həyatına dair tədqiqlər şairin yaradıcılığının ideya-məzmun və poetik cəhətdən öyrənilməsinə keçid üçün imkanlar açdı.

Nizami əsərlərinin ideya-məzmunu və poetikanın tədqiqinə dair araşdırmalar.

Nizami poemalarının ideya-məzmunu və poetikasının öyrənilməsi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının əsas problemlərindən biri olmuşdur. Hələ 40-cı illərdən başlayaraq, Nizami ideyalarının ictimai əhəmiyyəti üzə çıxarılır, zəngin poetik irsi araşdırılır, ümumiyyətlə, bu problemin həlli yolları müəyyənləşdirilirdi. Aydın məsələdir ki, Nizami yaradıcılığını öyrənərkən, şairin humanist ideyaları ön planda dayanırdı.

40-cı illərdə bütün dünya, eləcə də, keçmiş sovetlər birliyində yaşayan xalqlar faşizm təhlükəsi altında qaldığı bir dövrdə tədqiqatçılar bəşəriyyətin azadlığı və xoşbəxtliyi naminə lazım olan bütün kodeksləri Nizami əsərlərində tapa bildilər. «Nizami və vətən», «Nizami müharibə haqqında», «İnsanpərvər şair», ümumiyyətlə, «Nizami və insan» möv-

¹ Хроника. На родине Низами. Сб. четвертый, Баку, 1947, стр.259.

zusu ədəbiyyatşünaslığın əsas problemlərindən birinə çevrildi.

Şairin ictimai-siyasi və fəlsəfi görüşlərinin, eləcə də bədii sənətinin öyrənilməsində Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının fəaliyyəti nizamişünaslığın inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmiş, həmçinin Azərbaycan bədii və estetik təfəkkürünün mərhələlərini müəyyənləşdirməyə imkanlar açmışdır.

Bu problemin həllində əhəmiyyətli tədqiqat aparmış alimlər sırasında N.Arashı, M.Mübariz, M.Rəfili, A.O.Makovelski, H.Hüseynov, M.Cəfər, Mir Cəlal, M.Hüseyn, S.Vurğun, sonrakı dövrlərdə R.Əliyev, Q.Əliyev, A.Rüstəmov, A.Hacıyev, C.Mustafayev, D.Əliyeva, H.Arashı, X.Yusifov, Q.Cahani, Ç.Sasani, Ə.Abbasov, X.Hüseynov və başqalarının adlarını çəkmə bəlik.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında göstərilən problemin həlli aşağıdakı istiqamətlərdə aparılmışdır.

I. Nizaminin humanizmi haqqında.

Bütün dünya xalqlarının təsdiq etdiyi kimi, şairin humanist ideyaları bəşəriyyətin tarixi boyu öyrənilməli və təbliğ olunmalıdır.

Azərbaycanda Nizami və humanizm problemi ətrafında aparılan tədqiqatları əsasən aşağıdakı məsələlər üzrə birləşdirmək olar:

Nizami və ictimai ədalət problemi, şairin utopik cəmiyyət anlayışı; Nizami renessans şairi kimi; Nizami və məhəbbət; şairin ictimai-əxlaqi görüşləri.

Nizami və ictimai ədalət problemi hərtərəfli və müqayisəli təhlilə ehtiyacı olan məsələlərdəndir. Məlumdur ki, ictimai ədalət cəmiyyətin ictimai əsasından, quruluşundan doğur. Şərq poeziya tarixində isə Nizami qədər ədaləti təbliğ edən, onun cəmiyyətin əsası hesab edən ikinci bir şair tapmaq çətindir. Deməli, ədəbiyyatşünaslığın da diqqətini ilk cəlb edən məsələ Nizaminin, ümumiyyətlə, cəmiyyət haq-

qında görüşləridir.

Tədqiqatçılar Nizami və ictimai ədalət probleminin öyrənilməsinə məsələnin daha konkret qoyuluşundan başlamışlar ki, bu da Nizaminin bir şəxsiyyət kimi öz əsərlərində əməkçi insana, zəhmətkeş kütlələrə, yəni cəmiyyətin əsas qüvvələrinə münasibəti məsələsidir. 40-cı illərdə bu sahədə aparılmış tədqiqatlar içərisində M.Arifin «Nizaminin «kiçik qəhrəmanları» və böyük arzuları» məqaləsini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Nizami əsərlərində əməkçi sinfə münasibət, onun cəmiyyətin fəvqündə dayanan əxlaq və məənəviyyəti müəllifin arxalandığı əsas faktlardandır. Tədqiqatçı ilk baxışda epizodik görünən «kiçik» şəxsiyyətlərdən ibarət olan əməkçi Nizami qəhrəmanlarının psixologiyasını, bütün məənəvi gəzəlliyini zəhm və ədalətsiz şahlarla müqayisə edir. Əlbəttə, bu müqayisə Nizami əsərlərinin məqsədəuyğun süjetindən irəli gəlir. Şair özü yüksək ideyalarının mahiyyətini açmaq üçün bu kontrastı yaratmışdı.

İki ayrı-ayrı, bir-birinə əks sinfi zümrəyə xas olan Nizami qəhrəmanlarını tutuşduran M.Arif belə qənaətə gəlir ki, Nizami dünyaya romantik bir şair, mütəfəkkir bir alim, humanist kimi baxmaq bacarı, lakin heç yerdə o, dünyaya baş qəhrəmanları olan hakimlərin gözü ilə baxmır. O, dünyaya həqiqətpərəst və cürətli qocanın, alının təri ilə öyünən əməkçinin, əməyi ilə fəxr edən kərpickəsənin, öz qüdrətinə inanan insanların mütərəqqi gözü ilə baxır (144, 95).

Məlumdur ki, Nizami öz əsərlərində xalq nümayəndələrinin aşağı zümrəsinə mənsub olan müxtəlif tiplər qaleriyası yaratmışdır: çoban, kəviz, maldar, bağban, əkinçi, əsgər, zahid və s.

Nizami poemalarında XII əsr Azərbaycanın bütün ictimai təbəqələrindən bəhs edildiyi faktuna ciddi əhəmiyyət verən digər alim H.Arashı «Yeddi gözəl»dəki çoban surəti üzərində dayanır, Nizaminin əməkçi xalqla şah arasındakı münasibəti aydınlaşdırmağa, şairin bu məsələ ətrafında öz

mövqeyini izah etməyə nail olur (17, 2).

Müəllif çoban obrazlarının Nizaminin son iki poemasında meydana çıxmasını təsadüfi bir hal kimi qəbul etmir, haqlı olaraq bunu şairin ictimai ideallarının dərinləşməsi, yeni-yeni ideallar axtarışı ilə bağlayır. Onu da qeyd etməli-yik ki, tədqiqatçı burada Nizaminin çoban obrazlarının «Dədə Qorqud»dakı Qaraca çoban obrazı ilə müqayisə edərək əməkçi xalqa münasibətdə xalqın təfəkkür tərzii ilə Nizami dünyagörüşünü tutuşdurur və belə nəticəyə gəlir ki, xalq təfəkkür tərzindən fəaydalanan Nizami öz ideallarında ondan kənara çıxmamış, uzaq düşməmiş, bu idealları davam etdirmişdir (17, 2).

Yüksək ideyalar carçısı Nizami Gəncəvinin məzmunca orijinal poeziya yaratdığı və Şərq ədəbiyyatına ilk dəfə əməkçi qəhrəman gətirməsi məsələləri üzərində dayanan ilk müəlliflər sırasında M.Mübarizin adını çəkməliyik. Alim özünün «Böyük demokrat» («Nizami» III kitab, Bakı, 1941), «Böyük humanist» («İnqilab və mədəniyyət» jurnalı, 1947, №3), «Böyük xalq şairi Nizami» («Kommunist», 1947, №, mart) və sonrakı illərdə yazdığı məqalələrdə Nizami poemalarında ideal cəmiyyət yaradıcılarının «kiçik qüvvələrinə», əməkçi insan obrazlarına xüsusi əhəmiyyət verir, xarakteri, mənəvi aləmi, dünyaya baxışı ilə Firdovsi qəhrəmanlarından seçilən Nizaminin yaratdığı surətləri qiymətləndirir. Müəllifə görə, ərəb istilasından sonra yaranan Şərq ədəbiyyatının bütün müsbət qəhrəmanları şahlardan, xəlifələrdən, sultanlardan, aristokratiyadan ibarət olaraq qalırdı. Belə bir ənənəni «Şahnamə» müəllifi böyük Firdovsi də qıra bilməmişdi (155, 86).

Tədqiqatçı öz araşdırmalarında bu ənənəni ilk dəfə olaraq pozan, zəhmətkeş xalq kütləsinin cəmiyyətin əsas qüvvəsi olduğunu görə bilən Nizaminin humanist ideyalarının mahiyyətini açmağa çalışır, xeyir və şər qüvvələrə ayrılan, müsbət və mənfi xarakterlərli seçilən Nizami qəhrəmanlarını Firdovsi obrazları ilə müqayisə edir, Nizaminin insan

təbiətini dəyişməz saymadığını, onu dinamikada təsvir etdiyini və insan əxlaqının islahında təbii və mühitin əhəmiyyətinə ciddi əhəmiyyət verdiyini qeyd edir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında tez-tez «Nizami ideal şah axtarmışdır» fikrinə rast gəlmək mümkündür. Xüsusən bu, 40-cı illər mərhələsinə daha çox aiddir. Son dövrlər isə ədəbiyyatşünaslardan M.Cəfər bu fikri qəbul etməyərək yazır: «Nizaminin axtardığı ideal şah yox, ideal cəmiyyət, ideal dövlət quruluşu, «ellə birlikdə idarə» olunan bir üsuli-idarə, kavə bayrağına hörmət edən bir quruluş olmuşdur» (64, 49).

Əlbəttə, müəyyən mənada müəlliflə razılışmaq mümkündür. Doğrudan da, Nizami heç bir yerdə ideal şah yaratmaq fikrində olduğunu söyləməmişdir. Qaldı, Xosrovdan tutmuş İskəndərə kimi şahların təbiətən dəyişilib, adılşması, bu, cəmiyyətin və insanın dinamik inkişafı ilə bağlıdır. Nizami bu inkişafı görür, insanın mənəviyyatca təmizlənməsi onun idealına çevrilirdi. Bu təkamülü şair izləməli idi. Digər tərəfdən, bizə elə gəlir ki, göstərilən məsələlər ətrafında mübahisələr Nizaminin dünyagörüşündəki ictimai ədalət probleminin kök və mənşəyini yaxşı öyrənilməsi üzündən irəli gəlir.

Məlumdur ki, şairin ictimai ədalət problemi poemalarda müxtəlif tərzdə təşəkkül tapır, ən nəhayət, ədalətli şah axtarışları şairi xoşbəxtlər ölkəsinə, azad cəmiyyətə gətirib çıxarır. Bu cəmiyyət Nizaminin fikri axtarışlarının, ictimai ədalət və azad insan probleminin son ideali idi. Məsələnin bu cəhətinə daha çox diqqət verən tədqiqatçılar Nizaminin bu ictimai idealının bünövrəsini, onun fəlsəfi və tarixi köklərini araşdırmağa çalışırlar.

Nizami tədqiqatçılarından C.Cahanbəxş Nizaminin ictimai ideyalarının əsas kökünü Azərbaycan mədəniyyətinin qədim abidəsi «Dədə Qorqud» dastanının ideyası ilə bağlayır. Müəllifə görə, Nizami Qorqud görüşlərini – utopiyasını davam və inkişaf etdirir, xalqımızın azad cəmiyyət arzularını

nı yığcam bir konsepsiya şəklində təqdim edir. Fərqli burasındadır ki, Nizami «Dədə Qorqud»un ədalətli cəmiyyət ideyalarını, ibtidailik və sadələşmə şəklindən çıxarıb, onu əsil utopik cəmiyyət təliminə qədər yüksəldir (61, 109-115).

Qeyd olunmalıdır ki, bu dövrdə Nizamini «müasirləşdirən», onu «əsil kommunist» kimi qələmə verən meyillər də özünü göstərirdi ki, əlbəttə, bu həmən mərhələdə siyasət-dən, ideologiyadan gələn səhvlər idi.

Bununla belə, ədəbiyyatşünaslıq hiss edir ki, çətin bir problemlə qarşılaşmışdır. Nizami ideyalarının tarixi, fəlsəfi kökləri araşdırılıb öyrənilməlidir. Ona görə də fəlsəfə tarixinin öyrənilməsinə böyük ehtiyac meydana çıxır. Bu baxımdan, göstərilən məsələ ətrafında Azərbaycan filosoflarının gördükləri işləri araşdırmaq məqsədəuyğundur.

Nizamini ictimai görüşlərinin öyrənilməsində görülən işlər içərisində filosoflardan H.Hüseynov, A.O.Makovelski, A.Rzayev və C.Mustafayevin tədqiqləri xüsusi yer tutur.

Nizamini ictimai ədalət probleminin mənsəyinin, digər xalqların ictimai fikri ilə əlaqəsinin öyrənilməsində bu alimlərin rolu böyükdür. Görkəmli Azərbaycan filosofu H.Hüseynov özünün «Nizamini ictimai görüşləri» (Bakı, 1946) əsərində bu problemin həllini haqlı olaraq, Nizami və antik dünya, şairin idealları və yunan fəlsəfəsi paralellərində aparır. Müəllif Nizamini utopik cəmiyyət idealinin fəlsəfi köklərini araşdırır, şairin ictimai ədalət haqqındakı görüşlərinə yunan fəlsəfi təliminin təsirini aydınlaşdırmağa çalışır. Lakin alimin gəldiyi nəticəyə görə, Nizami utopiyası qədim dünya utopik görüşlərilə müqayisədə orijinal və dərin-dir (249, 14).

H.Hüseynov Nizamini ideal cəmiyyət utopiyasının mahiyyətini öyrənmək üçün, hər şeydən əvvəl, şairin fəlsəfələrinin utopik cəmiyyət haqqında görüşlərilə analoji müqayisələr aparır, Nizamini utopik cəmiyyətinin fərqli xüsusiyyətlərini aydınlaşdırır.

Tədqiqatçı Nizami əsərlərində utopik cəmiyyət haqqın-

dakı fikirləri aşağıdakı kimi qruplaşdırır: Platonun utopiyası-burada ideal cəmiyyət hakim və məhkumun ciddi hökmrənliyi kimi təsvir olunur; vətəndaşın şəxsiyyəti bütövlükdə dövlətdən asılı olur; Zenon stoiklər məktəbinin utopiyası – burada ideal cəmiyyət dövlətsiz təsvir olunur, ağıllı adamlar dostluq və məhəbbət şəraitində düzlüklə yaşayırlar; Evqemerin utopiyası – burada xoşbəxt, torpaq üzərində kollektiv hökmrənlik edən xalq təsvir olunur; Yambulun «Günəşli ada» utopiyası – burada hamı bərabərdir, istehsal vasitələri və alətləri üzərində kollektiv hökmrənlik var.

Nizamini ideal cəmiyyəti Platonun ideal dövlətilə tam əksilik təşkil edir. Buna görə də, tədqiqatçı əsas diqqəti Nizamini ideal cəmiyyətilə yaxınlıq təşkil edən Zenon stoiklər məktəbi nümayəndələrinin və Yambulun fəlsəfəsinə yönəldir. Digər utopiya – Evqemerin ideal cəmiyyəti isə Nizamini utopiyasına az yaxındır. Xüsusən bu, Evqemerlə Şərqi xalqlarının həyatının idealizə edilməsində, quruluşundakı irsilik mahiyyətində özünü göstərir.

H.Hüseynov ideal cəmiyyət haqqında yuxarıda adları çəkilən antik görüşləri Nizamini ideal cəmiyyətilə tutuşduraraq, belə nəticəyə gəlir ki, şairin bu qədim görüşlərlə tanışlığı onun ideyasının orijinallığına heç bir xələl gətirməmişdir.

Bəs bu orijinallıq nədən ibarətdir? Tədqiqatçı bu suala cavab olaraq yazır: «Nizami öz ideal cəmiyyətilə öz dövrünün tarixi şəraitində çox-çox yüksəyə qalxır. Onun cəmiyyətində səhiyyə üsul-idarəsi yoxdur. Bu ideal cəmiyyətdə həttə kilsə və din xadimləri belə yoxdur» (249, 31).

H.Hüseynovun bu qiymətli araşdırmalarının nizamişünaslıqda göstərilən problemin öyrənilməsində xüsusi rolu oldu.

Nizamişünaslığın göstərilən sahəsinin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edən bu araşdırma bu gün belə öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Məsələnin öyrənilməsinə A.O.Ma-

kovelski də əhəmiyyət vermişdir. Müəllif Nizaminin «İs-kəndərnəmə» poeması haqqında» («Nizami», IV kitab, Ba-ki, 1947) adlı məqaləsində şairin bədii-fəlsəfi görüşlərini araşdırır və belə əsas nəticəyə gəlir ki, antik və qədim yu-nan fəlsəfəsindəki ideyalar Nizami yaradıcılığında yeni ictimai məzmun almış, ideal cəmiyyət haqqındakı əvvəlki gö-rüşlər şair tərəfindən daha da zənginləşmişdir. Nizami haq-sızlığa qarşı bütün yaradıcılığını boyu apardığı mübarizəsi-nin, ədalət və həqiqət axtarışlarının bohrəsini öz idealında yaratdığı «Xoşbəxtlər ölkəsi»ndə tapır.

A.O.Makovelski burada Nizaminin humanist ideyaları-nı – onun əsas problemlərini ədəbiyyatın əsas məsələsinə, mövzusunə çevirməsini Orta əsrlər ideologiyasının ən ali nümunəsi hesab edir və göstərir ki, şair ədalət, ictimai qu-ruluş, azadlıq haqqında olan humanist fikirlərlə artıq bu ideologiyaya sığışmır (131, 62).

Problemlə bağlı Ş.Məmmədovun «Nizaminin fəlsəfi və ictimai görüşləri» (Moskva, 1959) əsəri diqqəti cəlb edir. Burada müəllif tərəfindən Nizami fəlsəfəsinin tarixi kökləri araşdırılır, onun əsas mahiyyəti açıqlanır. Tədqiqatda şai-rin ictimai görüşlərinin öyrənilməsinə də xüsusi yer verilir, Nizaminin poeziyada ideal şah yaratmaq cəhdini onun təb-liğ etdiyi humanizmin ən ali mətləbi hesab edir. Müəllifə görə, humanist ideyalar carçısı olan Nizami bəşəriyyətin xoşbəxtliyini ictimai ədalətin qələbəsində görür.

Bundan əlavə, alimin araşdırmasında Nizaminin «insan və cəmiyyət» məsələsinin qoyuluşu və həlli yolları təhlil olu-nur, onun bir ideoloq – sənətkar kimi böyüklüyü göstərilir.

Göstərilən dövrdə Azərbaycan nizamşünaslığı Nizami-nin ideal cəmiyyət haqqında görüşlərini zülmə, haqsızlığa qarşı çevrilmiş, insanın ülvü azadlıq ideyasını özündə birləş-dirən humanist bir nəzəriyyə kimi qəbul elədi. Bu nəzəriyyənin ictimai fikir tariximizdə mühüm yer tutduğunu gös-tərdi.

Azərbaycan nizamşünaslığı haqlı olaraq, Nizami hu-

manizmini, onun ictimai ədalət, azadlıq ideyalarını dünya humanizminin ən mütərəqqi ənənələrindən biri hesab edə-rək, bəşəriyyətin tarixində mühüm rol oynadığını göstərdi.

Nizaminin humanizm ideyalarının əsas və ön məsələlə-rindən biri qadın, onun azad həyatı və xoşbəxtliyi proble-midir. Çünki qadın şairin sevə-sevə tərənnüm etdiyi, onun mənəvi saflığını, arzu və ideallarını yüksək qiymətləndirdiyi bir varlıqdır. Qadın mövzusu Nizami poeziyasının ən ali və mütərəqqi bir hissəsidir.

Nizaminin yaratdığı qadın obrazlarında bu yüksək mə-nəvi keyfiyyətlər haradandır? Nizami özümü qadını belə yüksək məqamda göstərmək istəmişdir? Yoxsa Nizaminin yaratdığı qadına məxsus əxlaq tərzi Azərbaycan xalqının təfəkkürü, zəngin mənəviyyəti ilə bağlıdır? Bütün bu məsə-lələr 40-cü illərdən başlayaraq, Azərbaycan nizamşünaslığı-nı düşündürmüşdür.

Diqqəti H.Arashının 1939-cu ildə yazdığı «Nizami və qadın obrazları» məqaləsi cəlb edir. Müəllif Nizami əsərlə-rində verilmiş qadın obrazlarının öz xüsusiyyətlərlə Azər-baycan xalqının zəngin folklor ədəbiyyatı ilə bağlı olduđu-nu göstərməklə, təhlillər aparır, bu obrazlarda «Dədə Qor-qud» dastanlarına və bir sıra digər xalq dastan və nağılla-rındakı qadın simasının aşkar göründüyünü yazır (14, 8).

Azərbaycan xalqının həyat və məişət təfəkkür tərzilə qi-dalanmış Nizami poeziyasında bu uyğun cəhətləri axtar-maqda Azərbaycan alimi haqlı idi.

Digər nizamşünas M.Mübariz öz tədqiqlərində Şirin, Nüşabə kimi qəhrəman və tədbirli qadınları öz milli köklə-rilə, Azərbaycan xalqının ictimai təfəkkürü ilə bağlayır. Bu cür sağlam düşüncə, ağıl, saf ürək, zəngin mənəviyyət, gö-zəl əxlaq, eşqdə sadıqlıq – Azərbaycan qadınına xas olan mənəvi keyfiyyətdir. Tədqiqatçının gəldiyi ümumi nəticə belədir ki, Nizami qadını cəmiyyətin ən ülvü bir məxluqu hesab etmişdir. O, qadınları dövlət və cəmiyyəti idarə edən, cəmiyyətin həyatında əsas və həlledici rol oynayan bir qüv-

və kimi təsvir edir (156, 83).

Nizami Gəncəvinin beynəlmiləlçiliyi, milliyyət və irqindən asılı olmayaraq, bütün insanlara eyni münasibəti özünü qadın probleminin həllində də göstərir ki, tədqiqatçılar bu cəhətə çox əhəmiyyət vermişlər. Bu baxımdan, görkəmli Azərbaycan yazıçı-alimi Mir Cəlalın 1947-ci ildə yazdığı «Yeddi gözəl»dəki hekayələr haqqında» məqaləsi diqqətli cəlb edir.

Müəllif şairin poemasındakı hekayələri araşdırır və orada təsvir olunan qadın surətləri üzərində xüsusi dayanır. Diqqətli təhlildən sonra alim belə nəticəyə gəlir ki, Nizami qadına münasibətdə də beynəlmiləl olmuş, irqindən asılı olmayaraq, qadını ulvi məhəbbətlə tərənnüm etmişdir (148, 65-75).

Nizaminin qadına bəşəri münasibəti, onun gözəllik və ideallarını tərənnüm etməsi bu gün də nizamişünaslıqda öyrənilib araşdırılan mövzulardandır.

Azərbaycan alimi A.Hacıyev Nizaminin qadın obrazlarını təhlil edərkən, onların mənəvi keyfiyyətlərilə şairin kimi qəhrəmanlarından seçildiyini, onlara ağıl və əxlaq nümunəsi olduğunu haqlı olaraq qeyd edir (243, 81).

Ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı Nizaminin qadın mənəviyyəti və gözəlliyi haqqında görüşlərini şairin humanist ideali ilə sıx vəhdətdə götürür, doğru olaraq, bunu Nizami yaradıcılığının ümumbəşəri və beynəlmiləl xarakterinə şamil edirlər. Qadın probleminin bu şəkildə izahı bütövlükdə Nizami humanizminin mahiyyət və xarakterini açmağa xidmət edir.

Nizami humanizmi təkcə insan, onun xoşbəxtliyi, azad cəmiyyətdə yaşaması ideyaları ilə məhdudlaşmır. İnsan özü bu cəmiyyətə layiq olmalı, mənəvi cəhətdən gözəl və kamil olmalıdır.

Nizamiyə görə, hər bir insan vətənpərvər, xeyirxah, dostluq və yoldaşlıqda sadıq, şəh qüvvələrdən azad olmalıdır.

Özünün bütün imkanlarını insan, onun ömrü, həyatı, azadlıq və xoşbəxtliyi haqqında ədəbi-fəlsəfi düşüncələrə həsr etməyi qarşısına məqsəd qoyan Nizami insan əxlaqi, onun mənəviyyəti haqqında böyük bir nəzəriyyə yaratmışdır, desək, səhv etmərik. Şair dünyanın ən uca rütbəli yaradıcısı olan insanı, hər şeydən əvvəl, öz ehtirası və nəfsinin qulu olmamağa çağırır, hər şeydə ölçü gözləməyi tövsiyə edir. Nizaminin «nəfs» münasibət məsələsi ən maraqlı problemlərdən biridir. Məsələnin öyrənilməsində 40-cı illərdə görülmüş işlər içərisində M.Muradxanovun «Nizaminin mənəviyyəti haqqında fikirləri» («Nizami», IV kitab, Bakı, 1947) məqaləsi diqqətli cəlb edir. Müəllif burada Nizaminin insan, onun mənəvi Aləmi, əxlaqi haqqında görüşlərini araşdırır və şairin insan əxlaqi bərsəndə fəlsəfi görüşləri üzərində təhlillər aparır. Bunlardan «ağıl» və «nəfs» probleminin uğurlu həlli maraqlı doğurur. Belə ki, Nizaminin fikrincə «nəfs» öldürücü, yandırıcı, şəh bir qüvvədir. Şair «nəfs» haqqında Şərqdə yayılmış görüşləri davam etdirir, öz fikirlərini təbliğ edir.

M.Muradxanov Nizaminin «nəfs» haqqında fikirlərinin təsnifatını dəqiq verməyə müvəffəq olur. O, tez-tez poemalara müraciət edir, Nizaminin insan nəfsi əleyhinə fikirlərini izah etməyə çalışır. Alimin gətirdiyi arqumentlər içərisində «İskəndərnamə» poemasında Sokratla İskəndərin mükaliməsi maraqlı doğurur və müəllif bu hissə Nizaminin nəfs əleyhinə fəlsəfi görüşlərinin mahiyyətini açmağa imkan verir. Sokrat İskəndərə söyləyir: «Mənim qulum var, onun adı-nəfəsdür. Mənim ürəyim o qulun sahibidir. Sən isə həmmən qulun qulusan, bizim xidmətçinin – xidmətçisən» (273a, 105). Müəllif haqlı olaraq göstərir ki, Nizami burada Sokratın dililə İskəndərə əxlaq dərəsi verir, öz həris nəfsini cilovlamağa, onun qulu olmamağa çağırır. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, M.Muradxanov Avropa alimlərinəndən Horn, Rye, Braunun Nizaminin tərkiidünə şair kimi başa düşmələrinin səbəbini onun ehtiraslar, insan nəfsi

aleyhinə olan fikirlərlə bağlayır.

Bundan əlavə, məqalədə Nizamının dostluq, sədaqət, doğruluq, düzlük kimi əxlaqi keyfiyyətləri haqqında fikirləri təhlil olunur, şairin əxlaqi görüşləri onun humanist ideyalarının əsas hissəsi kimi öyrənilir. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, müəllif Nizamının əxlaqi görüşlərini öyrənərkən, ona birtərəfli yanaşmış, onun islam mənəviyyəti ilə, Şərq fəlsəfəsi ilə bağlı əlaqələrinin üstündən sükutla keçmiş, bu mühüm məsələnin həllinə girişə bilməmişdir. Təsəffülə demək lazımdır ki, bu məsələ elə indi də öyrənilməmiş qalır və nizamişünaslığın bu vacib məsələsi öz həllini gözləyir.

Nizamının əxlaqi görüşləri içərisində əsas yerlərdən birini onun təbliğ etdiyi vətənpərvərlik ideyası təşkil edir. Bu sahədə aparılan ilk işlər sırasında H.Araslının, M.Mübarizin tədqiqləri diqqəti cəlb edir.

H.Araslının 1948-ci ildə çap olunan «Nizami və vətən» kitabı maraq doğurur. Şairin özünün vətən sevgisi, həmçinin poemalarındakı qəhrəmanların vətənpərvərliyindən bəhs edir, onların sevgisini, mübarizələrini yüksək qiymətləndirir. O, şairnin öz qəhrəmanlarının qarşısında çox zaman vətən uğrunda çarpışmaq məsələsini qoyduğunu və onların vətən və xalqın səadətini təmin edə bilən böyük vətənpərvər kimi tərənnüm olunduğunu yazır (23, 28).

Nizami Gəncəvi vətənpərvərlik ideyasını adi substansiya, mücərrəd təsəvvür kimi tərənnüm etmir. Vətənpərvərlik «vətən», «vətən» deməklə səciyyələnən anlayış deyildir. Məsələnin bu cəhətinə diqqət yetirən Azərbaycan alimlərindən M.Mübariz 1947-ci ildə nəşr olunan «Nizami və dövrümüz» kitabında şairin ideyalarının müasirliyindən, bu gün belə insanı torpağı sevməyə çağırıldığını yazır.

Burada Nizami poeziyasının əsas mahiyyəti – insan, onun həyatı, azadlıq və xoşbəxtliyinə həsr olunmuş məzmunu öyrənilir, şairin humanist ideyaları qiymətləndirilir. Müəllif Nizamının öz əsərlərindən çıxış edərək, belə bir

doğru nəticəyə gəlir ki, Nizami həm də insanlığın həqiqi borcunu vətənə, xalqa xidmət etməkdə görünür. «... Sənin yaşadığın torpaq insan əməyilə yoğrulmuşdur. Bu torpağın sənəsində bir çox xəzinələr vardır. Bu torpağı sevməyi özünə borc bil» (159, 11).

Nizami ilk yaranışı, yəni Adəmin doğulmasını gənclik çağından başlayır, onun cavan, təzə-tər dünyaya gəldiyini təsvir edir. İlk irihəcmli əsərində – «Sirlər xəzinəsi»nin «Adəmin yaradılması haqqında» adlanan birinci məqalətində şair göstərir ki, həyat özü cavanlıqla başlayır və cavanlıq – həyat deməkdir, yaşamaq üçün həyatə vəsiqə deməkdir. Şair Adəmin yaranmasını bu cür təsvir edir:

مقبلی از گنج عدم ساز کرد
سوی وجود آمد و در باز کرد

Bir bəxtəvər yoxlüğün gizlin yerindən özünü
sazlayıb,

Varlığa tərəf yönəldi və onun qapısını açdı.

Nizami daha sonra insanı «göylərdə yaşayanların ən cazibəli gözəli», «təzə xətli cavan», «yerdəkilərin aynası» adlandırır və bütün yaradıcılığı boyu «həmən bu cazibəli gözəlin – yəni insanın əməli, arzusu, həyatı, xəyalları ilə yaşayaraq, onun adına misilsiz söz inciləri düzür. Təsadüfi deyildir ki, Nizami poeziyasına baş vuran hər bir kəs, ilk növbədə yaranış, insan, onun həyatı, azadlıq və xoşbəxtliyi haqqında fəlsəfi bir anlama, nəzəriyyə ilə qarşılaşır və bu nəzəriyyə o qədər dərin fəlsəfi məzmunla malikdir ki, məsələnin ətrafından sükutla keçmək mümkün deyildir. Nizami poeziyası insan, həyat fəlsəfəsinin qeyri-adi gözəl poetik dillə söylənməmiş izahdır, desək səhv etmərik. Elə bu cəhətinə görə, Azərbaycan nizamişünaslığının 40-cı illər dövrü Nizami humanizminin əsas qayələrinin öyrənilməsinin ən zəngin dövrüdür. Tədqiqatçıları ilk növbədə şairin humanist ideaları, onun sənətinin ümumbəşəriyyəti heyətdə qoyurdu və ən çox araşdırmalar bu istiqamətə yönəldilirdi.

Problemlə bağlı dahi şairimiz S.Vurğunun «Böyük

Azərbaycan şairi» («Ədəbiyyat» qəzeti, 1939, 2 sentyabr) məqaləsi diqqəti cəlb edir. Yaradıcılığının dərin fəlsəfililiyi, həyatiliylə seçilən, Azərbaycan klassik poeziyasının varisi olan S.Vurgun – Nizaminin böyüklüyü nədədir? – sualına çox aydın və elmi şəkildə cavab verir. Müəllifin gəldiyi nəticəyə görə, Nizami poeziyasının qüdrəti onun humanizmindədir. O, insanın qüdrətinə və gələcəyinə çox dərin inam bəsləyir. Nizami ədalət, məhəbbət, insan şərafəti, əməyin qüdrəti, azad cəmiyyət haqqında ümumiləşdirmə yolu ilə dərin fəlsəfi fikirlər söyləmiş və onun poeziyası həmişə bədii-tərbiyəvi təsir gücünü saxlamışdır (201).

Problemlə bağlı M.Arifin «Böyük insanpərvər şair» məqaləsi də diqqəti cəlb edir. Burada şairin ədalət, məhəbbət, azadlıq, zəhmət haqqında fəlsəfi görüşləri araşdırılır, böyük insanpərvər şairin poemalarının ideya-məzmununu qiymətləndirilir. Xosrov, Bəhram, İskəndər surətləri arasında fərq, hər yeni əsərlə formalaşan, nəhayət; şairin arzusuna uyğun olaraq, ədalətli şah – İskəndər surətinin yaranması, bədii təkamül və s. məsələlər Nizami humanizminin əsas cəhətlərindən biri kimi öyrənilir (143, 26-30).

Azərbaycan alimləri 40-cı illərdə Nizami əsərlərinin ideya-bədii məzmununun öyrənilməsində xeyli iş gördülər. Azərbaycan nizamişünaslığının səyi nəticəsində ilk dəfə olaraq şairin əsərlərində irəli sürülən humanist ideyalar doğru qiymətini alaraq, düzgün izah olundu. Azərbaycan nizamişünaslığının ağır zəhməti sayəsində şairin insan, onun azadlığı və xoşbəxtliyi haqqında görüşləri, qadına münasibətdə tutduğu mövqə təhlil olundu. Nizami poeziyasının ideya-bədii gücü araşdırılaraq qiymətləndirildi.

40-cı illər Azərbaycan nizamişünaslığı Nizami ideyalarının başçı mahiyyətinin, onun dünyəvi əhəmiyyətinin üzə çıxarılmasında əsas başlanğıc işin öhdəsindən uğurla gələn, onu daha da genişləndirmək üçün gələcək nəslin ixtiyarına verdi.

II. Nizaminin fəlsəfəsinə dair.

Nizami Gəncəvi öz əsərlərinin ideya və mahiyyəti haqqında yazarkən, onların iki əsas xüsusiyyətlərini qeyd edir: fəlsəfi və poetik xüsusiyyətləri. Bu baxımdan, Nizami əsərləri həm ədəbiyyatşünaslığın, həm də fəlsəfənin obyektinə çevrilmiş, ictimai elmlərin bütün sahələrində öyrənilib araşdırılmışdır. Bütün bunlarla yanaşı, astronomiya, kimya, biologiya, fizika, tibb elmi də Nizaminin dərinə bildiyi və tez-tez istinad etdiyi sahələrdəndir.

40-cı illər mərhələsində görkəmli filosof A.O.Makovelski Nizaminin ictimai-fəlsəfi görüşlərini ayrı-ayrı elmlərin obyektləri üzrə bölmür (130, 26-27). Biz isə öz tədqiqatımızda ədəbiyyatşünaslığın nəzəri prinsiplərinə və bu sahədə aparılmış tədqiqatların istiqamətlərinə uyğun olaraq Nizaminin fəlsəfi fikirlərinin öyrənilməsinə aşağıdakı məsələlər üzrə qruplaşdırma bilirik: Nizaminin materiya və şüur haqqında görüşləri; şairin təbiət və məhəbbət fəlsəfəsi; Nizaminin sufizmə münasibəti;

Şairin fəlsəfi irsinin öyrənilməsində əhəmiyyətli tədqiqatlar aparmış A.O.Makovelski özünün 40-cı illərdə yazdığı «Nizami filosof şair kimi», «Nizaminin fəlsəfi görüşləri haqqında», «Nizaminin natur fəlsəfəsi» və s. məqalələrində şairin fəlsəfi görüşlərini Şərq və Avropa filosoflarının fikirlərilə sıx vəhdətdə götürür, onları birləşdirən və fərqli cəhətləri aydınlaşdırır.

Nizamini orta əsrlərdə qadağan olunmuş ideyaların təbliğatçısı sırasına daxil edən, onun fəlsəfəsinin mahiyyətini açmağa çalışan müəllif diqqəti mühüm fəlsəfi problemlərə yönəldərək, şairin öz fəlsəfi ideyalarını, görüşlərini vermək üçün bəzən mənfi tiplərdən ədəbi priyom kimi istifadə etdiyini qeyd edir (131, 55).

A.O.Makovelski Nizaminin idealizm və metafizikadan yaxa qurtara bilməməsinin səbəblərini onun dini dünyagörüşü ilə bağlayır. Lakin dövrün qadağalarına uyğun ola-

raq, tədqiqatçı Nizaminin idealizm və metafizikadan yaxa qurtara bilməsinin səbəblərini hərtərəfli izah edə bilmir. Həmçinin alimin Nizaminin çox vaxt dialektik və materialist mövqə tutmasının orta əsrlər cəmiyyətində şəhər sənətkarlarının inqilabi təbəqələrinin ideoloqu olması ilə əlaqədar olması fikrində də razılaşmaq olmaz.

Məsələ orta əsrlər yunan, ərəb, misir, hind və yəhudi fəlsəfələrinin mahiyyəti və inkişaf istiqamətləri ilə bağlıdır.

Məlum olduğu kimi, X əsrdən başlayaraq, ərəblər Aristotelin əsərlərinə daha ciddi əhəmiyyət verir, xüsusən onun «Metafizika»sı ilə dərindən maraqlanırdılar. Böyük alman filosofu Hegelin göstərdiyi kimi, «Ərəblər Aristotelin yaradıcılığını çox dərindən öyrəndilər. Onun metafiziki və məntiqi əsərlərindən xüsusi faydalandılar» (245, 105).

Odur ki, Əl-Kəndi, Əl-Məmnun, Əl-Fərabî, İbn-Sina, Əl-Qəzali, Tüfeyl kimi ərəb filosofları Aristotelin metafizikasını yaxşı mənimsəmiş, hətta Əl-Qəzali metafizika haqqında dərslik də yazmışdı. Yəhudilər də həmçinin. Yəhudi filosofu Moisey Moymanın metafizik görüşləri (abstrakt) çox geniş şəkildə İspaniyaya, İtaliyaya, eləcə də bütün Şərqi yayılmışdı. İstər Aristotelin, istərsə də yəhudi filosoflarının metafizik görüşləri ilə yaxından tanış olan Nizaminin metafizikadan yaxa qurtara bilməməsi labüddür. Bizə elə gəlir ki, Nizaminin idealizmi də, görüşlərindəki materialist və dialektik ünsürlər də o dövr fəlsəfəsinin mahiyyəti ilə bağlıdır.

Nizami Gəncəvinin fəlsəfi görüşlərində fəlsəfənin əsas məsələsinin – materiya və şüurun münasibəti məsələsinin öyrənilməsinə diqqət yetirək. A.O.Makovelskiyə görə, Nizami materiya və şüura münasibətdə, rəasionalizmlə tam əksilik təşkil edir. Bu baxımdan, tədqiqatçı şairin göstərilən məsələ ətrafında fikirlərini aşağıdakı kimi xarakterizə edir: Nizamiyə görə, şüur insanı heyvandan fərqləndirən ali bir xüsusiyyətdir. Şüura toxunmaq, onu hiss etmək olmaz, onu bir yerə aparmaq olmaz.

A.O.Makovelski Nizaminin şüura münasibətini çox də-

qiq və elmi cəhətdən əsaslandırılmış şəkildə izah edir və onun sensualistlər və empiriklərlə əks mövqə tutduğunu göstərir. Müəllif Nizaminin şüura münasibətini araşdırarkən, dörd əsas cəhət üzərində dayanır: Şüur insanın ali bir xüsusiyyəti kimi onu digər canlılardan ayırır; şüurun işlənmə dairəsi hisslər aləmi ilə hədudlanır; dünyanın ilkin yaranış səbəblərini anlamaq insan üçün ölçətməz bir şeydir. Əgər ağıl şeylərin əslinə varsa, dünyanın mənşəyi və Allahın varlığı haqqında, ruhun ölməzliyi kimi məsələləri öyrənməyə qadir deyildir; digər tərəfdən Nizamiyə görə, şüur insanın əxlaq mənbəyidir. Əxlaq şüurun hisslər üzərində hökmranlıqdır (129, 35-36).

A.O.Makovelskinin tədqiqindən öyrənirik ki, Nizami Gəncəvi dövrünün bütün fəlsəfi fikirlərini mənimsəmiş, yarılmış, inkişaf, zaman, məkan haqqında öz görüşlərini təbliğ etmişdir. Bundan əlavə, Nizaminin görüşlərindəki aqnostizmin mahiyyətini açarkən alim aşağıdakı çox mühüm bir cəhətə əhəmiyyət verir. XII əsrdə dini görüşlərin tam hökm sürdüyü bir dövrdə elmi biliklərin dini görüşlərdən ayrılması işində Nizaminin göstərdiyi səyi doğru olaraq yüksək qiymətləndirən müəllif yazır: «Nizami elmi biliklər sahəsində din arasında bir sərhəd qoyur. XII əsrdə dinin tam hökmran olduğu dövrdə Nizaminin aqnostizmi elmin sahəsini dindən ayırmaq üçün bir səy, təşəbbüs idi» (129, 36).

A.O.Makovelski tədqiqatının istiqamətinə uyğun olaraq, şairin şüur və həqiqət haqqında görüşlərinə də əhəmiyyət verir. Araşdırmalardan aydın olur ki, Nizami əşyalar və onların insan beynində təsəvvürünə münasibətdə də aqnostik mövqedə dayanır.

Nizami fəlsəfəsində bütün Şərqi fəlsəfəsinin ünsürlərini tapmaq mümkündür. Əgər A.O.Makovelski şairin görüşlərindəki materialist və dialektik fikirləri yunan fəlsəfəsi ilə sıx bağlayırsa, müasir Azərbaycan filosoflarından C.Mustafayev Nizaminin fəlsəfəsinə qədim hind dünyagörüşünün təsirini və onun əlamətlərini aşkara çıxarır.

Nizaminin «İskəndərnamə» poemasının ikinci hissəsində qədim hind fəlsəfəsinə dair bir çox maraqlı fikirlər mövcuddur. Bu fikirləri diqqətlə öyrənən C.Mustafayev göstərir ki, Nizami çarvəklər, yaxud lokayatiklər adlanan qədim hind materialist filosoflarının baxışları ilə tanış olmuş və onların qabaqcıl fikirlərini təbliğ etməyə çalışmışdır.

Nizaminin «İskəndərnamə»dəki fikirlərinə görə, hind alimi Allahın varlığına şübhə edir, mövcud olan vahid maddi aləmin varlığına inanmır. Bu kimi materialist fikirlərə ciddi əhəmiyyət verən tədqiqatçı bir daha sübut edir ki, Nizami dövrünün ən görkəmli filosof-şairi olmuş, Şərq və Azərbaycan fəlsəfi təfəkkürünün inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Nizami təbiəti cəmiyyətlə üzvü surətdə bağlı götürmüş, öz əsərlərində təbiət hadisələrini cəmiyyətin qanun və psixoloji amillərlə tutuşduraraq, daima təbiət və cəmiyyət paralellərini izləmişdir.

A.O.Makovelski qeyd edir ki, Nizamini, hər şeydən əvvəl, orta əsrlərdə təbiətin dərk olunmasının, təbiət elmlərinin inkişafının qiymətləndirilməməsi narahat edir. «Xosrov və Şirin» poemasında Xosrovun – «Torpaq və havanın əslî nədir?, Torpaq və havanın əslini aydınlaşdır!» - sualına Bozorgümid belə cavab verir: «Yaxşısı budur, müdriklik haqqında soruş. Sən nə üçün torpaq və hava haqqında soruşursan? Torpaq-torpaqdır» (130, 26).

Bələliklə, alimin gəldiyi nəticəyə görə, Nizami təbiət hadisələrini bütün dərinlik və qanunauyğunluqları ilə birlikdə götürsə də, insanı təbiətin üzərində ağılıq edə biləcək başlıca qüvvə hesab edir.

A.O.Makovelski Nizaminin naturfəlsəfəsini aşağıdakı maddi aləm üzrə qruplaşdırır: elementlər, zaman, məkan, hərəkət, dünyanın yaradılışı, günəş, planetlər, ulduzlar haqqında naturfəlsəfi görüşlər, həbələ coğrafiya, psixologiya və tibb elmi ilə bağlı təbii fəlsəfi fikirlər.

Məlumdur ki, qədim Şərq fəlsəfəsinə görə, maddi dünya

dörd elementdən ibarətdir. Nizaminin öz dünyagörüşünə görə, bu elementlər bir-birinə keçirlər. Azərbaycan alimi M.Cəfər bu elementlərin bir-birinə keçməsi fikrini qədim çarvəklərin fəlsəfəsilə bağlayır və göstərir ki, Nizami «İskəndərnamə» poemasında hind filosofunu danışdırmaqla antik hind fəlsəfəsilə özünün tanışlığını göstərmək istəmiş və bu fəlsəfənin ən səciyyəvi cəhətlərindən birini nəzərə çatdırmaq istəmişdir (67, 27).

Qeyd etməliyik ki, göstərilən materialist fikir hind fəlsəfəsindən başqa yunan, ərəb və yəhudi fəlsəfələrində də olmuşdur. Fikrimizi sübut etmək üçün aşağıdakı məsələyə diqqət yetirək. Şairin «Yeddi gözəb» poemasındakı hekayələrin birində iki bir-birinə zidd fəlsəfi baxışların nümayəndələrinin dialoqu verilmişdir. Bişr və Məlixanın dialoqu. Burada Bişr skolostikanın sırf nümayəndəsidir. Məlixə isə təbiət hadisələrinə materialist münasibət bəsləyir, onun təsəvvürünə görə, təbiət cisimləri biri-digərinə keçir. Buxar buluda, yağışa çevrilir və s. Nizami milliyyətçə yəhudi olan Məlixanı məharətlə Bişrlə əksilik təşkil edən surət kimi təqdim etmiş, əslində isə öz materialist fikirlərini təbliğ etmişdir. Məlixanın fikirlərində göstərilən dörd ünsürün bir-birinə keçməsi məsələsi qoyulur.

Qeyd edək ki, orta əsrlərdə təbiət hadisələrinə bu cür materialist baxışlar qadağan olunduğundan Nizami çox gözəl bir üsul işlədir. Məlixə dikbaşlığının qurbanı olur; küp quyusunda boğulub ölür. Burada bir məsələni də yada salmaq ki, əsərdə Məlixanın yəhudi kimi təsvir olunması da yəhudilərin metafizikası ilə bağlı olan məsələlərdir. Tabii ki, Nizami öz müasiri olan yəhudi filosofu Moisey Moymanidin abstrakt metafizikasına yaxından bələd olmuşdur.

Azərbaycanda Nizaminin coğrafi, astronomik, fiziki və s. görüşlərinin öyrənilməsində də faydalı işlər görülmüşdür.

Nizaminin fəlsəfi görüşlərində insan və təbiət fəlsəfəsi, onların qarşılıqlı əlaqəsi mühüm yer tutur. Şairin fikrinə, insandan ayrı təbiət yoxdur. Qeyd edək ki, Nizami və təbiət

mövzusunda sonrakı dövrlərdə də araşdırmalar davam etdirilmişdir. Nizamının təbiət fəlsəfəsinin öyrənilməsinə həsr olunmuş B.Budaqovun «Nizami əsərlərində təbiət» («Ədəbiyyat və incəsənət», 1980) məqaləsini nəzərdən keçirmək məqsəduyğundur. Müəllif öz araşdırmasında öyrənir ki, Nizamının təbiət fəlsəfəsi də humanist mahiyyət daşıyır. Həmçinin Nizami təbiət hadisələrinin inkişaf qanunauyğunluqlarını görə bilir, özünün təbiət haqqında materialist biliklərini bədii dillə təsvir edir. Alimin gəldiyi qənaətə görə, Nizamının təbiət fəlsəfəsində dialektika mühüm yer tutur, onun əsasını təşkil edir.

40-cı illərdə Nizami əsərlərinin fəlsəfi baxımından tədqiqi yeni məsələlərdən biri idi. Azərbaycan nizamişünaslığı şairin şüur və materiya haqqında biliklərinin öyrənilməsi, onun qədim Şərqi və Yunan fəlsəfəsilə əlaqələrinin araşdırılması və s. məsələlərdə ilkin say göstərmiş oldu.

Azərbaycan nizamişünaslığı şairin materialist görüşlərini doğru və düzgün izah edərək, onun bəşəri mahiyyətini açıb göstərmiş oldu. 40-cı illərdə Azərbaycanda başlanmış işlər bu gün də davam etdirilir, şairin fəlsəfi görüşləri dövrün tələbləri baxımından yenidən araşdırılır.

Nizamının fəlsəfi görüşlərindən danışarkən, mühüm bir məsələnin ətrafında dayanmağı lazım bilir. Nizamişünaslıqda bu məsələ ətrafında aparılan tədqiqatları nəzərdən keçirmək maraqlıdır.

Avropa şərqşünaslığı uzun müddət Nizamini sufi cərəyanına mənsub şairlər sırasına daxil etmiş, şairin əsərlərinin həyatı gücünü bəzən azaltmağa çalışmışdır. Xüsusən şairin ilk poeması olan «Sirlər xəzinəsi» haqqında həqiqətuoyğun gəlməyən fikirlər söylənmişdir. Məs., İngilis alimi C.Rye 1881-ci ildə israr edir ki, «Sirlər xəzinəsi» sufi poemasıdır, bu poemada əxlaq və dini ifadələr lətiflərlə göstərilmişdir.¹

Digər ingilis alimi V.Klark isə, şairin «bütün əsərlərinin ümitsizlik və pessimizmlə dolu» olduğunu yazır.**

Əslində mayasını həyat fəlsəfəsi təşkil edən Nizami poeziyasının mənəvi təmizliyə çağırışları bəzən doğru başa düşülməmiş, bəzən də sadəcə olaraq yanlış mülahizələr biri digərinin təkrarı olaraq yaranmışdır.

Qeyd olunmalıdır ki, dövrün fəlsəfəsilə poeziyanı məhərətə birləşdirib, öz oxucusunu maddi aləm, insan, onun yaranışı, yaşayışı və sonu haqqında düşünməyə vadar edən bir sənətkar haqqında verilən yanlış hökmələr Azərbaycan nizamişünaslığında həmişə ciddi narazılığa səbəb olmuşdur. Bu səbəbdəndir ki, xeyli vaxt Azərbaycan nizamişünaslığı nisbətən özündən təcrübəli Avropa şərqşünaslığından onun nailiyyətlərindən təcrid olunmuş şəkildə fəaliyyət göstərmişdir. Nəticədə isə, «burjua tədqiqatçıları» adı altında tanınan bir çox məşhur Avropa şərqşünaslarının nizamişünaslığın inkişafında oynadıqları rolun əhəmiyyəti haqqında Azərbaycan oxucusu çox gec məlumat almışdır.

Tamamilə təbiidir ki, Avropa nizamişünaslıq məktəbilə müqayisədə nisbətən cavan olan sovet nizamişünaslığında da bəzən bu səhvlər təkrar olunmuşdur. Məlumdur ki, görkəmli sovet şərqşünaslarından F.Dunayevski, Ş.Nutsubidze, A.Baramidze, A.Bertels və başqaları da bu fikirlərdən yaxa qurtara bilməmişlər.

Sovet şərqşünaslarının bir qrupu isə göstərilən problemin həllində daha doğru mövqe tutmuş, Nizami yaradıcılığının orta əsrlər ədəbiyyatına xas olan mahiyyətini ədəbi prosesin müxtəlif dövrlərdəki xüsusiyyətlərlə müqayisədə öyrənməklə həqiqi nəticələr əldə etməyə müvəffəq olmuşlar. F.E.Bertelsin tədqiqatları bu baxımdan, diqqəti cəlb edir. Nizami yaradıcılığını çox səbrlə araşdırdıqdan sonra, müə-

¹ Bax: Y.V.Levkiyevski. «Məxzənül-əsrar» haqqında, «Nizami», Bakı, 1940, səh.146-147

** Bax: İ.Arzumanova. Nizami ingilis ədəbiyyatşünaslığında, Avtoferat, Bakı, 1984, səh.19.

lif belə qərara gəlir ki, ömür boyu dünyada zorakılığı, iş-gəncə və zülmü dəhşət kimi qəbul eləyən bir adam haqqında asket, tərkî-dünya demək çox çətinidir. Əgər Nizami sufizmin əsas şərtini – gələcək üçün, o dünya üçün yaşamaq, mövcud fiziki aləmin yalnız ilğim olduğunu, qəbul etsəydi, onda dövlət quruculuğu məsələləri onu məşğul etməzdi. Axı, Nizami göylərdəki cənnəti arzulamır, o, cənnəti burada, yerdə arzulayır və onu yaratmaq üçün yollar axtarır (231, 39).

Artıq qeyd etmişik ki, Avropa nizamişünaslığının səhv-ləri rus şərqşünaslığına da təsirsiz qalmamışdır. Y.E.Bertels öz tədqiqlərində çox haqlı olaraq qeyd edir ki, onlar özlərini çətinə salmaq istəməmiş, bu gözəl şairin yaradıcılığı ilə özləri tanış olmaq əvəzinə, V.Baxerdən səhv fikirlər əxz etmişlər (231, 26). Bununla belə, görkəmli alim öz araşdır-malarında Nizaminin sufi görüşlərini müəyyən qədər mə-nimsədiyini təsdiq edir. Onun fikrincə, hər bir tərəqqipə-rvər insan onu narahat edən məsələlərin həllini sufizmdə ax-tardığı bir dövrdə Nizamidə sufi görüşlərinin qəti olmaması qərribə görünə bilərdi. Onun gəldiyi nəticəyə görə, Nizami sufizmi tərkî-dünya asketlərin patologiyasından çox uzaq-dır (231, 38).

Sovet alimlərindən Y.V.Levkyevski məsələyə tamam ayrı cür yanaşır. Müəllif sufizmin ilk mərhələsinə asketizm, münzəvilik və s. ayınpərəstlik elementlərinin daxil olduğunu, sonrakı inkişaf dövründə ona panteizmin də qoşuldu-ğunu göstərməklə bərabər, Nizami yaradıcılığında sufi gö-rüşlərinin qəti olmadığını israr edir.

Y.V.Levkyevskinin fikrincə, Nizami yalnız sufi termin-lərindən ədəbi priyom kimi istifadə etmiş, ədalətsizlik və zülmə qarşı «sufizm» pərdəsi altında cəsarətli üsyan etmiş-dir. Tədqiqatçı doğru olaraq, şairin «mənzil», «məqam» ki-mi bəzi sufi terminlərini işlətməsini də bu səbəblə izah edir (266, 150).

Şairin son dərəcə mütərəqqi fikirlər məcmuəsi olan

«Sirlər xəzinəsi»nin sırf sufi əsəri kimi qiymətləndirilməsi ilk Azərbaycan nizamişünaslarından H.Arashın əks rəyinə səbəb olmuşdur. O, «Məxzənül-əsrar» əsərinin Sənainin «Hədiqətül həqayiq» əsərinin təsiri ilə yazılmış sufyanə əsər olduğu fikrini qəbul etmir, tutuşdurmalar apararaq şairin əsərlərindəki təriqətə aid termin və ifadələri şairin öz fəlsəfi fikirlərini ifadə etmək üçün yalnız ədəbi priyom olduğunu göstərir. Müəllifə görə, Nizami xilqət, insanın yaranması, dünyanın vəfasızlığı sərlövhəsi ilə verilən məqalələri, nəcib insani sifətləri təbliğ etmək və pisləklərdən uzaqlaşmağın mümkün və zəruri olduğunu söyləmək məqsədilə yazmış-dır. Bu bəhslərdə hər hansı bir təriqət təbliği axtarmaq mə-nasızdır (20, 9). Bununla belə, alim şairin gəncliyində Gən-cədə fəaliyyət göstərən əxi təşkilatına yaxın olması fikrinde-dir.

Nizami və sufizmin münasibəti məsələsində Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı sovet, eləcə də inqilabdan əvvəlki müəl-liflərlə toqquşmalı olur. Məs. A.Xaxanov, Ş.Nutsubidze, A.Baramidze və başqaları Nizamini asket, sufi, tərkidünya, mistik adlandırırlar, onun şerlərindəki tükənməz həyatiliyi azaltmağa çalışırlar.

Müasir Azərbaycan alimlərindən R.Azadə «Nizami ya-radıcılığında yalnız mistik ruh, asket-sufi, işarə və simvollar axtaran», Nizami eşqinin həyatı zəmindən uzaq olduğunu göstərən» bu müəllifləri, xüsusən A.Bertelsi ciddi tənqid edərək, şairin sənətdə bəşəri ideyaları, real gerçəkliyi, onla-rın həyatiliyini sübut etməyə çalışır. Müəllif Nizami sənəti-nin əsas qayəsi olan insan problemini, şairin qəhrəmanları-nı, onların xarakterini təhlil edir. Nizami qəhrəmanlarına xas mübarizlik, bütün yaradıcılığı boyu haqsızlığa, ədalət-sizliyə qarşı duyulan bərk bərklik ruhu Azərbaycan aliminə imkan verir ki, əsaslı dəlillərlə şairin əsərlərini təhrif edən-lərə cavab versin. Nizami Gəncəvini gürcü şairi Ş.Rustaveli ilə yanaşı qoyub, Azərbaycan şairini mistik, passiv adlandı-ran Ş.Nutsubidzeyə qarşı hücumlarında da müəllif haqlı-

dır (34, 53).

Tədqiqatçı fikrini daha geniş əsaslandırmaq üçün Nizami poemalarındakı mövzu və ideya xəttinə nəzər salır, şairin qəhrəmanlarını Ş.Rustaveli əsərinin qəhrəmanları ilə tutuşdurub, Ş.Nutsubidzenin «tənqid hədəfi» olan Məcnun surəti üzərində dayanır. Məcnun və Tariel məhəbbətini tutuşduraraq belə nəticəyə gəlir ki, Tarieldən fərqli olaraq, Məcnun – mühitlə, zamanla qarşı-qarşıya dayanıb. Məcnunun faciəsi daha ağırdı, o heç də passiv surət deyildir (34, 57-58).

Göstərilən məsələ ətrafında görkəmli Azərbaycan alimi D.Əliyevanın tədqiqləri də maraqlıdır. Müəllif «Məcnun» obrazını «dəli, havalanmış» adlandıran, Nizamini «asket», «sufi» şair kimi qələmə verən gürcü ədəbiyyatşünası A.Xaxanovu tənqid edir, şairin dünyagörüşündəki həyatiliyi, onun sufizmə münasibətinə şairin öz əsərlərinə istinad izah etməyə çalışır. Müəllif «Nizami asketizmdən çox uzaqdır və bütün poemalarında həyatdan zövq almağa çağırır», - deyərək, şairin əsərlərindən nümunələr gətirir (85, 21).

Birbaşa mövzu ilə əlaqədar tədqiqat aparən orijinal nəticəyə gələn Azərbaycan alimlərindən Çingiz Sasani haqlı olaraq, XI-XII əsrlərdə mütərəqqi sufi təriqətlərinin dövrün zalım və ədalətsiz qanun və qaydalarına insan şəxsiyyətinin tapdalandığı bir vaxtda şairin bu ədəbi ənənələrdən kənar qala bilməsinin mümkün olmadığı fikrindədir (200, 106). Məsələyə Nizami araşdırıcılarından X.Yusifov da toxunmuşdur. Real məhəbbəti, insani sevgini əks etdirən Nizami lirikasında «sufi», «ilahi məhəbbət axtaran», «real insani məhəbbət» - sufi eşqinin qarışıq forması kimi başa düşən alimlərdən M.F.Houtsma, Ə.M.Həsəneyn, Yan Ripkanın fikirlərinin yanlış olduğunu göstərir (207, 138).

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında problemlə bağlı tədqiqlər davam edir. Filosof-alim Z.Quluzadənin bu sahədə araşdırmaları diqqəti cəlb edir. Müəllifin tədqiqləri Nizami poeziyasında fəlsəfi dünyagörüşə orijinal yanaşılması, onun

Şərq fəlsəfi təfəkkürü ilə qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməsi baxımından seçilir. Z.Quluzadənin araşdırmalarına əsasən, Nizami-Şərq fəlsəfəsinin inkişafında hərtərəfli yetişmiş filosof-fairdir. Bütün fəlsəfi cərəyanlar, öz prinsiplial mövqeləri və əsas qanunauyğunluqları ilə şairin yaradıcılığına təsir göstərmişsə də, təkrarsız fərdi yaradıcılığı ilə Nizami humanist fəlsəfi inkişafın ən yaxşı nailiyyətlərini sintezləşdirmiş, cərəyanlardan heç birini kor-koranə təkrarlamamışdır (260, 108).

Beləliklə, Nizami ömrü boyu real, insani məhəbbəti, dünyəvi sevgini tərənnüm etmişdir, şairin göylərə qaldırıb tərənnüm etdiyi eşq humanizmin və fəlsəfəsinin əsas mayasıdır. 40-cı illərin tədqiqləri içərisində bu mövzuya həsr olunmuş uğurlu işlərdən biri kimi H.Mehdinin «Nizamının sevgi fəlsəfəsi» («Vətən uğrunda», 1942; №4-5) iki eyniadlı məqaləsini göstərməliyik. Nizami poemalarında ülvə, saf məhəbbəti, eşqi-sadiqi şairin təbliğ etdiyi məhəbbətin ən əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi öyrənən tədqiqatçı burada haqlı olaraq, Nizami məhəbbətinin reallığından, onun yüksək amalından bəhs edir.

Beləcə, 40-cı illərdə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında aparılan araşdırmalar əksər halda Nizami sənətinin dünyəvililiyini sübut edir, şairin poeziyasının real və həyatli olması əsas plana çəkilir.

Müsəlman dini-fəlsəfi həyatında sufizmin yeri, min illər boyu sufi şeyxlərinin, müqəddəslərinin Şərqdə ədəbi-fəlsəfi poeziyanın inkişafında rolu Azərbaycanda yetərinə öyrənilməmişdir.

Sufizmin islam fəlsəfi sistemində rolu, yaranması və Nizami yaradıcılığında təsəvvüfə dair bəzi məqamları nəzərdən keçirmək vacibdir.

Qədim və orta çağlar Şərq ədəbiyyatının inkişafı və zənginləşməsində islam mədəniyyəti və fəlsəfəsinin oynadığı tarixi missiya məlum həqiqətdir.

Həmçinin islamın zühurundan 200 il sonra Ərəbistan və

İranda - Xorasanda yayılmağa başlayan təsəvvüf müsəlman mədəniyyətinin bir çox xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirirdi. O, «geniş və fəlsəfi mənada islam mistisizmi» (5, 166), «İnsanın öz halını və Allah qatındakı məqamını bil-mək» (117a, 9) haqqında elmdir.

İslamın yayıldığı ölkələrdə geniş vüsət alan təsəvvüf vaxtilə zərrə-zərrə qaynaq tapdığı xalqlara, o cümlədən türklərə Xorasan yolu vasitəsilə ötürülürdü ki, bu da türk və İran mədəniyyətinin qarşılıqlı inkişafına zəruri imkanlar yaradırdı və «... islamiyyətdən əvvəldə tanışdıqları üçün türklərə yabançı gəlməyən iranlılar İslam mədəniyyəti dairəsinə girmək üçün» (127, 17) vasitəçi rolunu oynadılar.

Şərq xalqlarının mədəniyyətinin bir-birilə sıx əlaqədə olduğu bir şəraitdə IX əsrdən başlayaraq Azərbaycanda da fəlsəfi fikrin, o cümlədən təsəvvüfün inkişafı və yayılması təbii bir hal idi.

Məlumdur ki, sonrakı XII-XIV əsrlər də Şərq xalqlarının tarixində - «XIV əsrin sonlarında Çingiz xanın yürüşündən sonrakı dövr daxil olmaqla, Orta Asiyadan İrana, Səmərqənddən Kirmana, Qafqaza və Osmanlı İmperiyasına qədər, bu ərazilərdə yaşayan xalqların ədəbi-mədəni əlaqələrinin qaynaıb-qarışdığı bir dövr kimi səciyyələnir» (209a, 5).

Geniş əlaqələr şəraitində, Azərbaycanda da təsəvvüf ideyalarının yayılması fəlsəfə və ədəbiyyata güclü təkan verdi. Eynəl-Qüzzat Miyanəçi, Bəhmənyar, Baba Kuhu Bakuvı, Şəhabəddin Sührəverdi kimi Azərbaycan filosoflarının yetişməsində mühüm rol oynayaraq, zəngin bir bədii-fəlsəfi məzmunlu «Xəmsə»nin meydana gəlməsində mühüm qaynaqlarından biri oldu.

Doğrudur, X-XII əsrlər Azərbaycan mühitində sufizmin yaranması və inkişafı, aparıcı cərəyanları ayrı-ayrı Azərbaycan filosoflarının yaradıcılıqları əsasında bir sıra qiymətli tədqiqatlarda öyrənilmişdir. Z.Quluzadə, Q.Kərimov, A.Əgəhi, Ə.Əminzadə, S.Cəfərov, F.Qasımzadə,

M.Mahmudov, Q.Kəndli, Z.Məmmədov, S.Rzaquliyev, Ş.İsmayılov, Ç.Sasani və başqaları tərəfindən dəyərli işlər görülmüşdür.

Bununla belə, indiyədək təsəvvüfün «Xəmsə» qaynaqlarından biri kimi öyrənilməsi işi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında öz geniş həllini tapmamışdır.

Problemin araşdırılması işi ilk dəfə rus və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı ilə müqayisədə, təsəvvüfün öyrənilməsində nisbətən çoxillik təcrübəyə malik Avropa şərqşünaslığında aparılmışdır.

Nizami yaradıcılığının nəzəri-teoloji aspektdən araşdırılması işinə ilk cəhd Avropa şərqşünaslığında B.Baxerin adı ilə bağlıdır. B.Baxerin Nizamini «qatı dindar kimi» təqdimi və «bu qatı dindarlığın onu sufizmə gətirib çıxarması» (299, VI) haqqında fikrindən başlayaraq, daha sonra L.Pitsi, Q.Ete, P.Horn, E.Braun və başqa alimlər şairin yaradıcılığında, xüsusən «Sirlər xəzinəsi» məsnəvisində sufi-didaktik mahiyətə diqqət yetirmiş, çox vaxt problemin obyektiv öyrənilməsinə nail olmasalar da, Nizaminin dünyagörüşündə sufi mistisizmini xüsusi vurğulamışlar (239, 432-450).

Rus şərqşünaslarından A.E.Krımski, inqilabaqədərki tədqiqlərdə Nizaminin «mistik dünyagörüşü», «Allaha mistik məhəbbətindən» bəhs etmişdir (257, 140).

İnqilabdan sonra Rusiya və Azərbaycanda totalitar rejim şəraitində, ümumiyyətlə, məlumdur ki, ilahiyyat adlı nəzəri elm öyrənilməmiş, bunun nəticəsi olaraq, ədəbiyyatşünaslıq da klassik sənətkarların teoloji görüşlərinin üstündən sükutla keçmişdir.

Bütövlükdə, iman və irfana düşmən kəsilmiş bu rejimin təsiri Azərbaycan nizamişünaslığından da yan keçməmiş, şairin yaradıcılığının dünyəvilik nöqtəyi-nəzərindən öyrənilməsinə daha çox əhəmiyyət verilmiş, ruhani aləmlə, ilahiyyatla bağlı məsələlər arxa plana keçmişdir. XX əsrdə dünya nizamişünaslığının zənginləşməsində əhəmiyyətli rolunu olmuş Azərbaycan alimləri, yuxarıda göstərdiyimiz sə-

bəblər üzündən, məsələnin hərtərəfli öyrənilməsinə cəhd göstərə bilməmişlər.

XX əsrin sonlarına doğru nizamişünaslıqda problemlə bağlı ciddi dönüş hiss olunursa da, məsələnin kompleks şəkildə öyrənilməsi hələ də qalmaqdadır.

Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, Nizami Gəncəvinin dünyagörüşündə Allah və aləmin varlığı haqqında bilgiler sistemini, Qərb-Şərq idrak sivilizasiyası kontekstində, sonrakı modern reformalar daxil olmaqla, bir-birindən seçib ayırmaq, fəlsəfənin başlanğıcından Nizami dövrünə qədər onların genetik mənşəyini araşdırmaq son dərəcə mürekkəb məsələdir. İndiyədək – Nizamının əsərlərində bütün Şərq fəlsəfəsinin ünsürlərini tapmaq mümkündür, qənaətində olan Azərbaycan nizamişünaslığı, şairin qədim yunan, hind, Misir, hətta çarvaxların fəlsəfəsilə əlaqəsinin öyrənilməsi işində uğurlu tədqiqlər aparmışsa da, problemin islami-irfani dünyagörüşü etibarilə izahı öz həllini gözləyir. Məsələnin bu şəkildə öyrənilməsi ədəbiyyatda qoyulmuş bir çox bəşəri problemlərin mənşəyi, təkamülü, keçdiyi reformalar haqqında tam və bütün təsəvvür yaradacaqdır.

İslamın əsaslarına sıx bağlı olan Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında sufizmin Allaha məhəbbət anlayışı başlıca yer tutur və şairin mövqeyi həm də bir çox özünəməxsusluğu və dinin möhkəm əsaslarına bağlılığı ilə təsəvvüfdən seçilir. Məlumdur ki, təsəvvüf aləmin varlığı ilə Tanrı varlığını vəhdətdə görür, aləmə və kainatdakı varlıqlara Tanrı zatının təcəllası kimi baxır. Şəriət əhli olan Nizamiyə görə isə, kainat və ondakı varlıqlar Tanrıdan ayrı – onun hökmü ilə yaradılmışdır. «Vacib-ül vücud» olan Allah-əzəli və əbədidir, «mümkün-ül-vücud» olan aləm isə «hodis» və «fəna», yəni varlıq və yoxluq arasındadır.

Kainatı əhatə edən, sufilərin fikrinin əksi olaraq – Tanrının zəti deyildir, onun qüdrəti, hökmü və intəhasızlığıdır. «Onun – Allahın vücudu əzəli və əbədidir; kainatı var edən və yox edəndir; onun qüdrətini qarşısında iki aləm heçdir;

onun varlığının nə surəti var, nə peyvəndi. O, heç kəsə bənzəmir» (295, 1).

Bununla belə, şairə görə, varlıqların ən gözəli insan – «Nuri əz an dide ke binatər əst» - O uzaqgörənin bir nurudur (295, 81) və ilahinin gözəllik və kamilliyindən insanda nişanlar vardır, eşqin yazılmış ən gözəl xətti ona qismət olub.

Nizami yaradıcılığında təsəvvüfə bağlı məsələlər Allah tərəfindən Yaradılan insanın öz Yaradanına – Xəliqə məhəbbəti anlamında çözülməyə başlayır və şairin eşq və cazibəyə bağlı ruhi-təsəvvüfi görüşləri aşkara çıxır. Allaha:

عقد پرستش بتو گیرد نظام

(295, 6)

(Pərəstiş qanunu səninlə nizam tapıb)

- deyən Nizamının Allaha məhəbbətinin əslisi islami dünya-görüşə bağlıdırsa, o, həm də təsəvvüfün bir çox cəhətlərini özündə əks etdirir.

Yuxarıda göstərilən misra «Qurani-Kərim»in aşağıdakı ayələrilə səsləşir. «Canlı adında göylərdə və yerdə nə varsa, səcdə qılır Allaha» (102, Nəhl surəsi, ayə 16).

Məlumdur ki, sufizmin Allaha məhəbbət anlayışı «Qurani-Kərim»dəki bu kimi elementlərdən alınmış və ilk çağırışlar şəklində VIII əsrdə Bəsrədə yaşamış, sonralar övliyə ləqəbilə şöhrətlənmiş Rəbi-əl-Ədəbiyyənin adı ilə bağlıdır. Onun çağırışlarının ümumi məzmunu bu şəkildə idi; Allah, mən sənə nə cənnət, nə də cəhənnəmdən ötrü, yalnız Sənin özün üçün xidmət edirəm, öz əbədi gözəlliyini məndən əsirgəmə (110, 716; 300, 420).

VIII əsrdən başlayaraq, Rəbi'nin Allaha məhəbbətini ifadə edən çağırışlarındakı – «mən artıq yoxam, Allaha qovuşmuşam» (241, 18) və s. motivlər fəlsəfəyə «bixod» «özünü tərketmə» termini kimi daxil olur. Hələ XIX əsrdə ingilis alimi Uilyam Cons «The Sixth Discourse on the Persians» əsərində sufizmdə Allaha qovuşmanın fəlsəfi mahiyyətini aşağıdakı kimi izah edərək yazır: «Allahdan başqa

heç bir şey mövcud deyildir; insanın ruhu Onun -- Allahın varlığının təzahürüdür və müvəqqəti olaraq, göydəki mənbədən ayrılmışdır, sonda yenidən ona qovuşacaqdır; Ədəbi Ruha birləşərkən ən yüksək ilahi zövq duyulur. Bu məqsədlə bütün maddi nə varsa – yerə bağlı əlaqələri üzmək, və yalnız Ona doğru getmək; gözəl və kamil olan İlahiyə qovuşmaq; Gözəllik və məhəbbətin mistik anlayışı... (254a, 30).

Qeyd edək ki, Rabiənin Allaha özünü fədakarcasına məhəbbətinin davamı olaraq görkəmli sufi filosofu Bəyazid Bistaminin (Əbu Yəzid-ölümü 875-878) «fəna» yoxluq terminini təsəvvüfdə geniş yayılır. İnsan fənədi, yalnız ilahi əbədidir. Əsli yenə də islama bağlı olan bu fikir, eləcə də Allaha məhəbbətdə «bixodi»lik³ («özünü tərketmə») Nizami dün-yagörüşünə də xasdır:

ز خود بر گشتن است ایزد پرستی

(297, 11)

Allahpərəstlik özündən keçməkdir.

Yaxud:

نظامی جام وصل آن شب کنی نوش
که بر یادش کنی خود را فراموش

(297, 11)

Nizami, o gecə vüsəl camını içərsən ki,
(yəni Allaha qovuşarsan ki)

Onu (Allahu) yad etməklə özünü unudasan.

Sufilərin «fəna» fəlsəfəsinin sonunda əbədi dirilik dururdu və «mənlikdən qurtulmaq, bir diriyyə ulaşmaq» (150,

151b. 1535) insan ruhunun əslinə qayıdışı anlamında dərin fəlsəfi mənə kəsb edirdi. Böyük islam alimi İmam Qəzali əslinə qayıdan ruhun özünün üç mərhələdən keçdiyini göstərirdi (117, 9).

Əslinə qayıdış, Allaha qovuşmada ruhun təkamülü haqqında nəzəriyyə hamıya məlumdur. Xatırladaq ki, neoplotonozmin əsasları islam ölkələrində yayıldıqdan sonra, bu təlimdən faydalanan sufi filosofları ruhun özünükamilləşdirmə yolu ilə ilahiyyə qovuşması haqqında – burada ruhun cismani yükədən təmizlənməsi nəzərdə tutulur – nəzəriyyəni daha da genişləndirdilər.

Nizami Gəncəvi də «Sirlər xəzinəsi»ndə özünü «Əhli-yəqin»- həqiqət yolçusu olduğunu göstərməklə, Allaha qovuşmada sufizmə neoplotonizmdən daxil olan ruhun təkamülü haqqında nəzəriyyəyə əsaslandığını açıq-aydın izah etmiş və bu yolla salikin aksident, keçici vəziyyətlərini (sufilərdə «hal» adlanan əlamət) təsvir etmişdir.

Şairin ruhun təkamülü – qüdsiyyət yolu ilə kamilləşməsi və İlahiyə qovuşmada «hal» vəziyyətini təsvir etməsinə diqqət yetirək: Özünükamilləşdirmə yolunda əsas atribut olan və sufi poeziyasında kamillik mücəssəməsi – qüdsiyyət simvolu kimi tez-tez işlənən qəlb (del) burada da əsas rəmzlərdəndir. Qəlb – əzələ – İlahiyə yaxınlaşmaqda mühüm vəsətidir. «Qəlbini tan», «qəlbə bağlan», «Sənin yolunu yalnız qəlb bilir» (295, 53-55) deyən Nizami artıq əslinə qayıtmağa hazır olan ruhun son mənzili olan «qəlb» haqqında təsəvvüfdəki mövcud fikri poetik anlamda çatdırır. «Qəlb» axirət yolunun başlanğıcı hesab edən İmam Qəzali də həmmən fikri aşağıdakı kimi ifadə edirdi. «Həyatın sirri qəlbə mövzu»dur və insan öləndə ruh qəlbədən ayrılır» (117, 12).

Aşağıdakı misrada Nizami də qəlb ruhun insan cisminə son mənzili – İlahi vücuda doğru gedişi kimi mənalandırır:

³ «Bixodi» öz varlığını tərketmə – termininin əsasını tədqiqatçılar Bəyazid Bistaminin adı ilə bağlayırlar. Orta əsrlər ədəbiyyatında sufi şairlər Bəyazidə yanaşı, Rabiyyə də daim istinad etmişlər. Nizami ədəbi məktəbinin davamçısı Xacu Kirmani (XIV əsr) «bixodi» terminini Rabiənin adı ilə bağlayır və onu «Vocud-e ədəm»-varlığı yox olmuş, Allaha qovuşmuş – adlandırır (Bax: «Hekayət-e Həsən Bəsri və Rabiə rəhmətullah-aleyhə və sual əz edrak-e mərateb-e vosul», Rövzətül-ənvar», «Xəmsə»-y Xacu-ye Kermani, s.57).

(295, 54)

Mən qəlbə tərəf, can isə dodağa tərəf gedərək
Gecə yarısınıdakı ömrümün yarısı oldu.

Misranın sufi anlamı – kamilləşdikcə ruhun qüdsiyyət taparaq Allaha qovuşmasına işarədir.

Təsəvvüfün ruhun təkamülü təlimində N.Gəncəvinin sufi şairlərindən bir mühüm cəhət ayırırdı. Sufilər söyləyirdilər: biz Allahu görürük. Bu fikir fəlsəfədə də mövcud olmuşdur. İbn-Sina bunu «nəfs-ül fələkiyyə», yaxud «əql-ül fəal» adlandırmışdır (149, 108). İbn Sinaya görə, insanların ruhu nəfs-ül fələkiyyə və əql-ül fəal ilə ya oyaq halda, yaxud yuxuda birləşir və dünyada baş verən hər şeyə bu ikisi səbəb olmaqdadır.

Allaha can atan ruhla haqq arasında pərdənin götürülməsinə münasibətdə təsəvvüfdəki fikirlər kiçik dəyişikliklərlə biri-birini tamamlayır: «Allah-təala salahını murad etdiyi kimsənin gözündən pərdəni qaldırır» (117, 21). Mömin o kimsədir ki, Tanrı ona qarşı niqabını açmış, pərdəni qaldırmışdır. O da məqsudunu görmüş, açıq, üz-üzə (Allaha qulluq etmədə, Doğudan Batıyadək izzət almaqdadır» (4, 55; 11a).

Sufilərdən fərqli olaraq, Nizami Gəncəvi Allah və insan arasında pərdəni qaldırmağa lüzum bilmir. «Sirlər xəzinəsi»nin «Xəlvətlər» hissəsində artıq riyazət yolu ilə özünü kamilləşdirmiş, ruhən Allaha yaxınlaşmış şair bu məsələyə mövqeyini aşağıdakı kimi bildirir:

وانکه رخس پر دگی خاص بود
اینه صورت اخلاص بود

(295, 68)

Onun üzünün xas pərdəsi,
İxlas surətinin aynası idi.

Məna: Onun üzünü məxsusi pərdədə idi (yəni, gizli idi) və gizli olması onun ixlas surətinə dəlilət edirdi. «De ki, O Al-

lahdır... Doğmamış, doğulmamış. Onun bənzəri də heç kim olmamış» - (102, İxlas surəsi, 1,2,3,4). Ayna – sufilərdə haqqın camalının məcmu, cəm halında zühuruna deyilir. Yəni, Onun – Allahın pərdədə olan (gizli) üzünü həm də haqqın camalının – gözəlliklərinin məcmusudu.

Yuxarıda adını çəkdiyimiz hissənin sonunda Nizami Gəncəvi – «Mən gecənin deyil, mərifətin sifətini göstərdim» - (295, 79) deyə özü açıqlama verir.

İnsan ruhunun təkamülü prosesində həqiqətə – Allaha doğru canatmada, islamın fundamental dəyərlərinə söykənən mərifət mərhələsi mühüm şərtidir. Məlumdur ki, mərifət – Allahu və onun yaratdığı insanı tanımaq haqqında elmdir.

İslamın müvafiq nəzəriyyəsinə – «mərifətsizlikdən cəhənnəmdəki odlu kösöv əbləhdən əbləhdə» fikrinə söykənən sufilər mərifəti aşağıdakı kimi ilk qədəm tutub, söz və yazının rəngi birdir; Mərifət əhlinin canı «ləvh-e məhfuzdur» (ləvh-e məhfuz) - yazılmış, gizli xəzinə, ləvhə-mənasına uyğun gəlir. «Ləvh-e məhfuz» ariflərin dilində mərifət deməkdir. Məs., Bəyazid Bistami deyirdi: «Mən cümlə ləvh-e məhfuzəm» (298a, 96).

Allahu Mütləq Varlıq şəklində görən sufilərə görə, İlahi özünü ilk dəfə söz və yazı şəklində təcəssüm etdirdi.

Nizami Gəncəvi də nəzəri prinsiplərində təsəvvüfdən ustalıqla faydalanaraq, «mərifət əhlinin canı «ləvh-e məhfuz»dur, fikrini aşağıdakı kimi ifadə edib, sözün ilkinliyini, ilahi ruha bağlılığını aşağıdakı kimi ifadə etmişdir:

در لغت عشق سخن جان ماست
ما سختم این طلال ایوان ماست

(295, 39)

Eşq lüğətində söz bizim canımızdır,

Biz-sözük, bu qəfəs bizim (görünən) zahirimizdir.

Nizamidən sonrakı dövrlərdə, sufi ideoloqlarına bağlı təriqət şairləri söz haqqında, Nizamiyə istinad edirdilər.

Mütləq Varlığın – Allahın kainatda bu birinci təcəssümü-

münə, yəni mərifətə daxil olan «yazı» və «sözə» təsəvvüfdə həm də «elm və eşq» deyilir.

Ümumiyyətlə, Tanrının söz və yazı şəklində ilk təcəssümü müxtəlif adlarla – Cəbrut (ucalıq aləmi), Ədəm və həqiqəti – Məhəmmədiyyə və s. adlarla işlənmişdir. Nizami özü də bu adlardan, sufilərin izah etdiyi anlamda istifadə edir. «Sirlər xəzinəsi»ndə Adəmin yaradılmasına həsr etdiyi hissədə şair yazır:

اول کین عشق پرستی نبود
در عدم آواز هستی نبود
مقبلی از کنج عدم ساز کرد
سوی وجود آمد و در باز کرد
باز پسین طفل پری زادگان
بیشترین بشری آزدگان

(295, 80)

Əvvəl ki, bu eşqperəstlik yox idi,
Ədəmdə varlığın sədəsi yox idi.
Ədəm qatından bir bəxtəvər yaratdı,
Varlığa tərəf gəldi və qapını açdı.
O pərilərin sonuncu uşağı,
Başərin birincisi oldu.

Bu beytlər özündə Allah və varlıq haqqında islami dünyagörüşü, təsəvvüfi mənalandırmalarla əks etdirir və Adəmin Tanrının mərifət xəzinəsindən yararlanmasına işarədir.

Nizami Gəncəvi «Xəmsə»sinin əsas fikri kredosunu təşkil edən bəşəri problemlər – insanın kamilləşməsi, nəfsin təmizlənməsi (heyvani nəfsdən mələk nəfsə doğru), humAnizm – məhəbbət, adələt, əxlaq və s. məsələlər mərifətin kateqoriyasına daxildir. Məsələn, bu problemlərdən biri – ədəbiyyatşünaslıq və fəlsəfənin genetik baxımdan qədərincə öyrəndiyi Nizamının ictimai ədalət haqqında görüşləri də islami-irfani fəlsəfəyə bağlıdır.

Son dövrlər Azərbaycanda irfani-islami fəlsəfənin inkişafının öyrənilməsi sahəsində atılan ciddi addımlar – Nizami «Xəmsə»sində mühüm bəşəri problem olaraq qoyulan

ictimai-ədələt məsələsinin tam şəkildə xarakterizə olunmasına yardım edir (94; 106; 205).

Yekun olaraq qeyd etmək istəyirəm ki, Nizami poeziyasında «saf qızıl», - deyər qiymətləndirdiyi din hər cür bölümlərdən aralamb bütövləşdi; Dinin əsas fəlsəfi mahiyyəti Yarıdan və yaradılan – Tanrı və onun tərəfindən ali varlıq olaraq yaradılmış insan, onun həyatı, kainatın sirləri haqqında həqiqətlər poeziya dililə ifadə olundu.

«İnsanın dünyaya din və sivilizasiya tarixinə gətirdiyi əxlaqi dəyər və sərvətlər» «Müsəlman renessansı» deyilən elm, sənət və təfəkkür inqilabı, həm məxsusi Azərbaycana, həm də bütövlükdə Yaxın və Orta Şərqi – ərəb, fars, türk regionuna vəhdətdə məxsus olan əxlaqda və fəlsəfi ənənədə yaxşı nə varsa, hamısı (sufi mistik, yaxud humanist – dünyəvi fonundan asılı olmayaraq), «Xəmsə»də qaynaq, xəlitə, təmərküz təşkil edir» (Y. Qarayev).

Nizami Gəncəvi insana mərhəmət və məhəbbətdən yoxrulan İslam fəlsəfəsini, onun humanizmini dahiyənə şəkildə poeziyanın ön məran və məqsədinə çevirərək, bədii-romantik ideyalarını yaydı. Öz yaradıcılığında ruhla bədənin birləşməsi olan insanın kainatla əlaqəsini, alilik və bənzərsizliyini tərənnüm edən şair göstərdi ki, insana kamillik və gözəllik xasdır, çünki o, tam, ahəngdar və gözəl yaranmış kainatın bir parçasıdır. «İnsan və onu əhatə edən kainatla qarşılıqlı əlaqəsi hələ VIII-IX əsrlərdə müsəlman filosoflarını maraqlandırmışdı. İlk dəfə isə, bu mövzu öz bədii təsvirini Nizami əsərlərində tapdı... (216, 21).

III. Şairin sənət problemi ədəbiyyatşünaslıqda.

Nizamının poeziyaya gətirdiyi məzmun və forma, yaratdığı bədii surətlər, əsərlərindəki dramatiklik, mürəkkəb və maraqlı kompozisiya, tayı-bərabəri olmayan poetik obrazlar dünya söz sənətinin nadir incilərindəndir. Təsəvvüfi de-

yildir ki, sonrakı əsrlərdə yazıb-yaradan sənətkarlar Nizami mövzularında saysız-hesabsız əsərlər yaratmış, hətta onun poemalarının süjet və ölçüsünü qoruyub saxlamağa çalışmışlar. Nizami poeziyası bütün əsrlərdə ən qüdrətli sənətkarları belə heyərdə qoymuşdur.

Nizami şerinin heyərdə doğuran sirri ondadır ki, o, poeziyaya təzə söz və təzə fikirlə gəlir. Elə ilk poemasından aydın olur ki, şair özünün uğurlu sənət taleyini, istedadının qüdrətini və poeziyanın inkişafı yolunda məqsədini aşkar görür. «Sirlər xəzinəsi»ndə şair yazır:

گر بنمایم سخن تازه را
صور قیامت کنم آوازه را

Öz təzə sözlərimi aşkara çıxarsam,
Qiyamət şeypuru kimi səda salaram.

Yaxud:

هر چه وجود ست ز نوتا کهن
فته شود بر من جادو سخن

Təzə və köhnə canlı nə varsa,
Mənə – söz cadugərinə məstun olurlar.

Özünün söylədiyi kimi, doğrudan da, «söz cadugəri» olan Nizami sənətə, onun poetik tutumuna, ideya və məzmununa, bədii əsərdə tarixilik şərtinə, obrazlar sisteminə, sözün deyim formasına böyük tələbkarlıqla yanaşırdı. Bu tələbkarlığın nəticəsidir ki, şair dünya poeziyasının ən nadir incilərinin yaradıcısı oldu.

Nizaminin sənətkarlıq məsələləri həmişə Azərbaycan nizamişünaslığının diqqətini cəlb etmişdir. Nizami sözünün zənginliyi və böyüklüyü qarşısında ilk baxışda «dəryada bir damla» kimi nəzərə çarpan ilk tədqiqlər az da olsa, hər halda, keyfiyyət baxımından, nizamişünaslığın bu istiqaməti haqqında qəti söz deməyə bizə imkan verir.

Nizamişünaslıqda bu işin üç aşağıdakı istiqaməti daha qabarıq nəzərə çarpır:

1. Nizami poemalarında bədii qəhrəman, onun xarakteri;
2. Şairin əsərlərinin süjet və kompozisiya quruluşu

haqqında;

3. Nizami yaradıcılığında poetika məsələləri.

Göstərilən üç istiqamətdə aparılan iş Azərbaycan alimlərinə Nizaminin dünya poeziyasında tutduğu orijinal mövqeyi müəyyənləşdirməyə imkan verdi.

Nizami poetikasının araşdırılması, Azərbaycan, eləcə də rus və Avropa şərqşünaslığının daim diqqət mərkəzindədir.

Kəçən əsrin 40-cı illərində nizamişünaslığın inkişafında mühüm rol oynamış alimlərdən Y.E.Bertels, H.Arash, V.Dəstgirdi, S.Nəfisi, Ə.Mübariz, M.Ə.Rəsulzadə, M.Rəfil, M.Arif, daha sonrakı dövrlərdə R.Əliyev, R.Azadə, X.Yusifov, N.Arash və başqaları problemlə bağlı əhəmiyyətli araşdırmalar aparmışlar.

1. Nizami poemalarında bədii qəhrəman və onun xarakteri.

Nizaminin öz əsərlərində yaratdığı qəhrəmanlar psixoloji xarakter səviyyəli, tam və bitkin, romantik surətlərdir. Şair özünün bədii təsvirlərində bütövlükdə xarakterin daxili aləminin açılmasına, onun mənaviyyatının hərtərəfli, ziddiyyətlərlə bərabər əks olunmasına nail olmuşdur.

Nizami poemalarında bədii qəhrəman və onun xarakteri məsələsi ədəbiyyatşünaslıqda geniş öyrənilmiş problemlərdəndir. Şair öz qəhrəmanları ilə Şərq ədəbiyyatına özündən əvvəlki poeziyadan nə ilə seçildi? Nizami qəhrəmanları Firdovsinin yaratdığı surətlərdən nə ilə fərqlənir? Bu kimi suallar ətrafında istər Avropa, istərsə də sovet, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında müxtəlif rəylər mövcuddur.

Avropa şərqşünaslarından ingilis alimi U.Uilson vaxtilə Nizami obrazlarını xarakterizə edərkən, bu məsələnin həllində yalnız mövqə tutaraq yazır ki, Nizami xarakterlər və peyzaq yaratmaqda çətinlik çəkir və bütün Şərq şairlərinin əsərlərində olduğu kimi, Nizami obrazları bir-birinə bənzər

yir, onlar fərdi xüsusiyyətə malik deyildirlər» (222, 19).

Bəs Nizami obrazlarına münasibətdə sovet və Azərbaycan nizamışünaslığı hansı mövqedə olmuşdur? Bu suala cavab vermək üçün tədqiqata nizamışünaslığın bir neçə nüslinin araşdırmalarını cəlb etməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Görkəmli rus şərqşünası Y.E.Bertels bu məsələyə öz münasibətini bildirərək yazır ki, yaratdığı obrazların xarakter xüsusiyyətlərinə görə Nizami öz sələflərindən fərqlənir. Bu fərq onun öz qəhrəmanlarını fərdiləşdirməyə göstərdiyi qəti səydir (239, 477).

Göründüyü kimi, U.Vilsonun «Nizami qəhrəmanları fərdi xüsusiyyətə malik deyildirlər» fikrinə ilk cavabı Y.E.Bertels verir. O, öz fikrini əsaslandırır. Firdovsinin böyük ustalığıyla yaratdığı Rüstəm və Bəhram Çubin surətindən Nizami qəhrəmanları nə ilə fərqlənir, sualına cavab verərək tədqiqatçı göstərir ki, Nizamiyəqədər ədəbiyyat personajların statik təsvirlərindən uzağa gedə bilmirdi. Ənənəyə görə, epik poema boyu qəhrəman ilk epizodda təsvir edildiyi kimi qalırdı. Nizami əksinə olaraq, öz qəhrəmanlarını həmişə inkişafda təsvir edir. İstənilən poemasında əsas yaradıcı fikir müvafiq şəraitlərdə qəhrəmanın xarakterində baş verən dəyişiklikləri göstərməkdir» (239, 478).

Y.E.Bertelsin şərhli Nizami qəhrəmanları ilə o dövrə qədər Şərq ədəbiyyatı qəhrəmanı arasındakı səddi, kəskin fərqi görməyə bizə imkan verir.

Məsələnin öyrənilməsində Azərbaycan nizamışünaslığının da öz xüsusi mövqeyi var. 40-cı illərdən başlayaraq, Azərbaycan nizamışünaslığında, hər şeydən əvvəl, Nizaminin özündən əvvəlki və müasiri olduğu şairlərin əsərlərlə müqayisələr aparılır, onun yaratdığı obrazların orijinallığı izah olunur. Tədqiqatlarda şairin əsərlərinin bədii təhlilinə xüsusi yer verilir, Nizami qəhrəmanlarının mənəvi keyfiyyətləri və ziddiyyətləri açıqlanır. Şairin yaratdığı obrazların çoxcəhətli analizi Nizami poeziyasını Şərq ədəbiyyatı kon-

tekstində öyrənməyə əsas verir.

Problemə öyrənilməsində Azərbaycan alimi M.Mübarizin «Nizami Gəncəvi. Lirikası», Bakı, 1940; (Böyük demokrat) («Nizami», III kitab, Bakı, 1941), «Böyük humanist» («İnqilab və mədəniyyət», 1947, №9), «Nizami Gəncəvi. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi», I cild, Bakı, 1960; daha sonralar isə «Firdovsi və Nizami əsərlərindəki Şirin surətlərinin müqayisəli təhlili» («Nizami və Şərq ədəbiyyatı» məcmuəsi, Bakı, 1983) əsərləri diqqəti cəlb edir. Görkəmli alim öz araşdırmalarında Nizami obrazlarının orijinallığına xüsusi nəzər yetirir, onların mənəvi keyfiyyətlərlə özündən əvvəlki poeziyadan fərqləndiyini göstərir. Nizami və Firdovsi qəhrəmanlarının müqayisəli təhlili maraqlı doğurur. Firdovsi obraz, qəhrəman kimi bədii əsərə kimləri gətirmişdi? Tədqiqatçı, hər şeydən əvvəl, bu qəhrəmanların ictimai mənsəyinə nəzər salır və konkret qarşılaşdırma nəticəsində aydınlaşır ki, Nizami ilk dəfə olaraq, Şərq ədəbiyyatına əməkçi insan obrazı gətirmişdir. Bundan əlavə, Nizaminin yaratdığı qəhrəmanlar daim inkişafda təsvir olunan real obrazlardır.

Müəllif həmçinin Nizami poeziyasının ayrı-ayrı cəhətlərindən çıxış edərək, kiçik görünən detalları təhlil edir, Nizami qəhrəmanlarına xas cizgiləri araşdırır və belə nəticəyə gəlir ki, Nizami qəhrəmanları fərdidir, onun poeziyasında fərdi insan taleyi, onun həyatı həmişə ön planda olmuşdur.

Məsələyə digər Azərbaycan alimi H.Araslı da diqqət yetirmişdir. Müəllif Nizami qəhrəmanlarının orijinal cəhətini, hər şeydən əvvəl, onun qadın obrazlarına münasibətində görür. Məinbanu, Şirin, Leyli, Fitnə, Nüşabə surətlərini təhlil edərək müəllif göstərir ki, şairin sevgi-sevgi törənmə etdiyi bu qəhrəmanlar Şərq poeziyasında yeni və orijinaldır (14, 10; 20).

H.Araslı öz araşdırmalarında Firdovi-Nizami qəhrəmanları paralellərində müqayisələr aparır və belə nəticəyə gəlir ki, Nizami Firdovsidən fərqli olaraq, bir sıra canlı, də-

rin psixoloji surətlər yaratmış, insanın mənəvi təkmilləşmə prosesini izləmişdir.

H.Araslının araşdırmalarında Nizami qəhrəmanlarından Şirin surətinin Dantenin Beatrice obrazı ilə müqayisəsi xüsusi maraq doğurur. Alimin müqayisəli təhlilindən aydın olur ki, Dantenin Beatrice bəzi xüsusiyyətlərlə Şirin surətini xatırladır; o da öz sevgilisinə doğru yol göstərir, onu yüksəldərək səadətə çatdırır. Lakin alimin fikrinə, mühüm bir fərq Nizami qəhrəmanını bir fərd kimi yüksəldir. «Nizaminin Şirini» «həyat qızıdır, həqiqət və məhəbbət rəmzidir», «Beatrice isə ilahiyyatın, teologiyanın mücəssəməsidir», - deyən alim həm də belə qənaətə gəlir ki, Dantenin ilahi komediyasında olan mistika Nizami poemasındakı dərin həyat fəlsəfəsilə müqayisə edilə bilməz (27, 10).

Nizami qəhrəmanlarını müqayisə edərkən, H.Araslı şairin yaratdığı əməkçi insan surətləri üzərində xüsusi dayanır. Ümumiyyətlə, uzun bir dövr ərzində Nizaminin əməkçi insan surətlərinin xalq rəvayətləri, dastanlarla bağlılığını, həmçinin Nizami ardicıllarının bu obrazlara münasibətini izləmiş olan H.Araslı həyatının son dövrlərində bir daha bu məsələyə qayıdır və axtarırlarının uğurlu nəticəsi olaraq belə bir qənaətə gəlir ki, Nizaminin öz əsərlərində əməkçi insanlar içərisindən seçdiyi qəhrəmanları şahlara qarşı qoyması onun poeziyada etdiyi cəsarətli bir dönüş idi. O, Fərhadı Xosrovla qarşılaşdırarkən, iki mənəviyyatı üzlaşdirmiş, əməyin şahlıqdan üstünlüyü kimi cəsarətli bir fikir söyləmişdir. Hətta Nizamidən sonra Əmir Xosrov Dəhləvi, Arif Ərdəbili, Nəvai və başqa şairlər belə bir cəsarəti etməkdən çəkinmişlər və bu səbəbdən də Fərhadı şahzadə kimi təsvir etmişlər (26, 9). Alimin Nizami qəhrəmanlarına verdiyi yüksək qiymət bu gün də problemin öyrənilməsində əhəmiyyətli işlərdən hesab olunur.

Məsələyə digər Azərbaycan alimi M.Cəlil də toxunmuş, Nizami tiplərinin daim inkişafda olan psixologiyası, mənəviyyatı ilə yüksələn, cəmiyyətin fəvqündə dayanan ob-

raz olduğunu göstərmişdir. Tədqiqatçının «Nizaminin müsbət obrazları» («Vətən uğrunda», 1943, №6) məqaləsi diqqəti cəlb edir. Burada şairin yüksək insani keyfiyyətləri özündə cəmləşdirən bədii qəhrəmanları, onların fərdi xüsusiyyətləri təhlil olunur, müsbət obraz yaratmaqda Nizaminin ustalığı qiymətləndirilir (146, 77-92).

Nizami qəhrəmanlarının fərdi xüsusiyyətlərinə əhəmiyyət verən müəlliflərdən biri də M.Rəfilidir. O, özünün «Nizami». Həyat və yaradıcılığı. (Bakı, 1939), «Nizami». Dövrü, həyatı və yaradıcılığı. (Moskva, 1941) kitablarında «Xəmsə»yə daxil olan 5 poemanın məzmunca təhlilinə xüsusi yer ayırır, həmçinin süjet, kompozisiya və s. məsələlərdən bəhs edərək, Nizaminin yaratdığı fərdi qəhrəmanların xarakteri, onların Nizami poeziyasına məxsus orijinallığını göstərir.

M.Rəfilinin öz araşdırmalarında Nizami obrazlarının xarakterini açıq, yüksək romantik qəhrəman yaratmaqda Nizami sənətkarlığını qeyd etməklə, belə bir nəticəyə gəlir ki, Nizami insan duyğularını, onun kədər və ağrıları, sevinc və şadlıqlarını, canlı və gözəl təsvir edən müdrik bir psixoloqdur. Onun yaratdığı obrazlar özünəməxsus cizgilərlə işlənmiş yeni, fərdi bədii əsər qəhrəmanlarıdır (277, 68).

Problemin öyrənilməsi ilə əlaqədar M.Arifin də tədqiqatlarını qeyd etməliyik. Müəllif «Yeddi gözəl» əsərinin nəşrinə yazdığı müqəddimədə («Yeddi gözəl», Bakı, 1941, s.V-XVII), həmçinin yuxarıda adını çəkdiyimiz «Nizaminin «kiçik» qəhrəmanları və böyük arzuları» («Nizami Gəncəvi», IV kitab, Bakı, 1974), eləcə də sonrakı dövrlərdə «Yeddi gözəl» poemasının rusca nəşrinə yazdığı müqəddimədə (Bakı, 1959) məsələyə toxunmuş, təhlillər əsasında Nizami qəhrəmanlarının tam və bitkin, tam inkişafda olan xarakterlər kimi təsvir olunduğunu göstərmişdir. O, Nizaminin Bəhram surəti üzərində ayrıca dayanır, Nizaminin öz bədii qəhrəmanını yeddi ölkə gözəlinin həyat tərzilə görüşdürməsinə, onun mürəkkəb sınaqlardan çıxarılmasını və s. məsələ-

ləri Nizaminin Bəhram surətinin hərtərəfli, bitkin, fərdi obraz yaratmaq cəhdi ilə bağlayır.

Nizami qəhrəmanlarının fərdi keyfiyyətləri, həm də onların milli mənsubiyyətində özünü göstərir. Nizami qəhrəmanları milli psixologiyaları ilə də seçilir, onların hər biri fərdi mahiyyət daşıyır. Məsələn bu tərəfin əhəmiyyət verən alimlərdən A.O.Makovelski haqlı olaraq göstərir ki, Nizami azərbaycanlının psixologiyasını azərbaycanlı, rus psixologiyasını rus, yaxud çinlinin, rumlunun psixologiyasını olduğu kimi vermişdir.

Beləliklə, 40-cı illərdə aparılmış tədqiqlərdən aydın olur ki, Nizami insanı hərtərəfli, bütün mənəvi keyfiyyət, həm də ziddiyyətlərlə təsvir edir. O, insanı tam ideallaşdırır. Nizaminin qəhrəmanları fərdi xarakterlərlə seçilən insanlardır. Azərbaycan nizamşünaslığında aparılan araşdırmalar ingilis alimi U.Vilsonun yuxarıda söyləmiş olduğu fikrin əsassız olduğunu sübut etdi.

Məsələ ilə əlaqədar sonrakı dövrlərdə də tədqiqlər aparılmışdır. Görkəmli Azərbaycan alimi M.Quluzadə özünün «Nizami Gəncəvi». Həyat və yaradıcılığı, (Bakı, 1953) əsərində problemlə əlaqədar təhlillər aparır. Nizami qəhrəmanlarını özünün fərdi yaşantıları olan, həyatın dərinliklərini anlayan, onu əhatə edən eybəcərliklərə qarşı etiraz etməyə qadir olan bir bədii surət kimi öyrənməyə çalışır. Müəllifin fikrincə, Nizami özünün ideal qəhrəmanlarını təsvir edərkən, onun adı insana xas cizgilərini, çatışmazlıqlarını, xasiyyətinin zəif cəhətlərini gizlətməmiş və canlı insan obrazı yaratmışdır. Alimin gətirdiyi arqumentlər içərisində adil şah kimi təsvir olunan İskəndər obrazının təhlili maraqlıdır. İskəndərin də xarakteri bir insan kimi ziddiyyətli verilir. Belə ki, İskəndər Daranı məğlub etmək üçün alçaqlığa belə əl atmaqdan çəkinmir. Müəllifin gəldiyi ümumi nəticəyə görə, Nizami öz qəhrəmanlarını hərtərəfli, bütün müsbət və mənfi keyfiyyətlərlə yaratmış, heç yerdə onu ideallaşdırmamışdır (247, 66).

Nizaminin yaratdığı yüksək romantik qəhrəmanların obraz və xarakterinə münasibətdə müasir nizamşünaslıq öz əvvəlki mövqeyini daha da möhkəmlətməmiş, müasir elmin tələbləri baxımından bu problemin həllinə girişmişdir.

Problemin öyrənilməsinə müasir Azərbaycan alimi R.Azadə «Nizami Gəncəvi. Həyat və sənəti» (Bakı, 1979) kitabında, «Obrazın psixoloji təqdimi, portret, qəhrəman və xarakterlər» başlığı ilə verilmiş bölmədə diqqət yetirir, Nizami qəhrəmanlarının məhz fərdi keyfiyyətə malik, yeni, orijinal obraz tipii olduğunu göstərir. Tədqiqatçı Nizami poeziyasının yeni, orijinal məzmununu qeyd etməklə, onun dünya poeziyasından fərqli əsas cəhətlərini araşdırır. Bu fərqli cəhətlər içərisində «Nizami qəhrəmanlarının fərdiliyi» (34, 72) ön planda durur. Şirin, Xosrov, Fərhad, Bəhram, Leyli, Məcnun, Nüşabə, İskəndər və s. Nizami obrazlarını təhlil edən müəllif belə nəticəyə gəlir ki, «... Nizamidə portret statik alınmır, dolğun, bəzən ziddiyyətli, müəyyən mənada öz fərdi aləmi olan xarakterlər qəhrəmana çevrilir» (34, 81).

Müəllif Nizami poeziyasına xas olan bir cəhətə – xarakterin şərhinin və psixoloji təhlillərin çox vaxt monoloqlar yolu ilə verilməsinə diqqət yetirir və bunun da Nizaminin obrazın mənəvi təkamülünü, düşüncə və hisslərini daha qabarıq vermək üçün ədəbi üsul olduğunu qeyd edir.

Alim öz tədqiqatında Azərbaycan nizamşünaslığında görülmüş işlərin ənənəvi davamı olaraq, Firdovsi-Nizami qəhrəmanları paralellərinə də diqqət yetirir. Bəzi məsələlərin həllində müəlliflə razılışmaq da olar. O, Firdovsi əsərindəki Bəhram-Gurun psixoloji şərhinə, Nizaminin qanə olmadığını göstərərək yazır ki, «Firdovsi sevərək tərif etdiyi qəhrəmanını cılız hisslərin təsiri ilə məsum bir qızı dəvənin ayaqları altına atıb öldürməyə təhrik edir. Nizamiyə görə, bu müsbət qəhrəmanın xarakteri üçün bağışlanmaz bir xətdir» (34, 77).

Sonrakı mərhələdə problemin öyrənilməsində R.Əliyev

vin «Nizami». Şerh və poemalar. (Leninqrad, 1981) kitabına yazdığı müqəddimə diqqəti cəlb edir. Müəllif burada Nizami qəhrəmanlarının fərdiliyindən söz açıq, Leyli, Məcnun, Xosrov və Şirin kimi surətlərlə şairin fərdi xarakterlər yaratdığını göstərir. Onun fikrinə, Nizami ilk dəfə olaraq Şərq ədəbiyyatı tarixində insanın daxili aləmini onun bütün zənginliyi və mürəkkəb ziddiyyətlərlə açığa göstərən dahi şairdir (217, 30).

Azərbaycan nizamışünaslığında göstərilən mövzu sonu görünməyən, hələ də ayrı-ayrı tədqiqata ehtiyacı olan bir işdir. Biz burada yalnız bəzi diqqəti daha çox cəlb edən tədqiqatlar üzərində dayandıq.

2. Süjet və kompozisiya haqqında.

Nizami poetikasının ikinci bir cəhətini əsərlərinin süjet və quruluş məsələləri əhatə edir. Məlumdur ki, Nizamiyə-qədər, yəni XI əsrə qədər epik janr didaktik mahiyyət daşıyır. XI əsrdən cəngavər romanı, daha sonra isə qəhrəmanlıq romanı, eposu dövrü başlayır. Y.E.Bertels bu məsələ ətrafında da Nizami, Firdovsi və Nəvai poemalarını müqayisə edərək, eyni süjetin elementlərini araşdırmağa çalışır. O, belə nəticəyə gəlir ki, Nizami poemalarının süjeti tamamilə seçilir.

Bu məsələni aydınlaşdırmaq üçün şairin zəngin əsərlərindən biri olan «Leyli və Məcnun» poemasının süjeti haqqında Avropa şərqşünaslarının fikirlərini araşdıraraq. Görkəmli ingilis şərqşünası Qelpke bu haqda yazır: «Nizami müxtəlif süjetləri bir yerə yığaraq, «Leyli və Məcnun» adına yüksək romantik bədii bir əsər yaradan ilk şair oldu. Məhz şairin bədii sənətkarlığı sayəsində bu süjet ərəb folkloru çərçivəsindən çıxaraq, dünya şöhrəti qazandı. Qeyd etmək lazımdır ki, digər alimlər, həmçinin sovet şərqşünasları da Nizami əsərlərinin süjetini Avropa cəngavər romanlarının süjeti ilə bağlı olduğunu qeyd edirlər. Digər tərəfdən, Ni-

zami poemalarının süjet etibarilə fərqli cəhətlərini də qeyd edirlər.

Y.E.Bertels haqlı olaraq, «Yedi gözəl»dəki hekayələri bəzi Avropa novellaları ilə müqayisə edir və göstərir ki, burada «folklorla əlaqədar olan və Bəhramın daxli olmayan nağıllardır. «Bəhramın Xəvərnəq sarayında şəklini gördüyü və vurulduğu, ələ gətirdiyi yeddi qız ilə olan macərası yeddi hekayə şəklinə təsvir olunmuşdur (56, 93).

Azərbaycan alimi M.Cəlil bu məsələ üzərində ciddi dayanır. O, «Yeddi gözəl»dəki hekayələr haqqında» məqaləsində Nizaminin hekayə quruluşuna, onun süjetlərinin çoxşaxəliliyinə diqqət yetirir. Nizaminin əsərində, müəllifin göstərdiyinə görə, bu hekayələrin hər biri yeddi qəsrin, yeddi günbəzin biri ilə; ikinci tərəfdən, bir səyyarə ilə, həftənin günü ilə; üçüncü tərəfdən əxlaqi məziyyət ilə insan taleyilə bağlı göstərilir. Bu əlaqələrin birincisində biz saray aləmini, ikincisində kainat aləmini, üçüncüsündə real münasibəti, kütlələri, sadə adamları və canlı insanın özünü və psixologiyasını, «onun geniş və sirlə dünyada» bəzən çəşib qaldığını görürük. Alimin gəldiyi nəticəyə görə, Şərqin çox əfsanəvi epos, hekayələrindən fərqli olaraq, şəhər timsalı olan tilsim – ovsun, dua, möcüzə və xəyallarla yox, real münasibətlərə, həqiqi, təbii imkanlara əsaslanan, iradəli mübarizə nəticəsində sındırılır. Qəhrəman yalnız eşq yolunda, yaxud cəngavərlik məqsədləri yolunda yox, böyük bir bəlanı rəf və dəf etmək yolunda vuruşduğu üçün qalib gəlir və xoşbəxt olur (148, 65-74).

Məsələ ətrafında Ə.Sultanlı da dayanmışdır. O, Nizaminin «İskəndərnamə»sinin süjetini, digər «İskəndərnamə»lərin süjeti ilə müqayisə edərək, şairin əsərini fərqləndirir, onun üstün cəhətlərini göstərir. Nizami Avropa müəlliflərindən fərqli olaraq, hadisələri real həyata uyğunlaşdırmağa çalışır. Hadisələri məntiq süzgecindən keçirir. Bu barədə şairin müəyyən və aydın estetik görüşlərini aydınlaşdırır. Alimin araşdırmasından aydın olur ki, Nizami əsərində fa-

bula vəhdəti yoxdur, hadisələr yalnız baş qəhrəman ətrafında dönüb dolur. Bu xüsusiyyət, Avropa «İskəndərnamə»lərinə də aiddir. Lakin təhkiyə üsulları başqa-başqadır. Avropa «İskəndərnamə»lərində müəlliflər ancaq hadisələri maraqlı, macaracı üsullarla oxucuya çatdırmağa çalışmışlar. Əksinə, Nizami hər sətrdə hadisələrin gedişinə fəal müdaxilə edir. Nəticə etibarilə, Nizami «İskəndərnamə»si sadə bir tarixi roman olmaqdan çıxaraq orta əsrdə Azərbaycanın fəlsəfi, ictimai, siyasi, əxlaqi, bədii bir qamusu səviyyəsinə yüksəlmişdir.

Nizami poemaları, təkcə quruluşuna görə deyil, mahiyyətinə görə də fərqlənir. Bu fərq hər şeydən əvvəl, orta əsrlər ədəbiyyatı üçün fantastik (bu dövr ədəbiyyatı üçün çox tipikdir) mahiyyət ayrılığında özünü göstərir. Bertelsə görə, Nizami öz poemalarında əslində heç bir qeyri-adiyə yol vermir. Onlar Nizami qəhrəmanlarının xarakterlərinin açılmasına xidmət edir.

Nizami əsərlərinin süjet və quruluşunun özünəməxsusluğu və orijinallığına Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı da ciddi əhəmiyyət verir. Görülmüş ilk işlər içərisində M.Rəfilinin «Azərbaycan ədəbiyyatında ilk roman» məqaləsi diqqətli cəlb edir. Poema quruluşunda Nizaminin yaratdığı qəti reforma bir nəticə doğurdu. Romantik poemanın müəyyən tipləri bir növ qanunlaşdırılmış kimi oldu. Yalnız motivlər deyil, hətta vəznələr, metrika Nizamidən sonrakı şairlər tərəfindən dəyişməz bir şey kimi işlədilməyə başladı. M.Rəfilinin burada Nizami əsərlərində tarixilik məsələsinə də diqqət yetirir. Nizaminin öz məlumatlarına əsasən, onun ərəb, yəhudi, dəri mənbələrindən faydalandığını qeyd edir (195, 108).

H.Araslı isə bu məsələyə daha geniş mənada, həm də əsərinin quruluşuna və süjet xəttinə istinad edərək müqayisələr aparır. O, Nizami poemalarının süjetini «Dədə Qorqud» dastanının bəzi süjetlərilə bağlayır. Bu mənada Y.Bertelsin yuxarıda dediyimiz, yəni Nizami poemalarının süjetinin cəngavər romanları ilə tam bağlılığı (Nizami poe-

malarının) şübhə doğurur.

Müəllif burada Nizaminin əsərlərinin süjet bitkinliyinə diqqət yetirir. Nizaminin arabir Firdovsi süjetlərindən istifadə etməsinə baxmayaraq, yeni bitkin, maraqlı süjet qurduğunu, əsərlərinin canlı kompozisiya ilə seçildiyini yazır. Alimin araşdırmalarından belə məlum olur ki, Azərbaycan ədəbiyyatında ilk mənzum roman müəllifi olan Nizami o dövrə qədər yayılmış olan süjetlərdən məharətlə faydalanmışdır.

Nizami əsərlərinin süjet və kompozisiyasını öyrənməyə səy göstərən H.Araslı Nizami poemalarının «Dədə Qorqud» dastanının bəzi süjetlərilə bağlı tədqiq etmiş, Azərbaycan şairinin əsərlərinin mədəni abidələrimizin süjet və kompozisiyası ilə yaxınlığını göstərmişdir. Problemin öyrənilməsində mühüm bir məsələ həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Nizami poema quruluşunda nə kimi dəyişiklik etmişdir?

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Nizami şəri ən çox Firdovsi şəri ilə müqayisə olunmuşdur. Məsələyə M.Mübariz diqqət yetirmişdir. Müəllif öz tədqiqatlarında Nizaminin poemalarının öz məzmununu, quruluşu və süjetlə Firdovsi poemasından qəti fərqləndiyini yazır. Müəllifə görə, əməkçi insanı bütün əzəmətilə ilk dəfə Şərq ədəbiyyatına gətirən Nizami olmuşdur. Ərəb istilasından sonra yaranan Şərq ədəbiyyatının bütün müsbət qəhrəmanları, şahlardan, xəlifələrdən, sultanlardan dərbar aristokratiyasından, cəngavərlərdən ibarət olaraq qalırdı. Belə bir ənənənin «Şahnamə» müəllifi böyük Firdovsi də qıra bilməmişdi (156, 75).

Avropa alimləri bu məsələ barəsində yanlış mövqedə olmuşlar. Belə ki, bəzən Nizaminin poeziyaya gətirdiyi orijinallıq inkar olunur, onun qiyməti lazımcına verilmirdi.

Bu məsələnin öyrənilməsində Avropa, İran, sovet alimlərinin eləcə də Azərbaycan alimlərinin fikirlərinə diqqət yetirək. Məlumdur ki, Avropa ədəbiyyatşünaslığında bəzən

bir-birinə zidd olan fikirlərlə rastlaşırıq. Məsələn, İ.Pitsiyə görə, Nizamidə epos alınır. ... Onun qəlbi epik olmaqdan ziyadə lirik olmuşdur.* Digər ingilis alimi Q.Auzliyə görə, Nizami Şərqi ən böyük epik şairidir. Göründüyü kimi, fikir ayrılığı Avropa şərqşünaslığında özünü göstərir.

Epik janr dedikdə, 40-cı illərdə Nizami şeiri ən çox Firdovsi poeziyası ilə müqayisə olunmuşdur. Y.E.Bertels çox diqqətli araşdırmalardan sonra belə qənaətə gəlir ki, «... iki üslubun mübarizəsində Firdovsi deyil, Nizami ona görə qələbə çaldı ki, Firdovsi artıq öz yaradıcılığını başa vurarkən, məğlub olmuşdu. Yaxın Şərqdə epik poeziyanın bütün sonrakı inkişafını Firdovsi deyil, Nizami müəyyən etdi» (57, 134).

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında da bu məsələ ətrafında əhəmiyyətli tədqiqlər aparılmışdır. M.Mübariz, M.Rəfili, Ə.Ağayev, Q.Beqdeli, R.Əliyev, A.Hacıyev, R.Azadə və başqalarının fundamental işləri nizamişünaslığın inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bu işlər içərisində R.Azadənin girişdə adını çəkdiyimiz monoqrafiyasını göstərmək olar. Tədqiqatçı Nizami epik şerinin, yeni, orijinal məzmununu qeyd etməklə, onun dünya ədəbiyyatında qəhrəmanlıq eposundan aşağıdakı yeni, orijinal fərqlərini göstərməyə nail olur:

1. Nizami qəhrəmanlarına fərdilik məxsusdu, Nizamının fərdi insan, onun məəviyyəti düşündürür.
2. Nizami yaradıcılığında həqiqi gerçəkliyə riyət prinsipi xasdır.
3. Zülm və haqsızlığa qarşı şairin etirazı;

Tədqiqatlardan aydın olur ki, Nizami poeziyasının məzmunca orijinallığına daha çox diqqət verilmiş, forma və üslub məsələləri dil baxımından çətin olduğu üçün az işlənmişdir.

* Вах: И.Арзуманова. Автореферат. Изучение творчества Низами в англоязычном литературоведении. Баки, 1984, стр.19.

Ümumiyyətlə, Nizami poeziyasının nəzəri problemlərinin öyrənilməsi çox çətin və mürəkkəb bir məsələdir. Orta əsrlər Şərq ədəbiyyatında mövcud olan poetik qanunların dərinlən mənimsənilməməsi üzündən, bəzən nizamişünaslar şairin sənətinin orijinallığını izah etməyə çətinlik çəkir. Bütün tədqiqatçılar haqlı olaraq, şairin sənətdə böyüklüyü, orijinallığı hökmünü vermişlər. Lakin bu böyüklüyün, orijinallığın tam geniş və konkret şəkildə nələrdən ibarət olduğu sualına cavab vermək hər alimə nasib olmamışdır. Bununla belə, bu sahədə edilən hər bir kiçik şey, deyilən hər bir yeni fikir Azərbaycan nizamişünaslığının inkişafında bu və ya digər dərəcədə rol oynamışdır.

3. Nizami yaradıcılığında poetika məsələləri.

Diqqətimizi məsələnin digər tərəfinə – Nizami poeziyasının, xüsusən lirikasının Şərq poeziyasında yeri və mövqeyinə yönəldək. Vəhid Dəstgirdi Nizami lirikasından danışarkən, onun Şərq ədəbiyyatının inkişafındakı həlledici rolunu çox yüksək qiymətləndirir və yazır ki, Nizamının «Divanı» böyük bir xırmanlıqdır ki, tamam yüksək rütbəli söz biliciləri, dövrün müdrikləri ondan məzmun və mənə götürüblər. Əgər onun «Divanı» olmasaydı, hətta fars şer növü olan qəzəl və lirika yüksək, layiqli yerə çatmazdı. Diqqətlə mülahizə edilsə, aydın olur ki, ustaların çoxusu onun «Divanı»nın qəzəllərindəki beytlərin surət və şəklini dəyişiblər, məzmun və fikir isə onundur (291, 4).

Hələ 40-cı illərdə Nizami sənətinin gözəl bilicisi H.Araslı şairin Bakıda çap olunan «Lirika»ya yazdığı müqəddimədə Nizamının Azərbaycanda qəzəl formasında yazan ilk şair olmadığını, bu formanın ərəb istilasından sonra yarandıq, Nizamiyə qədər və onun dövründə müasirləri tərəfindən inkişaf etdirildiyini qeyd edir.

Söhbət birbaşa Nizami qəzəllərindən getdikdə isə, alim öz rəyini aşağıdakı kimi bildirir: «Nizami öz orijinal ifadə-

ləri, gözəl epitetləri, təşbihləri və qəzəldə fikir vəhdətini qiymətləndirilməsi ilə müasirlərindən fərqlənir» (165, 7).

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Nizaminin söz sənəti araşdırılmış, şairin poetikasına çox yüksək qiymət verilmişdir. M.Arif Nizami yaradıcılığında obrazların fərdliliyini, konkretliyini əks etdirən metaforalara diqqət yetirir. Məlum olur ki, şairin ən zəngin, ən mürəkkəb metaforaları belə canlı, real obrazlar yaratmağa xidmət edir. Zahirən çətin görünən bu metaforaların konkretliyi, alimi belə qənaətə gətirir ki, şairin ayrı-ayrı misralarını düzgün anlamaq üçün unutmamaq olmaz ki, onun yaratdığı metafora təsadüfi xarakter daşmır, Nizami poeziyasının bir anını, bir yaşantısını səciyyələndirir (142, 142).

H.Arash da Nizami lirikasından söz açarkən, onun istifadə etdiyi təşbih, epitet və istiarelərdən danışır. Lakin müəllif ən çox diqqəti xalq üslubundan Nizami üslubuna, Nizami poetikasına keçən cəhətlərə yönəldir. M.Rəfili də Nizaminin söz sənəti üzərində dayanır. Zəngin, mürəkkəb süjet, çoxşaxəlilik, yüksək hisslər, gözəl obrazlılıq, heyrət doğuran fantaziyaya malik poeziyanın gözəlliyindən danışan müəllif, ən nəhayət, onun xalq yaradıcılığı ilə əlaqəsini qeyd edir, qarşılıqlı konteksti izah edir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında sonralar da Nizami yaradıcılığında peyzaja münasibətdə maraqlı fikirlər söylənmişdir. R.Əliyev, A.Rüstəmov, X.Yusifovun bu barədə araşdırmaları mövcuddur. Nizamini Şərqdə ən gözəl peyzaj ustası hesab edən R.Əliyev şairin poemalarında gecə-gündüz, yay-payız peyzajları, dağların təsviri, səhrada ərəb günəşinin tərənnumünü poeziyanın ən gözəl nümunəsi hesab edir.

A.Rüstəmov da Nizami peyzajlarını təbiət-insan paralellərində müqayisə edir, təbiətlə cəmiyyəti tutuşdurur: «İskəndər və dəniz. Predmet və poetik obrazın daxili əlaqəsi», - bütün bunlar Nizami peyzajlarında həmahənglik təşkil edir.

Yuxarıda «Nizami peyzaj yaratmaqda çətinlik çəkir» - deyən Avropa müəllifinin yanlış mövqeyi, göründüyü kimi, aşkar olunur.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı Nizaminin poetik imkanlarını sonsuz, yüksək mənalandırma gücünə malik olan geniş diapozonda götürür. Nizami şəri qüdrət, gözəllik və üslubu ilə, ifadə etdiyi ideyalarla Şərq poeziyasında əhəmiyyətli yer tutmuş, yeni sənət məktəbi açmışdır. Müasir dövrdə Nizaminin poetikasının öyrənilməsi işində daha geniş tədqiqlər aparılır. Vaxtilə Y.E.Bertelsin Nizami irsinin öyrənilməsində ən zəif sahə hesab etdiyi bu problemin öz həllini daha səmali işlərdə tapır.

Bu sahədə Azərbaycan alimi X.Yusifovun «Nizaminin lirikası» (Bakı, 1968) əsərinin əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır.

Nizami lirikasının əsas mənbələri, nəşri və tədqiqi tarixi, eləcə də Nizami lirikasının ideya-bədii xüsusiyyətləri üzərində ciddi araşdırma aparın müəllif belə nəticəyə gəlir ki, Nizaminin lirik əsərləri öz ideya dərinliyi, forma gözəlliyi, bədii təsir gücü etibarilə şairin ölməz dastanlarından əsla geri qalmır» (207, 75).

İşin dəyərli hissələrindən birini Nizami qəsidələrinin ideya-bədii xüsusiyyətləri əsasında janr olaraq növlərinin müəyyənləşdirilməsi, Şərqdə, eləcə də Azərbaycan ədəbi məktəbinin nümayəndələrindən olan Xaqani qəsidələrinin janr müxtəlifliyinə diqqət yetirilməsidir.

Mədhyyə-qəsidələrin struktur formulasının müəyyənləşdirilməsi - giriş, keçid, mədh, fəxr, dua-səna hissələri üçün səciyyəvi olan mövzu və ideya müxtəlifliyi, poetik obraz zənginliyinin araşdırılması, ədəbiyyatşünaslıqda mühüm əhəmiyyət daşıyır. İdeya etibarilə mədhyyələrdən fərqlənən ictimai-fəlsəfi, dini-didaktik qəsidələrin təşəkkülünü tarixi-tipoloji aspektdən izləyərək, Nizami və Azərbaycan ədəbi məktəbi nümayəndələrinin bu janrın inkişafında rolunu öyrənən X.Yusifov ənənəvilik və üslubi cəhət-

dən yeniləşməyə də xüsusi diqqət yetirir və doğru nəticələr əldə edir.

Müəllif Y.E.Bertelsin, «Nizamiyəqədər qəzəldə mövzu vəhdətinin, süjetliliyinin olmamasını, Nizaminin qəzəli fəlakətdən qurtarmaq meyindən» bəhs etməsinə tənqidi yanaşaraq, haqlı olaraq, Azərbaycan poetik məktəbi nümayəndələrindən Qətran Təbrizinin bir qəzəlini nümunə gətirir və Şərqi poetika kitablarına, o cümlədən Məhəmməd bin Ömər ər-Raduyaninin «Tərcümanül-bəlağə» (İstanbul, 1949) əsərinə istinadən sübut edir ki, qəzəlin əsas xüsusiyyəti onda əvvəldən axıradək mövzu vəhdətinə riayət olunmasıdır və nəinki Azərbaycanda, eləcə də Şərqdə qəzəlin ənənəvi olaraq, süjetliliyi, mövzu vəhdəti gözlənilmişdir (207, 124-125).

Qəzəlin ənənəvi və yeni struktur-mövzu elementlərini, buna müvafiq olaraq, bütövlükdə Azərbaycan müəlliflərinin qəzəl yaradıcılığını (struktur üslubi-leksik xüsusiyyətlər əsasında) araşdıraraq belə bir nəticəyə gəlir: «... XII əsr Azərbaycan ədəbi mühitində qəzəl özünün son şəklini alır. Bu dövrdə yazıb yaradan Xaqani, Fələki, Nizami, Qivami, Mücirəddin kimi şairlər sözün tam mənasında həm forma, həm də məzmun cəhətdən qəzəl şəklinin gözəl nümunələrini yaradırlar. O cümlədən, Nizami Gəncəvinin əldə olan qəzəllərinin əsas hissəsi həm forma, həm də məzmun cəhətdən qəzəl şəklinin bütün tələblərinə cavab verir» (207, 124).

X.Yusifovun bu tədqiqi Nizami lirikasının janrları, poetikası, eləcə də Şərqdə lirikanın inkişafında rolunun öyrənilməsi sahəsində əhəmiyyətli mənbədir.

Yeni əsrin elmi-ictimai tələbi nizamişünaslıqda da bir çox aktual problemlərin həlli yönümünü istiqamətləndirir və ən çətin, nisbətən az öyrənilmiş sahə olan Nizami poetikasının daha dərinə və bütün xüsusiyyətlərilə öyrənilməsi vacib məsələ olaraq yenidən gündəmə gəlir.

Ümumiyyətlə, Şərq poetik sisteminin öyrənilməsinə dair Azərbaycanda son dövrlər əhəmiyyətli işlər aparılmaq-

dadır.

Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının poetik tərkibi haqqında – Şərq poetik sistemi kateqoriyalarına uyğun əhəmiyyətli tədqiqlər aparmış Azərbaycan alimi M.Quliyeva haqlı olaraq yazır: «Orta əsrlər klassik Şərq poetika və ədəbiyyatşünaslıq nəzəriyyəsinə dair mənbələrin araşdırılıb üzə çıxarılması həmin dövr poetika nəzəriyyəsinin ümumi vəziyyəti, səciyyəsi və əhatə dairəsi haqqında fikir söyləməyə imkan verməklə yanaşı, klassik poetik irsin özünün düzgün dərk edilməsi və təhlili üçün bir açar kimidir» (101, 3).

Qeyd edək ki, yeni dövrün başlanğıcında Şərq xalqları ədəbiyyatında poetik sistemin tarixinə, aparıcı qollarına baxış təzələnilir, yeni-yeni problemlər meydana çıxır; sadə, aydın, açıq deyim tərzə zaman-zaman genetikasına hopmuş və bu gün tarixi-psixoloji yaddaşı oyanmış olan bir xalqın gənc nəzəriyyəçisi artıq «Şərqi simvollarından yaxamızı qurtaraq» deyər düşünür və bu vəziyyət qədim dövrlər, eləcə də orta əsr Şərq ədəbiyyatı araşdırıcılarını ikiqat zəhmət, məsuliyyət qarşısında qoyur.

Son dövrlərdə görülmüş işlər içərisində Nüşabə Arashının «Nizaminin poetikası» (Bakı, 2004) əsəri geniş və zəngin materialı əhatə etməklə, bir çox aktual problemlərin öyrənilməsində vasitəçi rolunu oynayır. Dünya poetik sistemi və onun nəzəri problemlərini araşdıran alim Azərbaycan ədəbiyyatına dair zəngin faktiki materialı tədqiqata cəlb edir.

İşin «Nizami irsinin poetik qaynaqları»na həsr olunmuş hissədə şeir nəzəriyyəsi, yunan və ərəb poetik mənbələrinin öyrənilməsi sahəsində alimin axtarışlarını əks etdirir. Dünya ədəbiyyatında üç aparıcı sistem – yunan, hind və ərəb poetik sistemi müqabilində Azərbaycan şeir məktəbinə xas orijinal cəhətlərin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Xatırladaq ki, Azərbaycan ədəbi məktəbinin nümayəndələri – Qətran Təbrizi, Əlülülə Gəncəvi, Xaqani, Fələki Şirvani, Nizami Gəncəvi və digər sənətkarlar şeir nəzəriyyə-

sinə münasibətdə ərəb və fars şairlərindən fərqləndirilər; Bu mühüm məsələ şərqşünaslıqda qeyd olunmuşdur. Y.H.-Marr 1925-1926-cı illər İrana səfəri zamanı yazdığı «Ədəbi təəssüratlar»nda «yüksək səviyyədə təhsil görmüş, həyatın sevinclərini tərənnüm etməyi bacaran Nizami sənətinin Tehran ədəbi mühitinə yad olduğunu, onun şeir texnikasını Firdovsi, Fərruxi və Ünsürüyə nisbətə zəif hesab etdiklərini, ümumiyyətlə, farsların Nizaminin başa düşmədiklərini göstərərək yazır: «Nizami fars şairi deyildir, o, Azərbaycan mühitində yazıb-yaratmışdır və onun şeirləri iranlılara anlaşılıq deyildir (259, 260).

N.Araslı orijinal olaraq işlənmiş, həmçinin özünəqədərki zəngin mədəni irsin varisi olan Nizami yaradıcılığının poetik xüsusiyyətlərini Azərbaycan ədəbi məktəbi ənənələrinə bağlı şəkildə öyrənməklə yuxarıda bəhs etdiyimiz «Nizami prinsiplərinin» əsaslarını açmağa nail olur. Müəllif Azərbaycan ədəbi məktəbi nümayəndələrini – o cümlədən Xaqani və Nizami yaradıcılığını birləşdirən ənənəvi fəlsəfi-elmi istilahlardan tutmuş, xüsusi olaraq toponimlər, frazeoloji vahidlərə qədər poetik üslubun bir çox elementlərini tədqiqatə cəlb edir. Alim bu ümumi cəhətləri üç mühüm tezis ətrafında qruplaşdırır ki, bu da normalaşmış türk poetik təfəkkürünün əlamətləri haqqında tam təsəvvür yaradır; dini-psixoloji təfəkkür – İslam, Quranla bağlı məsələlər; türk leksemləri, frazeoloji birləşmələr və onomastik vahidlər, nəhayət, müştərək coğrafi məkanla bağlı Azərbaycan, Bərdə, Şirvan, Dərbənd, Xəzər, Kür və s. O Xaqani və Nizaminin vurğunu olduğu Vətən haqqında oxşar poetik duyumlar.

Qeyd edək ki, poetik örnək olaraq şairin sənətində Firdovsi şeir ilə səsləşmələri də müqayisə edən müəllif Nizaminin öz sələfinin gözəl ənənələrini yeni bədii tapıntılarla bir daha təkmilləşdirdiyini, orijinallığa nail olduğunu, eləcə də Firdovsidən fərqli olaraq, türk xalq məişəti, ana dilinin üslub və ifadə imkanlarından bacarıqla istifadə etdiyini və

bununla da daha çox Azərbaycanlı sələflərinə yaxınlaşdığını qeyd edir. Alimin qənaətinə görə, Nizami dili poetik məzmunu, bədii sözə xidmət etməsilə seçilir. Hər iki şairin əsərində «Darının öz qızı Rövşənək haqqında vəsiyyətinə həsr olunmuş hissəni nümunə göstərərək, Nizami dilinin daha təbii və poetik olduğunu qeyd edir.

N.Araslının tədqiqatında Nizami əsərlərinin poetik üslubunun qədim türk abidələrinin dil ehtiyatları ilə müqayisəsi maraqlı doğurur. Müəllifə görə, Nizami «Kitabi-Dədə Qorqud», Yusif Xas Hacibin «Kutadqu bilik», Mahmud Kaşqarının «Divani-lüğət-it-türk» və digər mənbələrin bədii dil ilə yaxından tanış olmuşdur. Müəllif qədim türk mədəniyyəti abidəsi olan «Kutadqu bilik» əsərinin dilini Nizami əsərlərlə müqayisə edir, üst-üstə düşən məzmun və poetik ifadələri dəqiqləşdirir, zəngin nümunələr əsasında maraqlı nəticələr əldə edir. Poetik-leksik simvolların sadəliyi, xalq dilinə, düşüncəsinə yaxınlığı Nizami poeziyasının bir daha öz türk milli təsəvvürünə bağlılığını sübut edir.

Nizami poetikasını sistemli şəkildə öyrənməkdən ötrü ədəbi materialı iki bölgə – poetik duyum fərdi özəlliklər və Nizami poetikasının incelikləri – əsasında tədqiq edən N.Araslı bu bölmələrdə klassik Şərq poeziyasının bir çox növlərində əsər yaratmış olan Nizami yaradıcılığının poetik vahidlərini tədqiqatə cəlb edərək onların fəlsəfi-didaktik məzmunla əlaqəsinə xüsusi diqqət yetirir. Şairin məşhur «Mənm ol səhi məani» fəxryyəsinin məzmunu və fəlsəfi-poetik özəlliklərini açıq, çoxsaylı təsbih, mübaligə, təzad və başqa məcazların izahı – Nizaminin şairlik qüdrəti haqqında tam təsəvvür yaradır.

Müəllif, eləcə də, «Sultani-Kəbə», «Qocalıq» qəsidələrinin poetik tutumunu araşdırır və belə qərara gəlir ki, «Nizami sadəcə təsvir etmir, seçdiyi məcazları təkrar işlətməklə, yeni-yeni bədii vasitələr yaradaraq şeiri daha da zənginləşdirir». Şairin bədii vasitələri davamlı işlətmək, sözlərin zahiri deyim gözəlliyi, poetik təkrar və məna tutumundan

bədii məntiqə faydalanmaq qüdrəti» (32, 108) onun bütün qasidələrinə xasdır, H.Araslının tədqiqatında haqlı olaraq, Nizami Şərqdə qəzəl şeirinin ən gözəl nümunələrini yaratmış sənətkar olaraq öyrənilir. Həqiqətən də, Şərqdə Nizami şeirinin mövzu və süjetlərinin, poetik xüsusiyyətlərinin normativ məzmun və forma kimi qəbul edilməsi sadə məsələ deyildir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda şərqşünaslıq elmi inkişaf etdikcə artıq fakt olaraq meydana çıxan bir problem də özünün həlli yollarını gözləyir. Yarandığı gündən bəri öz ayrıca dəst-xəttilə seçilən, bütöv bir ədəbiyyatı öz qayda-qanunlarına tabe edərək ardınca aparən Azərbaycan ədəbi məktəbinin poetik şeir üslubunu İraq səbkinin daxilində, onun bir qolu kimi araşdırmaq qeyri-mümkündür. Azərbaycan səbkini – ayrıca, özünün poetik – üslub xüsusiyyətləri və fərqli keyfiyyətləri olan bir səbk kimi öyrənməyin vaxtı çoxdan çatmışdır. bu xüsusda son dövrlərdə irəliləyən təzisləri yalnız alqışlamaq lazımdır (115, 137).

Bu baxımdan da, N.Araslının Nizami yaradıcılığında qəzəl janrının orijinal poetik sistem olaraq nəzərdən keçirilməsi və gəlidiyi nəticələr problemin bu sahədə inkişafına zəngin material vermiş olur. Onun tədqiq obyektinə çevirdiyi Nizami poetik fiqurlarını aşağıdakı təsnifat üzrə qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Bədii təyin-epitet, Nizami yaradıcılığında növləri və özünəməxsus işlənmə yerləri;
2. Təşbih və onun tipləri; təşbihi-müzmər (gizli təşbih), təşbihi-təfsili (üstünlük növü), təşbihi-şerti, təşbihi-bərgəştə (qayıdış), təşbihi-cəm və s. növlər nəzərdən keçirilir. Müəllifin qənaətinə görə, Nizami təşbihləri «sadə, eyni zamanda, maraqlı və orijinaldır» (32, 300).
3. İstiarə – Nizami şeirində sadə növdə, silsilələr şəklində.

4. Təzad – ənənəvi və orijinal nominasiyalar əsasında yaradılmış təkrarsız təzad nümunələri.
5. Mübaligə – Nizami mübaligələri inandırıcı olmaqla, əsasən sadə və qovuşuq tipdə müşahidə edilir.
6. Təcnis – ləfzi, tam, naqis, mürəkkəb, mükərrər və s. növləri öyrənilir.
7. Eyham.
8. İrsali-məsəl.
9. Təlmih.
10. Bədii suallar.
11. Təcahülül-arifi.
12. İltifat.
13. Bədii təkrir – növləri, söz və səslərin təvriri (touzi-alliterasiya) kimi poetik fiqurlar həm fəlsəfi-psixoloji məzmun, həm də linqvistik-poetik cəhətdən öyrənilir.

Görülən işlərə baxmayaraq, müasir ədəbiyyatşünaslığın nəzəri-metodoloji konsepsiyaları əsasında potika, fonika, üslub, kompozisiya məsələlərinin öyrənilməsi işi ləng gədir. Bu sahədə araşdırmaları genişləndirməyə ciddi ehtiyac vardır.

Son dövrlərdə Nizami yaradıcılığı üzərində işlər müəyyən dominant mövzular əsasında aparılır. Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmlənməsi, milli şüurun inkişafı «Xəmsə»nin dünya sivilizasiyası xəzinəsinə daxil olmuş milli kolorit, psixoloji-fəlsəfi, üslubi-poetik fikir daşıyıcısı olaraq öyrənilməsi təqdirəlayiqdir. Lakin qeyd olunmalıdır ki, bir çox sahələrdə, xüsusən tarixi, dini-fəlsəfi problemlərin həllində çox zaman mövzu ədəbiyyatşünaslığın predmetinə çevrilə bilmir; Problemin ədəbiyyatın obyektinə olaraq fundamental xarakterizə olunması arxa plana keçir;

Demokratikanın məntiqi anlamı şəraitində ədəbiyyatşünaslığın obyektinə çevrilməsinə ehtiyac duyulan problemlərin həllinin nəzəri-elmi əsaslarının hazırlanmasına ciddi ehtiyac vardır. «Xəmsə»də mənbəşünaslıq, mətnşünaslıq, di-

ni-fəlsəfi, tarixi məsələlərə dair araşdırmaları ədəbi parametrlərə uyğun, ədəbiyyatşünaslığın qayda-qanunları çərçivəsində həll etmək vacibdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, dəqiq ədəbiyyatşünaslıq metodologiyasına arxalanmadan nizamişünaslığın problemlərini həll etmək çətin məsələdir. Bu və ya digər problem ətrafında cəlb olunmuş materialı dünya elminin bu günkü prinsiplə nailiyyətlərini, onun metodoloji xarakterini nəzərə almadan araşdırmaqla mühüm nəticələr əldə etmək mümkün deyildir.

Vaxtilə B.İ.Yarxonun dəqiq ədəbiyyatşünaslıq metodologiyası haqqında yazdığı kimi «hissin göstərişi və məntiqi-sübuta arxalanan müqayisələr əsasında» (290, 236) obyektiv elmi araşdırmalara bu gün nizamişünaslıqda da ciddi ehtiyac vardır.

Müasir dövrdə «Xəmsə»nin, xüsusən tarixi-dini-fəlsəfi aspektlərinin ədəbiyyatşünaslığın dəqiq elmi metodoloji prinsipləri əsasında öyrənilməsi işinə xüsusi diqqət yetirmək vacibdir.

Əgər XX əsrdə şairin dünyagörüşü, ideyalarının öyrənilməsində bu tədqiqlərin bəzən hakim rejimin ideya metoduna bağlanması müşahidə olunurdusa və yalnız bu ideyalara uyğun gələn məsələlər ön plana keçirdisə, indiki şəraitdə, ümumiyyətlə, ədəbi təfəkkürün tarixi-tipoloji aspektdə qanunauyğun inkişafını tam obyektiv izləmək mümkündür və bu prosesi elmi şəkildə – ədəbiyyatşünaslığın nəzəri-metodoloji prinsipləri əsasında aparmaq lazımdır.

Bu baxımdan, müasir nizamişünaslıqda Nizami və tarix probleminin həlli yollarını araşdırmaq maraqlıdır. Əslində qoyulan problem mürəkkəb bir məsələdir və təfəkkürün – fəlsəfi, sosial və poetik-estetik ifadəsilə əlaqəli olduğu üçün bu problemin həllində ədəbiyyatşünaslığın metodoloji prinsiplərini daha geniş məsələdə tətbiq etmək lazım gəlir.

Tədqiqatçıların əksəriyyəti «Nizami və tarix» mövzusu-

na keçən əsrin praktikasında sınılanmış yanaşmalardan irəli getməyə cəhd göstərməmişlər. Ədəbi materialı konkret tarixi, mədəni-fəlsəfi məsələlər əsasında araşdırma meyilləri və hər bir əsərə, yaradıcı təfəkkürə dövr üçün xarakterik olan «tarixi məhsul» kimi baxmaq ən azı statistikliyə aparıb çıxarır ki, bu da sənətkarın fərdi şəxsiyyəti haqqında düzgün araşdırma aparmağı məhdudlaşdırır.

Müasir nizamişünaslıqda bu səddi aşmağa göstərilmiş cəhd olaraq T.Kərimlinin «Nizami və tarix» əsərinin əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. Tarixiliyin ədəbi-metodoloji prinsip olaraq «Xəmsə»də tətbiqi, çoxəsrlik ədəbi inkişaf kontekstində tarixiliyin rolu, nəhayət, bu prosesdə Nizami şəxsiyyətinin əhəmiyyəti aktual problem olaraq öyrənilir.

Müəllifin nəticələrinə görə, tarixilik şairin məqsədinə xidmət edir və Nizaminin bir subyekt olaraq ədəbi prosesdə fərdi yaradıcılıq rolunun öyrənilməsində mühüm vasitədir. «təsvir etdiyi tarixi hadisə və tarixi şəxsiyyətlərin Nizami tərəfindən müxtəlif mənə çaları olaraq ideallaşdırılması və bu məqsədlə Nizaminin bir sıra əməliyyatlar aparması, tarixi hadisə və təfərrüatlardan, qarışıqlardan, «aşkarlardan təmizləməsi» (124, 145) qeyd edən alim ədəbi inkişafda Nizaminin rolunu, eləcə də, şairin ədəbi-fəlsəfi ideyalarının bu inkişaf mexanizmində özünəməxsusluğunu öyrənməyə nail olur.

Nizami süjet və qəhrəmanlarının mifik-mistik təfəkkürdən uzaq olması, gerçəkliyi əks etdirməsi tədqiqatçıları əvvəllər də düşündürmüşdür.

Müəllif tərəfindən «Nizaminin xronikalarından istifadə edərək, həmin əsərlərdəki mistik və sehrli təfəkkürün üstündən keçməsinə şairin özünəməxsusluğu, rəşadətçiliyi kimi qiymətləndirməsi» (124, 149) Şərq ədəbiyyatında fərqli olan bu cəhət, Nizami tərəfindən dünyəvi elmlərə münasibəti bir daha aydınlaşdırır.

T.Kərimlinin elmi nəticələri «Xəmsə»də tarixiliyin-mövzu, problem, ideya, mövqe, estetik kateqoriyalara xidmət

etməsinə, ədəbiyyatın cəmiyyətin inkişafında oynadığı mühüm rolunu həyata keçirməyə yönəldildiyini bir daha sübut edir.

Yeni dövrdə nizamışünəşliyin nisbətən dəqiq elmlərlə əlaqələrinin genişlənməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan bir məsələni təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, «Xəmsə»nin linqvistik sistemi tam şəkildə tədqiq olunmamış qalır. Dilin leksik-qrammatik materialı içərisində mühüm rol oynayan riyazi, coğrafi, toponomik, etnotoponimik, etnoqrafik, onomastik, oronomik, hidronomik, oikonomik və s. linqvistik vahidlər əsasında «Xəmsə»nin araşdırılması Azərbaycan alimlərini müəyyən qədər cəlb etmişdir¹. Lakin bu kimi məsələlərin Nizami «Xəmsə»sində sistemli şəkildə öyrənilməsi işi öz həllini gözləyir. Gözə çarpan işlər arasında Nizami yaradıcılığında onomastik sistem və onun spesifikasiyasının öyrənilməsi diqqəti cəlb edir. Bu sahədə tədqiqatçı-alim V.Hacıyevanın «Nizami Gəncəvinin «İskəndərnamə» poemasının onomastik məkanı» (Bakı, 2004) adlı elmi monoqrafiyasının əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. Nizamının «İskəndərnamə» məsnəvisində işlənən onomastik vahidləri tematik modellər əsasında qruplaşdırmağa nail olan müəllif 10 adda sektor üzrə tədqiqat aparır ki, bu da əsərin linqvistik-tarixi-mədəni dəyərlərinin – onomastik, ontroponim, toponim, astronim, kosmoqonim, zoonim və s. tematik-üslubi məsələlərin öyrənilməsinə imkan yaradır.

¹ Q.Qeybullayev. Toponomiya Azerbaydjana. Bakı, 1986; B.Budaqov. Türk uluslarının yer yaddaşı. Bakı, 1994; R.Eyvazova. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı, 1994; E.Əlibəyza. Azərbaycan xalqının mədəniyyət tarixi. Bakı, 1998; Ə.Əhmədov. «Nizami və elməşünas», Bakı, 1982; S.Sadıqova. N.Gəncəvinin yaradıcılığında işlənən fiziki-riyazi anlayışlar. «Dil və ədəbiyyat», nəzəri-elmi, metodik jurnal, Bakı, 1998, №3 (21), s.37-40; Tarıverdiyev M. «Nizami Gəncəvi əsərlərində mürəkkəb fel məsələləri»; «Dilçilik məsələləri» (2), Bakı, 2005 və s. işlər;

Linqvistik elminin prinsiplərinə əsasən, «İskəndərnamə»də onimlərin poetik-dil vahidi olaraq struktur-semantikasının araşdırılması V.Hacıyevaya Şərq ədəbiyyatında mövcud olan bir sıra nominativ prinsiplərin və onların Nizami yaradıcılığına təsirini öyrənməyə imkan verir; Qeyd edək ki, nominativlik təşkil edən xüsusi adlar sistemi şairin əsərlərinin ideya-mövzu, poetik fikirlərinin açıqlanmasında əhəmiyyətli üslubi göstəricilərdir. Bu işdə müəllif tematik prinsiplər əsasında «İskəndərnamə» əsərində işlənmiş adların lüğətini tərtib etməyə nail olmuşdur ki, bu da kompleks şəkildə materialın üslubi-poetik cəhətlərinin öyrənilməsinə imkan yaradır.

NİZAMİ VƏ DÜNYA ƏDƏBİYYATI PROBLEMİ

Dahi Nizamının yaradıcılığı təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Yaxın və Orta Şərqdə, eləcə də dünyada misilsiz sənət nümunəsinə çevrilmiş, bir çox Şərq xalqları sənətkarları üçün ədəbi örnək olmuşdur. Sonrakı dövrlərdə yazıb-yaradan şairlər Nizami mövzularına mütəmadi olaraq əsərlərlə müraciət etmişlər.

Şairin dünya ədəbiyyatına gətirdiyi yüksək bəşəri ideyaların əhəmiyyətindən, eləcə də ədəbi təsirindən Azərbaycan ədəbiyyatşünəşliyində dönə-dönə bəhs edilmişdir.

XIX əsrdə görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünəsi Məhəmmədli Tərtibət özünün «Dənəşməndən-e Azərbaycan» təzkirəsində Nizami məsnəvisinə yüzlərlə İran və Hindistan şairlərinin nəzirə yazdığını, lakin onların heç birinin dərinlik və aydınlıqda, şirinlik və rəvanlıqda Nizami şerinə çata bilməməsinə göstərir (136, 381).

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycanın görkəmli alimi S.Mümtaz şairi «ərəb və Şərq alimlərinin tanıdıqları, əmir xosrovların, camilərin, əlişirlərin, füzulilərin pərəstiş etdikləri Azərbaycan dahi və ədibi bulunan böyük Nizami» deyə xalqa təqdim edir, türk ədibi Ziya Paşanın fi-

kirlərinə əsaslanaraq, Nizaminin Şərq ədəbiyyatına göstərdiyi təsiri işıqlandırmağa çalışır (162, 3).

40-cı illərdə Nizami ədəbi irsinin öyrənilməyə başlandığı dövrdə ortaya çıxan mühüm və aktual məsələlərdən biri də göstərilən Nizami və dünya ədəbiyyatı problemi idi.

Dünya xalqlarının ədəbiyyat və mədəniyyətinə Nizami sənətinin təsirinin öyrənilməsi, şairin yüksək ideyalarının digər xalqların bədii təfəkküründə oynadığı mühüm rolun aşkara çıxarılması bu problemin əhəmiyyətli xüsusiyyətlərindən biridir.

Qeyd etməliyə ki, Nizami yaradıcılığının təkə təsir dairəsini araşdırsaq, bu zaman məsələyə birtərəfli yanaşmış olarıq. Nizami və dünya ədəbiyyatı probleminin geniş məsələsi bu mövzunu ikitərəfli öyrənməyə imkan verir. Əvvəla, araşdırmalıyıq ki, Nizami özü hansı ədəbi irsin varisi idi? Onun istinad etdiyi ədəbi-tarixi mənbələr nə dərəcədə öyrənilib üzə çıxarılmışdır?

Şairin sənətinin təşəkkül tapdığı qaynaqlar indiyədək səvət ədəbiyyatşünaslığında da öyrənilib tədqiq olunmuşdur. Bu sahədə görülən ən yaxşı işlər sırasına Azərbaycan nizamişünaslığının araşdırmalarını daxil etmək lazımdır. Göstərilən məsələnin öyrənilməsi, nəhayət, problemin ikinci tərəfini – Nizami özü bir mənbə kimi, istiqamətini doğurur. Zənnimizcə, problemin hər iki tərəfinin qarşılıqlı surətdə öyrənilməsi, tədqiqatın əhatə dairəsinin müəyyənləşdirilməsi və elmi nailiyyətlərin yekunlaşdırılmasına imkan yaradır.

Buradan aydın olur ki, Nizami və dünya ədəbiyyatı probleminin öyrənilməsini aşağıdakı qayda üzrə qruplaşdırmaq mümkündür:

- 1) Nizami və Şərq ədəbiyyatı problemi; buraya Nizamiyəqədər klassik Şərq poetikasının əsas mənbələrinin araşdırılması və Nizami yaradıcılığının Şərq ədəbiyyatına təsiri məsələsi daxildir.
- 2) Nizaminin Qərbi Avropa ədəbiyyatı ilə olan bila-

vasitə əlaqəsinə dair mənbələrin, Nizami və renessans dövrü sənətkarlarını birləşdirən ümumi cəhətlərin və ədəbi təsirin tədqiq edilib araşdırılması.

Hər şeydən əvvəl, diqqəti məsələnin birinci tərəfinə – Nizaminin faydalandığı mənbələrin öyrənilməsi hissəsinə yönəldək.

Hələ 40-cı illərdə Y.E. Bertels bu məsələnin öyrənilməsi yollarını müəyyənləşdirərək yazır ki, Nizaminin istifadə etdiyi mənbələr iki qrupdan ibarət ola bilər. Yazılı materiallar, yaxud ənənələr və bir də şifahi rəvayətlər, bir sözlə, folklor (236, 63).

Azərbaycan nizamişünaslığında bu məsələnin hər iki qrupu üzrə indiyədək bir çox əhəmiyyətli tədqiqat aparılmışdır.

Nizaminin mənbələri silsiləsindən tədqiqatçıların ən çox öyrəndiyi sahələrdən biri şairin «Leyli və Məcnun» poemasının yazılı və şifahi qaynaqlarının araşdırılması məsələsidir. Bu problem ədəbiyyatşünaslıqda həm də mübahisəlidir. Bu mübahisələri izləməklə nizamişünaslığın son yekun və nəticələrini müəyyənləşdirmək mümkündür.

«Leyli və Məcnun»un yazılı mənbələrini araşdırarkən belə bir məsələ meydana çıxır. Leyli və Məcnun tarixi şəxsiyyət kimi mövcud olmuşlarmı? Bu əfsanə hansı tarixi köklərə malikdir?

A. Y. Krimskinin fikrincə, Məcnun və Leyli həqiqətən də VII əsrdə Ərəbistanda mövcud olmuşlar, lakin onların həyatı və faciələri barəsində fabula rəvayət xarakteri almışdır (257, 186). «Leyli və Məcnun» poemasının yazılı mənbələrinin öyrənilməsində əhəmiyyətli tədqiqatlar aparmış rus şərqşünası İ. Kraçkovski də eramızın VII əsrinin ikinci yarısında Mərkəzi Ərəbistanda şimali ərəb tayfalarında Əmir qəbiləsində Məcnun ləqəbli şair yaşadığını, şerhlərinin əsas mövzusu olaraq, o dövrdə Ərəbistanda beduinlər arasında hökm sürən platonik məhəbbət cərəyanına qoşulduğunu və əsər-

lərinin çoxunu Leyliyə həsr etdiyini yazır (256, 235).

Avropa orientalistlərdən «Leyli və Məcnun»u ingilis dilinə tərcümə edən V.Qelpkenin fikirləri də yuxarıdakı rəylərlə uzlaşır. Belə ki, V.Qelpkeyə görə, Nizami göstərilən poemada VII əsrdə ərəb qəbilələrinin birində baş vermiş tarixi hadisəni əks etdirir. Müəllifə görə, Məcnun Əmir qəbiləsindən olan gənc Qeysin prototipidir.

Ümumiyyətlə, ədəbiyyatşünasların əksəriyyəti göstərilən fikrə şərik çıxaraq, Məcnun və Leylinin tarixi şəxsiyyət olduğunu qeyd edirlər. Rus tədqiqatçılarından Y.Dunayevski 1935-ci ildə bu mövzunun həтта eramızdan əvvəl yaranmış olduğunu, Babil kitabələrində Leyli-Lilaqs, Qeys-Qis və İbn Salam adının Solomovun oğlu adları ilə bağlı olduğunu söyləyir (253, 17)*.

40-cı illərdə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu mövzu üzrə bir sıra maraqlı, diqqəti cəlb edən tədqiqlər aparılmışdır. Bu araşdırmalar problemin mühüm bir istiqamətinin öyrənilməyə başlanması üçün böyük imkan yaratdı. Belə ki, «Leyli və Məcnun» süjetinin folklor mənbələri ilə əlaqəsinin öyrənilməsi məsələsi qarşıya qoyuldu və bununla da, çox mürəkkəb bir problemin araşdırılması yolunda yeni fikirlər söyləndi, bu gün də Azərbaycan nizamişünaslığında mühüm əhəmiyyəti olan ilkin incə mətləblər ortaya atıldı. Görülmüş işlər içərisində H.Araslının 1939-cu ildə çap etdirdiyi «Şərqdə Leyli və Məcnun» mövzusu» adlı məqaləsi diqqəti cəlb edir.

Avropa orientalistləri və bir çox sovet şərqşünaslarından fərqli olaraq, Azərbaycan alimi «Leyli və Məcnun» mövzusunun ilk mənbəyi kimi ərəb şifahi poeziyasını əsas götürür. A.Y.Krımski və digər alimlərin Leyli və Məcnun tarixi şəxsiyyət olması fikrinə qarşı çıxır. Tədqiqatçı Qahirədə professor Taha Hüseynin çap etdirdiyi «Əməvilər dövründə qəzəliyyə» adlı məqaləsində Məcnunun tarixi şəxsiyyət olmaması barədə söylədiyi fikirlə tam razılıq və onun hekayəçilər, rəvilər tərəfindən yaradılmış xəyali bir

şəxsiyyət olduğunu qeyd edir.

Müəllif daha sonra Taha Hüseynin göstərilən fikrinə qarşı çıxan Misir alimi Əbdülqadir Əlməzini tənqid edərək, «Leyli və Məcnun» mövzusunun şifahi xalq yaradıcılığının məhsulu olduğunu, onun xalq tərəfindən yarandığını və ərəb şifahi poeziyasında müxtəlif variantlarda yayıldığını yazır (12, 100).

H.Araslı çox haqlı olaraq, Nizaminin özünün xalq ədəbiyyatına fərdi münasibətinə əsaslanır və onun bütün yaradıcılığını, o cümlədən «Leyli və Məcnun» əsərinin əsil canlı mənbə olan folklorla bağlı surətdə öyrənilməsinin doğru istiqamət olduğunu tədqiqatçı-alim intuisiyası ilə dərk edir. O, nizamişünaslığın inkişafını bu sahəyə yönəltmək üçün ilk işıq yandırarlardan biri olmuşdur və sonrakı araşdırmalardan da məlum olur ki, əgər belə demək mümkündürsə, həmən işığın ucundan tutub, daha yeni məsələlərə – «Leyli və Məcnun»un Azərbaycan folkloru ilə əlaqəsi kimi böyük bir məsələ ilə qarşılaşmalı oldu.

Mövzu ilə əlaqədar Yusif Ziya Şirvaninin 1940-cı ildə çap olunmuş «Leyli və Məcnun»un mənsəyi məqaləsi də diqqəti cəlb edir. Müəllif öz araşdırmalarında «Leyli və Məcnun» mövzusunun üç dövr – qədim, xristian və müsəlman mərhələsi keçdiyini göstərir və ilk mərhələyə münasibətdə Y.Dunayevskinin yuxarıda söylənilən fikrillə razılıq. «Leyli və Məcnun»un ilk mənbəyi kimi Babil kitabələrinin əsas olduğunu qeyd edir.

Müəllif, Nizami öz poeması üçün əsas mənbənin haradan götürmüşdür, sualına cavab vermək üçün müxtəlif mülahizələri nəzərdən keçirir və bu süjetin yazılı ərəb mənbələrindən alınması fikrillə qəti razılıq. O, bunu hər şeydən əvvəl, onunla izah edir ki, epik janr, ümumiyyətlə, qədim ərəb poeziyasına tamamilə yad olmuşdur. Beləliklə, tədqiqatçı Nizami poemasının mənbəyi kimi ərəb variantını qəti inkar edir və həmçinin belə bir fikir irəli sürür ki, Nizami öz poemasını yazarkən, əsas mənbə kimi Azərbaycan va-

riantından istifadə etmişdir. Həməm versiya ərəb mənbələrindən də qədim kökə malikdir (288, 65).

Alim «Leyli və Məcnun»un Azərbaycan folklor variantını birbaşa Babil kitabələrindən alındığını, hətə ərəblərin özlərinin belə Azərbaycan variantından bəhrələndiyini elmi əsaslarla sübut etməyə çalışır.

Müəllif Nizaminin «Leyli və Məcnun» poemasında hind materialist görüşlərinin qabarıq nəzərə çarpmasını hind materializminin ilk əvvəl İran və qədim Azərbaycanda güclü təsirə malik olması ilə əlaqələndirir. Müqayisəli təhlillər əsasında belə nəticəyə gəlir ki, poemada Məcnun surəti «ərəbləşdirilsə də» hər halda, onun ruhunda qatı adətlər, islama xas xüsusiyyətlərin olması yoxdur və əsərdə Azərbaycan ədəbiyyatının özünəxas elementləri, hind materializmi və zərdüştlüyün təsiri aşkar görünür (288, 62-73).

Azərbaycan nizamişünaslığının inkişafında şairin yazılı və şifahi mənbələrinin öyrənilməsinin çox mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu, tarixin ağır qatı altında qalmış müxtəlif siyasi-mədəni hadisələrin, həmçinin Azərbaycan təfəkkür tarixinin inkişafı, onun Şərq, eləcə də qədim dünya mədəniyyətlərinin ayrı-ayrı qolları ilə əlaqəsinin öyrənilməsinə kömək göstərir.

Azərbaycan nizamişünaslığının 40-cı illərdə başladığı bu iş müasir dövrdə də uğurla davam etdirilir. Nizami yaradıcılığı ilə bağlı yeni-yeni məxəzlər tədqiqata cəlb olunur, təsir və əlaqələr araşdırılır.

Tədqiqat üçün əlverişli olduğundan yenə də «Leyli və Məcnun» poemasının mənbələrinin öyrənilməsi üzərində dayanacaq.

Müasir dövr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında problemin həlli daha konkret öyrənilməyə başlamış, «Leyli və Məcnun» əsərinin folklor və yazılı mənbələri haqqında faydalı tədqiqat aparılmışdır. Görülmüş işlər içərisində Ç.Sasaninin «Nizaminin «Leyli və Məcnun» poeması» (Bakı, 1985) adlı tədqiqat işini qeyd etmək lazımdır. Tədqiqatda

folklor Nizami poemasının süjet və mövzusunun səciyyəli-dirən əsas mənbə kimi öyrənilir. Burada folklor variantının tarixi deformasiyalarına xüsusi nəzər yetirilir, Nizami obrazlarının folklor mənbəyinin Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlılığının ehtimal edilməsi də maraqlıdır. Xüsusən, «Leyli və Məcnun» və şumer dastanı «Qılqamış»-ın taleyi paralelləri diqqətə cəlb edir. Müəllifin yazdığına görə, «şumerlər akkadlar tərəfindən istila olunduqdan sonra, onlar şumerlərin «Qılqamış» dastanlarına varis oldular. Yeddinci yüzillikdə buna oxşar tarixi hadisə digər Şərq ölkələrində də baş vermişdi. Bu dövrdə ərəblər artıq Şərq ölkələrində görünməyə başladılar. Ehtimal etmək olar ki, ərəblər «Leyli və Məcnun» haqqındakı süjeti Şərq xalqlarından almışlar. Ancaq onu yenidən işləmiş, adları dəyişmiş və ona yeni ərəb şəraiti vermişlər (200, 25).

Tədqiqatın əsas nəticələrindən biri «Leyli və Məcnun»-un folklor variantında mifik süjetlərə xüsusi baxış və müqayisəli metoda arxalanan araşdırmalardır. Belə ki, xalqın mif yaradıcılığı və Nizami əsərində onun təcəssümü, eyni zamanda, mifə münasibətdə Azərbaycan xalqının və onun şairini birləşdirən nöqtələrin tapılması nizamişünaslığın indiyədək az öyrəndiyi, demək olar ki, heç öyrənmədiyi, lakin çox böyük əhəmiyyətli məsələlərdəndir.

Ç.Sasanini Nizami süjetlərinin əsas mifoloji xüsusiyyətlərini araşdırır, xüsusən təbiət mifi ilə bağlı hadisələri təhlil edir. Araşdırmadan aydın olur ki, ərəb mənbələrində olmayan bu süjet və obrazlar Azərbaycan xalqının mifik görüşləri ilə sıx bağlıdır. Müəllifin gətirdiyi arqumentlər içərisində «... Leylinin nəfəsi çatan və əli toxunan hər yerdə ağac, gül-çiçək bitməsin» və bunun «Leylinin təbiət kultu ilə bağlılığı, onun yaşıllıq və məhsul ilahəsi olması», «Leyli» sözünün etnogenezisinin Azərbaycan və türkmən xalq variantlarında «od», «ay» və «ışılq»la bağlı öyrənilməsi faktları nəzəri cəlb edir. Qeys adı ilə əlaqədar olaraq, həmçinin müəllifin «nur», «günəş», «ataş», «od» kimi obrazların

Azərbaycan xalq variantları ilə tutuşdurmaları, xüsusən «nur» mifi ilə bağlı polemikaları diqqətəlayiq araşdırmalardır. Konkret faktları öyrənməklə tədqiqatçı müxtəlif nəzəri ümumiləşdirmələr aparır, oxşar mifləri təhlil edərək, bir-birindən məzmun əxz edən Nizami və folklor süjetlərinin tarixi köklərini araşdırır.

Bundan başqa, Ç.Sasani öz tədqiqatında Nizami Gəncəvinin istifadə etdiyi yazılı mənbələrdən də bəhs edərək, müqayisələr aparmışdır.

Nəticə olaraq, belə bir fikir meydana çıxır ki, Nizaminin istifadə etdiyi mənbələr içərisində «Leyli və Məcnun»un Azərbaycan folklor variantı da mühüm yer tutmuşdur (22, 190; 200;).

Müasir Azərbaycan nizamşünaslığında Nizaminin faydalandığı yazılı mənbələrin öyrənilməsində görülən işlər içərisində İ.Həmidovun tədqiqatlarını qeyd etməliyik (108; 109). Müəllifin araşdırmaları Qeys ibn-əl-Müləvvəhin «Məcnunun lirik şeirləri» ilə Nizaminin «Leyli və Məcnun» poemasının müqayisəli öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Tədqiqatçı bu məsələni müxtəlif istiqamətlərdə öyrənir. Əvvəla, Nizaminin mənbələrə münasibəti və onların istifadə yolları araşdırılır. Müəllifə görə, Əbu Bəkr əl-Valibinin «Məcnun və onun şeirləri haqqında hekayələr» əsəri də Nizaminin əsas faydalandığı mənbələrdəndir. Araşdırmanın ən maraqlı və əhəmiyyətli cəhətlərindən biri, Qeys ibn əl-Müləvvəhin «Məcnunun lirik şeirlərində Leylinin təsvirinin Nizami poemasındakı təsvirlərlə müqayisə olunmasındadır. Müqayisədən aydın olur ki, Nizami Leylinin təsvirində faydalandığı mənbələrlə məharətlə istifadə etmiş, poetik fiqur və məcazlarla bu təsvirləri daha da zənginləşdirmişdir.

Bundan əlavə, İ.Həmidovun araşdırmalarında hər iki əsərdə təbiət və cəmiyyət hadisələrinə münasibət, etik-fəlsəfi görüşlər tutuşdurularaq müqayisə olunur, oxşar və fərqli cəhətlər araşdırılır.

«Leyli və Məcnun»un mənbələrinin öyrənilməsinə Azər-

baycan alimi M.Mahmudov da diqqət yetirir. Müəllif məsələyə özünün «Nizami və Məcnun barəsində ərəb rəvayətləri» məqaləsində toxunur, Nizaminin Məcnun obrazını yaradarkən müxtəlif ərəb rəvayətlərinə çox diqqətlə yanaşdığını, onları müqayisə edərək öz məqsədinə uyğun olanları saxladığını yazır (133, 60).

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı Nizami Gəncəvinin faydalandığı mənbələri öyrənərkən, «Xosrov və Şirin» poemasının tarixi mənbələri üzərində də dayanır. Məlumdur ki, əsər tarixi şəxsiyyət olan Sasani hökmdarı Xosrov Pərvizlə Arran hökmdarı Məhinbanunun qardaşı qızı Şirin arasındakı məhəbbətə həsr olunub. H.Arashlı bu əsərin tarixi mənbələrini öyrənərkən, Nizaminin bu poemanı qələmə almazdan əvvəl, dastanın xalq arasında yayılmış müxtəlif versiyalarını öyrəndiyini, Xosrovla Şirinin məhəbbəti, Fərhadın Şirinə aşiq olması, yaratdığı sənət abidələri və s. haqqında yayılmış rəvayətlərdən geniş faydalandığını göstərir (22, 5).

Bu əsəri yazarkən, şairin arxalandığı mənbələr və bu məxəzlərdə əsərin qəhrəmanları haqqında olan məlumatlar nizamşünashqda diqqət mərkəzində duran məsələlərdəndir.

Məlumdur ki, əsərin qəhrəmanı Şirinin tarixi şəxsiyyəti, milliyyətə onun rumlu olduğu haqqında ilk yazılı mənbə Bizans tarixçisi Simokattanın verdiyi məlumatdır. Şirinin milliyyəti haqqında mübahisələr hələ 40-cı illərin araşdırmalarından məlumdur. Azərbaycan alimlərindən M.Rəfil, M.Mübariz bu məsələyə xüsusi toxunmuşlar. M.Rəfil 1947-ci ildə yazdığı «Xosrov və Şirin» adlı məqaləsində Xosrovun şəxsiyyəti haqqında tarixi mənbələrdəki məlumatı qısaca şərh edir, «Şirin»in milliyyəti məsələsi üzərində xüsusi dayanır və burada Şirini erməni kimi qələmə verən müəlliflərin yanlışlığını göstərir. M.Rəfilə görə, əgər Şirin milliyyətə erməni olsaydı, Xosrovdan bir az sonra yaşamış erməni tarixçisi Sebeos aydınca yazardı. M.Rəfil Azərbaycan-

can tarixinin araşdırıcılarından V.V.Bartoldun fikrinə əsaslanaraq, hətta X əsrdən sonra belə Azərbaycan, Arran və Ərmən vilayətlərinin bir küll təşkil etdiyini və buranın qətiyyənlə Ermənistan mənasında olmadığını göstərir. Müəllif çox haqlı olaraq, belə qənaətə gəlir ki, Nizami nə tarixi Şirinin xristian təbiətini, nə də onun «ərmən», yaxud xuzistan əhli olduğunu qələmə almamışdır. Şirin bərdəlidir, azərbaycanlıdır, Arran əhliyəndir (195, 5).

Azərbaycan alimlərindən Q.Əliyev də məsələyə ciddi yanaşmış, Bizans və erməni mənbələrində Şirinin erməni olması haqqında heç bir qeydin olmadığını göstərir (211, 21).

Məsələnin öyrənilməsində Azərbaycan alimlərindən Q.Beqdelinin «Şərq ədəbiyyatında «Xosrov və Şirin» mövzusu» adlı elmi əsəri xüsusi yer tutur. Müəllif burada Şirin və Fərhad surətlərinin mənşəyindən xəbər verən mötəbər mənbələr haqqında məlumat verir. O, «Xosrov və Şirin» mövzusunun ilk dəfə fars dilində nəzmə çəkən Firdovsinin tarixi epopeyasını Nizaminin yazdığı məhəbbət dastanı ilə bir ölçüyə qoymayaraq, Azərbaycan şairinin bitkin obrazlar, bədii xarakterlərilə seçilən qəhrəmanlar yaratdığını göstərir. Burada müəllif bir əsas fərqi də qeyd edir ki, Nizami əsərində olan Fərhad surəti ilk yazılı fars mənbəyi olan Firdovsi əsərində yoxdur.

Alim müxtəlif xronikalari araşdırır, Fərhad adının Əbu Cəfər Məhəmməd ibn-Cərir-ət-Təbərinin «Tarixi-Təbəri» əsərində Fərhad adının yalnız çəkildiyini qeyd etməklə, Azərbaycan şairlərindən Qətran Təbrizi, Xaqaninin də Fərhadın adını tez-tez çəkdiyini yazır (51, 34-36).

Müəllifin gəldiyi ümumi nəticəyə görə, Nizami qəhrəmanları heç də təkcə «Şahnamə» əsərindən deyil, həm də şifahi mənbələrdən gələn mövzu kimi Azərbaycanda geniş yayılmışdır və şifahi xalq ədəbiyyatında yaranan rəvayətlərin Nizaminin «Xosrov və Şirin» poemasının yaranması üçün zəmin olmuşdur (51, 40).

Bu tədqiqlərdən aydın olur ki, Nizami yaradıcılığında

bütövlükdə orijinal formada təşəkkül tapan mövzu, süjet və obrazlar folklorla, Şərqdə geniş yayılmış şifahi rəvayət və əfsanələrlə sıx bağlıdır.

Nizami əsərlərində bu cəhətə ciddi əhəmiyyət verən və bu sahədə analogi tədqiqlər aparən müəlliflərdən biri də R.Azadədir. nizamişünas-alim «Nizami Gəncəvi» (Həyatı və sənəti) adlı monoqrafiyasını «Nizami və folklor. Nizami sənətinin şifahi qaynaqları. Xalq şerhinə Nizami təsiri» hissələri bu mövzuya həsr olunub. O, Nizami əsərlərində Şərqdə geniş yayılmış «Kəlilə və Dimnə» - hind-didaktik toplusunun, «Şahnamə», «Min bir gecə», «Sindbadnamə», «Tutınamə» mövzularının təsirini qeyd edir. Müqayisələr əsasında Nizaminin Şərq poeziyasına bağlı təfəkkür qaynaqlarını üzə çıxarır. Bununla belə, müəllifə görə, Nizami yaradıcılığında ənənəvi mövzular təhkiyə yolu ilə verilmir. Tədqiqatçı Nizaminin «... üslubuna xas lakonizmə sadıq qalaraq» işarə, xatırlama söpkisindən istifadə etdiyini qeyd edir (34, 156).

Bundan başqa, müəllifin araşdırmalarında müsəlman ideologiyasından gələn dini motivlər, əfsanəvi toponimlər, quran surələrinin bir ədəbi priyom kimi istifadə olunması və s. məsələlər öyrənilir. Araşdırmada Nizami yaradıcılığının formalaşmasında Azərbaycan xalq nağılı və dastanlarının da əhəmiyyəti qeyd olunur. Təsvir olunan çoban, müdrik qoca surətləri xalq ədəbiyyatından kəlmə surətlər, dastandakı «yuxu», «buta» epizodları, xalqdankəlmə digər mövzular Nizami əsərlərində ərə gedən qızın ərə gedəcəyi oğlanın ağılı və fərsətini, gücünü yoxlaması, «Dədə Qorqud»dakı Selcan xatunun, Banu Çiçəyin xarakteri, onların Nizami yaradıcılığına doğmalığı və s. bu kimi məsələlər araşdırılır. Bəkil-Qazan xan tutuşdurmaları diqəti cəlb edir. Bundan başqa, Fərhad obrazının Azərbaycan folklor nümunələrində geniş yayıldığını, nə qədim salnamələrdə, nə də Firdovsi əsərində bu mövzunun işlənmədiyini o da qeyd edir (34, 171).

Problemin öyrənilməsində müəllifin ədəbi-tarixi qaynaqlara həsr etdiyi «Nizami və onun poeziya sələfləri» (Bakı, 1999) əsərinin əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. Tədqiqatda şairin bəhrələndiyi əsas məxəzlər – qədim tarixi, coğrafi mənbələr, salnamələr, əfsanə, rəvayət və ədəbi nümunələr araşdırılır, «Xəmsə»nin qaynaqlarının növ və janr, mövzu və süjet quruluşu, tipoloji və orijinal cəhətləri göstərilməklə, nəzərdən keçirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, nizamişünaslıqda mənbəşünaslığın sabiq ənənəsi vardır; belə ki, Nizami yaradıcılığı ilə məşğul olan alimlər vaxtaşırı şairin bəhrələndiyi mənbələr haqqında öz elmi əsər və məqalələrində geniş yer ayırmışlar, Y.E.Bertelsin «İskəndər haqqında roman və onun Şərqdə əsas versiyaları» (Moskva, 1948; «Nizaminin «Leyli və Məcnun» əsərinin mənbələri», «Nizami» I kitab, Bakı, 1940, s.57-69; Y.Y.Kraçkovskinin «Ərəb ədəbiyyatında Leyli və Məcnun haqqında ilk povestlər», Seçilmiş əsərləri, 2 cild, M-L, 1956, s.588-632; H.Arashlının «Nizami və Azərbaycan xalq ədəbiyyatı» «Nizami», IV kitab, Bakı, 1947; «Dədə Qorqud və Nizami yaradıcılığında Azərbaycan xalq dastanları motivləri», Moskva, 1960; Yusif Ziya Şirvani «Leyli Məcnun»un mənşəyi, «Nizami», III kitab (rus dilində), Bakı, 1941, s.62-73; Mübariz Ə. «Nizami yaradıcılığına Azərbaycan folkloruna təsiri; «Ədəbiyyat» qəzeti, 1938, 24 iyun; «Nizami Gəncəvi», Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, I c., Bakı, 1960; «Firdovsi və Nizami əsərlərindəki Şirin surətlərinin müqayisəli təhlili», Nizami və Şərq ədəbiyyatı, Bakı, ADU, 1983; Q.Əliyev «Xosrov və Şirin əfsanəsi Şərq xalqları ədəbiyyatında», Moskva, 1960; Q.Beqdelinin «Şərq ədəbiyyatında «Xosrov və Şirin» mövzusu», Bakı, 1971; Ə.Abbasov «Nizami Gəncəvinin «İskəndərnamə» poeması, Bakı, 1966; Q.Kəndli. Zərdüşt, «Avesta və Azərbaycan», Azərb.EA-nın «Xəbərləri», 1979, №1,2,3; R.Əliyevin «Nizaminin qıpçaq-oğuz gözəli», «Azərbaycan» jurnalı, 1980, №4; M.Mahmudovun «Nizami və Məcnun barəsində ərəb rəvayətləri, «Nizami və Şərq ədəbiyyatı»

məcmuəsi, Bakı, 1983; Məhəmməd Qəmbərlinin «Ərəb ədəbi-bədii qaynaqlarında türk», Bakı, 1998; İ.Həmidovun «Leyli və Məcnun» əhvalatının ərəb qaynaqları haqqında», Elmi araşdırmalar, №3-4, Bakı, 2000; «Əbu Bəkr əl-Valibi və onun «Əxbarül-Məcnun və əşaru-hu» əsəri, Bakı, 1999; E.Əlibəyzadə «Nizami və tariximiz», Bakı, 2004; H.Arashlının «Nizaminin türk poetik qaynaqları», «Elmi araşdırmalar», №3-4, Bakı, 2003, səh.56-63 və s. işlərdə mənbəşünaslığa dair kompleks işlər görülmüşdür.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, Nizami yaradıcılığının formalaşmasında şairin doğma milli, eləcə də Şərq folklorunun böyük rolu olmuş, xalq təfəkkürünün forma və məzmunu folklorunda əks olunduğu kimi, Nizami əsərlərində də geniş təcəssüm etmişdir.

Azərbaycan nizamişünaslığının qazandığı nailiyyətlərdən biri budur ki, o, Avropa və rus şərqşünasının görə bilmədiyi işi – Nizami yaradıcılığının Azərbaycan folkloruna bağlı dil, üslub, obraz elementlərini seçib ayırdı, onu aşkara çıxara bildi. Şairin yaradıcılığında Azərbaycan xalqına xas fərdi, milli keyfiyyətlərin türk xalq dünyagörüşünə bağlılığını elmi şəkildə izah etdi.

Nizami poeziyasının mənbələri problemini öyrənərkən, bir həqiqəti də gizlətmək mümkün deyildir ki, Azərbaycanda folklorun klassik ədəbiyyatla əlaqəsi və təsir probleminə indiyədək kifayət qədər işlənməmiş məsələlər qalır. Azərbaycan xalqının təfəkkürünün çox yaxın, eyni zamanda, əlçatmaz sahəsi olan folklor və klassik irs münasibəti döndə-döndə tədqiq ediləni, araşdırılmalıdır.

Problemin ikinci tərəfi, yəni Nizaminin Azərbaycanda, eləcə də bütün Şərqdə poeziyanın inkişafında oynadığı rolun müəyyənləşdirilməsində, Nizami ədəbi məktəbi nümayəndələrinin, onun ardıcıllarının həyat və yaradıcılığının öyrənilməsində, Nizami təsirinin araşdırılmasında da mühüm işlər görülmüşdür.

Əvvəla, onu qeyd etmək lazımdır ki, Nizaminin Şərq ədəbiyyatına təsiri məsələsi Nizami və dünya ədəbiyyatı probleminin əsasını təşkil edir. Bunu yüzlərlə Şərq şairlərinin Nizami ardıcılı olduğu, «Xəmsə» mövzusunda yüzlərlə əsər yazıldığı faktı sübut edir.

Nizami poemasının bilavasitə təsiri həm də Azərbaycan şairlərinin poeziyasında mühüm əhəmiyyət göstərmişdir. Belə ki, görkəmli Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli poeziyasının da formalaşmasında Nizami təsiri özünü göstərir. H.Arash «Yaxın Şərq ədəbiyyatında «Leyli və Məcnun» mövzusu («Nizami», I kitab, Bakı, 1939) və «Şərqdə iki «Leyli və Məcnun» poeması («Nizami», II kitab, Bakı, 1940) məqalələrində Nizami əsərlərinin bütün Şərqdə yayılması, Füzulinin bu poemadan bəhrələnmək, özünün yeni poetik ideya və fikirlərini tərənnüm etməsi məsələlərinə diqqət yetirilir. Nizami poeziyasından bəhrələnen Füzulinin Azərbaycan poeziyasına gətirdiyi yeniliklər şərh olunur.

Nizami «Xəmsə»sinin təsiri ilə, eyni mövzularda əsər yaradan sənətkarlardan biri də özbək ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Əlişir Nəvaidir. O da öz ustadının poetik fikirlərindən ilhamlanmış, əsərlərindəki humnist ideyalarla Nizami sənətinə çox yaxınlaşmışdır.

Vaxtilə Y.E.Bertels Nizami yaradıcılığının Nəvai sənətinə təsirini danışarkən, bu mövzu üzərində işin iki istiqamətdə aparılmalı olduğunu qeyd edir; Nəvai əsərlərində Nizami haqqında olan fikirlərinə nəzərdən keçirilməsi və hər iki şairin poemalarının oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmək üçün onların bilavasitə tutuşdurulması (232, 68).

Y.E.Bertels tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq, bu istiqamətlərdən birincisini, Nəvainin öz əsərlərində Nizami sənətinin yüksəkliyi haqqında yazdığı fikirləri təhlil edir. Əlbəttə, bu məqalədə müəllifin əsas məqsədi Nəvainin bir sənətkar kimi, özünəməxsus yüksək mövqeyini, onun Nizaminin təqlidçisi deyil, yaxın davamçısı olduğunu sübut et-

məkdir.

Nizami və Nəvai əsərlərindəki mövzu və ideyaların, poetik mənə və üslubun müqayisəsinə ciddi əhəmiyyət verən ilk müəlliflərdən biri H.Arash olmuşdur. Müəllif özünün 1940-cı ildə yazdığı «Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı» məqaləsində Nəvainin Nizami tərifinə yazdığı ayrı-ayrı misraları deyil, şairin «Xəmsə» mövzularında yazdığı poemaları içərisində ideya və üsluba ən kamil olan əsəri «Fərhad və Şirin»i seçərək müqayisəli təhlil aparır, Nəvainin öz sələfindən fərqli cəhətlərini göstərir. Məsələnin bu şəkildə, konkret bir əsər üzərində öyrənilməsi, bütövlükdə Nizami və Şərq ədəbiyyatının münasibəti, dahi sənətkarın öz davamçılarına ideya, poetik fikir, üslub baxımından göstərdiyi çoxşaxəli təsir haqqında geniş təsəvvür yaradır.

Nizami əsərindəki baş qəhrəman Fərhadın həyatı, ideal obraz kimi təsviri, hər iki Fərhadın xarakter fərqi, arzu və idealları tutuşdurularaq, iki böyük sənətkarın poetik süzgecindən keçirilən surətlərin daxili aləmi, yüksək mənəvi keyfiyyətləri təhlil olunur.

Fərhadın baş qəhrəman kimi ön planda verilməsi, personajların yerlərinin dəyişilməsi, hadisələrin tam başqa axında inkişafı – bütün bunlar Nəvai poemasını Nizami əsərindən ayırır. H.Arash həm də bu əsas fərqi qeyd edir ki, Nizami əsərində birinci planda olan Şirinin əhəmiyyəti bu əsərdə son dərəcə azaldılır, onun qəhrəmanlıq və şücaəti burada göstərilir (21, 3). Bu məsələni müəllif ictimai-siyasi hadisələrlə, dini əsarətin hökm sürdüyü XV əsr özbək həyatı ilə bağlayaraq, Nəvaiyə haqq qazandırır.

Məlumdur ki, Nəvai öz əsərlərində sələfləri Nizami və Əmir Xosrov Dəhləviyə bir neçə irad tutmuşdur. Bu iradlar Y.E.Bertels tərəfindən də izah olunmuşdur (232, 70).

Bəzi Orta Asiya alimləri, o cümlədən A.Şarafadinov Nəvainin bu iradlarını əldə əsas tutaraq məsələni bir qədər şişirdir, xüsusən «Xosrov və Şirin» poemasında Xosrovu baş qəhrəman seçdiyi üçün, Nəvainin Nizamini kəskin tən-

qid etməsini yazır. Lakin məsələ başqa cürdür. Xatırladaq ki, Nəvai «Fərhad və Şirin» poemasının əvvəlində yazır:

Bu işdə uyuşdu iki yeganə,
Xosrovdan dedilər gözəl əfsanə.
Mənim tək yazığı eşq etdi bidad.
Salıb qəm dağına eylədi Fərhad.
Yeri var, qaldırsam ahu-fəğanı,
Desəm, Fərhad üçün mən bu dastanı.

(Əlişir Nəvai. «Xosrov və Şirin», Bakı, 1968, s.14-15)

Göründüyü kimi, burada heç bir kəskin tənqid müşahidə olunmur. A.Şarafəddinovun yuxarıda qeyd edilən yanlış mülahizəsi H.Araşlı tərəfindən əsaslı faktlarla tənqid edilmişdir (21, 3).

40-cı illərdə Nizaminin Şərq ədəbiyyatına təsiri məsələlərinin öyrənilməsi işin yalnız başlanğıcı idi. Aparılan tədqiqatlar Nizaminin digər xalqların ədəbiyyatına təsirinin öyrənilməsi üçün əsaslı zəmin yaratdı. Sonrakı dövrlərdə Nizaminin türk, hind, əfqan və s. xalqların ədəbiyyatına göstərdiyi təsir öyrənilib əşkara çıxarıldı.

Maraqlıdır ki, Azərbaycan nizamşünaslığında problem ümumi şəkildə deyil, xələf-sələf kontekstində, ədəbi təsir baxımından, ayrı-ayrı sənətkarların konkret yaradıcılıqları əsasında öyrənilir, Şərqi ən böyük şairlərlə müqayisə əsasında Nizaminin dünya ədəbiyyatında tutduğu mövqeyi işıqlandırılır.

Müasir dövr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında problemin öyrənilməsi daha geniş vüsət almışdır. Həmin qəbildən olan işlər içərisində N.Araşlının «Arif Ərdəbilinin «Fərhad-nam» poeması» adlı işini daxil etməliyik. Göstərilən əsərdə Nizaminin azərbaycanlı ardıcılığının yaradıcılığı öyrənilir, şairin ədəbi məktəbinə mənsub olan sənətkarın Nizami İrindən aldığı fayda və təsirlər şərh olunur (29).

Göstərilən məsələ ətrafında görülən işlər içərisində Q.Cahaninin tədqiqatlarını xüsusi qeyd etməliyik. Müəllif «Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami ənənələri» (Bakı, 1979)

monoqrafiyasında dahi şairin şifahi və yazılı ədəbiyyatımıza təsir dairəsini öyrənir, Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami ənənələrinin ədəbi-ictimai köklərini araşdırır. Müəllif məsələnin həllinə aşağıdakı aspektlərdən yanaşır, şifahi və yazılı ədəbiyyatla klassiklərimizin münasibəti; buraya Nizami ənənəsinin təşəkkül tapıb formalaşdığı mənbələrin araşdırılması, Nizami xalq sənətinə bağlayan ideya və süjetin öyrənilməsi məsələləri daxildir.

Tədqiqatın ikinci məqsədyönümünü klassiklərimiz və ideal qəhrəman problemini əhatə edir. Burada Füzuli, Məsihi, Arif Ərdəbili, Xətai, Əvhədi Marağayi, Təsir Təbrizi kimi sənətkarların yaradıcılıq kökünə, Nizami sənətindən almış ideal-estetik fikirləri öyrənilmiş və qiymətləndirilmişdir. Əlbəttə, müəllif diqqəti əsas məsələnin – Nizaminin böyük sənətkar kimi təsir dairəsinin öyrənilməsinə verir və belə nəticəyə gəlir ki, Nizami ənənəsi dahi şairin yaşadığı illərdən başlayaraq, əsərlərinin Yaxın Şərqdə, eləcə də öz vətəndə sənət adamlarının həyatı, ictimai mühiti, cəmiyyəti öyrənmək mənbələrindən biri kimi diqqət mərkəzində dayandığı dövrdən təşəkkül tapmağa başlamışdır. Nizami sənəti özündən sonrakı Azərbaycan şairlərinin yetişməsində, eyni zamanda, bədii-estetik, fəlsəfi fikrin daha da inkişaf etməsində mühüm rol oynamışdır.

Beləliklə, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında aparılan tədqiqatlardan aydın olur ki, Nizami yaradıcılığı öz ölməz ideyaları ilə bütün bəşər, ən əvvəl isə Azərbaycan xalqının sosial və bədii təfəkkürünün inkişafında mühüm rol oynamışdır və cəmiyyətin fəlsəfi və estetik fikri təkamülünün əsas mənbələrindən biri olmuşdur.

Nizaminin Şərq şairlərinin yaradıcılığına təsirinin öyrənilməsində müasir Azərbaycan nizamşünaslığının da rolu böyükdür. Bu dövrdə görülən işlər içərisində görkəmli Azərbaycan alimi Q.Əliyevin tədqiqatlarını qeyd etməliyik. Onun müxtəlif illərdə yazdığı «Xosrov və Şirin» haqqında əfsanə Şərq xalqları ədəbiyyatında» (Moskva, 1960), «Ni-

zaminin «Xosrov və Şirin» poeması və Əmir Xosrov Dəhləvinin eyniadlı poeması» (Moskva, 1958), «Nizami mövzu və süjetləri Şərq xalqları ədəbiyyatında» (Bakı, 1985) mövzusunda apardığı tədqiqat işləri problemin həllinə yönəldilmişdir.

Alim Nizami «Xəmsə»sinin təsiri ilə yazan ilk şair Əmir Xosrov Dəhləvinin yaradıcılığına yüksək qiymət verir və göstərir ki, bütün tələbləri yerinə yetirərək Əmir Xosrov farsdillli ədəbiyyatın tarixində ikinci «Xəmsə»ni yaratdı və bununla da, Nizami ənənələrinin yayılmasında əhəmiyyətli rol oynadı. 7-8 əsr ərzində Nizami və Əmir Xosrovdan sonra onların yaradıcılığını 400-dən artıq şair (Şərqdə, eləcə də Qərbdə) yamsılamışdır (212, 9).

Görkəmli şərqşünasın əsas xidmətlərindən biri xronoloji metod əsasında Nizaminin mövzu və süjetlərində yazan Şərq xalqlarının ədəbiyyatında sənətkarların həyat və yaradıcılıqlarına dair tədqiqlər aparmasıdır. Şərqin qədim təzkiyələri istisna olmaqla, müəllifin araşdırmalarına qədər, nizamişünaslıqda Nizami və bütünlükdə Şərq poeziyası (təsir) xronologiyası işlənməmişdir. Bunun nəticəsində, Şərqdə Nizami ardıcılı olan 500-ə yaxın söz sənətkarının əksəriyyəti haqqında çox cüzi məlumat almaq mümkün idi. Q.Əliyevin bu sahədə gördüyü iş Nizaminin Şərqdə təsir xronologiyasının tərtibində əhəmiyyətli bir hadisə kimi nizamişünaslığın da nailiyyətlərindən hesab olunmalıdır. Burada XIII-XX əsrlərdə yazıb-yaradan 300-ə yaxın Nizami ardıcılıının həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat verilir. Müəllif öz tədqiqlərində Nizaminin əsərlərini süjet, mövzu, obrazlar, həmçinin ideya-bədii cəhətdən Şərq şairlərinin yaradıcılıqlarına təsir edən əsas amil kimi götürür. Bu da müəllifə Nizami dühasının böyüklüyünü Şərq ədəbiyyatı kontekstində öyrənməyə daha geniş imkan verir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Nizamnin Əmir Xosrovun yaradıcılığına ideya-bədii təsirinin öyrənilməsi öz əksini nizamişünas-alim T.Məhərrəmovun da tədqiqlə-

rində də tapmışdır. Nizaminin «Leyli və Məcnun» poemasını Əmir Xosrovun müvafiq əsəri ilə tutuşduran alim öz tədqiqatında hər iki müəllifə istinad edərək onların faydalandığı şifahi ərəb mənbələrinin təsirini araşdırmağa çalışır. Müəllif Nizami və Əmir Xosrov əsərini folklor baxımından nəzərdən keçirir, əsas fərqləri göstərir (141, 85).

Əmir Xosrov poemasında Nizami təsirinin öyrənilməsi, məlumdur ki, hind alimi Şibli Nemani, iran alimi V.Dəstgirdi və başqa tədqiqatçıları da məşğul etmişdir. Lakin onların apardıqları müqayisələr əsasən «Leyli və Məcnun» poemasının minacat və nət hissəsindən götürülərək tutuşdurulur. T.Məhərrəmov isə öz tədqiqatında Nizaminin Əmir Xosrov təsirini onun əsərinin süjetində, üslubunda, bədii ifadələrində axtarır və məsələnin bu şəkildə öyrənilməsi daha faydalı nəticələr verir.

Biz burada bir mübahisə üzərində dayanmağı lazım bilir. Bəzi tədqiqatçıların yazdığına görə, Əmir Xosrov Nizaminin «Xəmsə»si müqabilində yazdığı əsərlərdə yeni üslub yaratmış və öz qəhrəmanlarının xarakterini xeyli dərəcədə dəyişmişdir (141, 90). T.Məhərrəmov isə əsaslı dəlillərlə sübut edir ki, Əmir Xosrov heç bir yeni üslub yaratmamış, əsas etibarilə Nizaminin təsiri ilə yazmışdır.

Göstərilən problem ətrafında Azərbaycan alimi Ə.Rəhimovun «Əmir Xosrov Dəhləvinin «Səkkiz cənnət bağı»» məqaləsini göstərmək olar. Burada Nizami Gəncəvinin «Yeddi gözəl» poemasının təsiri ilə yazan Əmir Xosrovun göstərilən əsəri haqqında məlumat verilir, hər iki əsərdə süjet fərqləri və analogi epizodlar nəzərdən keçirilir (196, 43-52).

«Xəmsə» ənənəsinin inkişafı nəzəri-tematik, struktur-üslubi baxımdan da tədqiqatçıları cəlb etmişdir. Problemin geniş elmi-tipoloji araşdırılması sonrakı dövrdə Azərbaycan alimi M.Kazımovun tədqiqlərində öz əksini tapır. «Nizaminin «Həft peykər» və XIV-XVI əsrlər farsdillli poeziyada nəzirə ənənəsi» (Bakı, 1987) və «Nizaminin davamçıla-

rı» (Bakı, 1991) irihəcmli elmi əsərlərində müəllif Nizami poemalarının süjet, ideya- mövzu və bədii xüsusiyyətləri, Şərq ədəbiyyatının inkişafında rolu, o cümlədən nəzirə ədəbiyyatı nümunələrinin xarakteri xüsusiyyətləri və «Xəmsə» mövzularında «cavab» olaraq yazılmış əsərlərin epik- romantik janrın inkişafında əhəmiyyəti və s. məsələləri araşdırmaya cəlb edir.

Öz tədqiqlərində «Həft peykər»in tarixi-ideya qaynaqları ilə yanaşı, janr, süjet və kompozisiya baxımından araşdıran M.Kazımov nəzirə ədəbiyyatının tipoloji-tematik xüsusiyyətlərini, ənənəvi olaraq kommunikasiya yaradan struktur elementlərini, eləcə də orijinallığa meylli cəhətləri öyrənir.

Orta əsrlər Şərq ədəbiyyatı nəzirə ənənəsinin özünəməxsus qanunauyğunluqlarını – süjet, kompozisiya, mövzu, obraz, ad, ölçü və s. müxtəlif şərtlərə, ədəbi normalara bağlı xüsusiyyətlərini göstərməklə, nəzirə yazan «şairin fərdiliyinin» (264, 20) əsas həlledici faktor olduğu qənaətinə gəlir.

Nəzirə ədəbiyyatının xüsusiyyətlərini öyrənməklə, müəllif bu növ ədəbi inkişafın nəzəri prinsiplərini müəyyənləşdirməyə nail olur; ədəbiyyatda «cavabların» yeni tipinin aktivləşməsi ilə nəticələnən və «hadisəyə çevrilən» «Xəmsə ənənəsi haqqında – Əmir Xosrov Dəhləvi, Əbdü bəy Şirazi, Camali, Əşrəf Marağayi, Hatifi, Cami və s. sənətkarların «cavab» olaraq yazılmış əsərləri əsasında – ədəbiyyatın məqsədyönlü, ideya-estetik inkişafını öyrənir.

Nizami və onun davamçılarını birləşdirən ümumi nöqtələr, stabil təkrarlanan ənənələr, «formal göstəricilər», «normativ başlanğıc» və s. məsələləri diqqətlə nəzərdən keçirən alimin nəticələrinə görə, hələlik «Xəmsə»yə «cavab» olaraq yazılmış əsərləri «nəzirə» termini ilə adlandırmağa tam əsas verir.

İşdə nəzirə ədəbiyyatı inkişafda tədqiq olunur; süjet prinsiplərində müəllifin fərdi yaradıcılıq axtarışları, ənənə

çərçivəsində yeniliyi, orijinallığı xüsusi qeyd olunur.

M.Kazımov «Xəmsə» mövzusunda yazılmış nəzirələrin növ baxımından da təsnifatını aparmışdır; burada didaktik, romantik-əşq, qəhrəmanlıq-didaktik növlər ayrıca tədqiqatə cəlb olunur; Nəzirə növünün ədəbiyyatda rolu, aktuallıq, yenilik kəsb edən bir sıra məsələlərin öyrənilməsi işdə öz əksini tapır.

Nəzirə ədəbiyyatı konkret ədəbi təsir dairəsi baxımından da əhəmiyyətlidir; genetik aspektdə Nizami mövzu, ideya-sosial məsələlərin müəyyən tarixi mərhələdə ədəbiyyata təsirinin öyrənilməsi nizamişünashqda daim inkişafda olan bir sahədir və tədqiqatın əhatə dairəsi genişlənməkdədir.

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, Nizami və Şərq ədəbiyyatı problemi nizamişünashqın geniş məsələlərindəndir. Onun ən mühüm qollarından birini Nizami və türk ədəbiyyatı problemi təşkil edir.

Nizami təsiri türk şifahi və yazılı ədəbiyyatında uzun müddət öz gücünü saxlamış, orta əsrlərdən başlayaraq, dövrümüzə qədər davam etmişdir. Nizami yaradıcılığının türk bədii ədəbiyyatına təsiri, onun türk tərcümə ədəbiyyatı və ilk məsnəvilərinin yaranmasındakı rolunun araşdırılması öz əksini Azərbaycan nizamişünası N.Araslının tədqiqlərində tapır.

Alimin «Nizami və türk ədəbiyyatı» (Bakı, 1980) adlı monoqrafiyası türk epik şerinin yaranması və inkişafında böyük rol oynamış Nizami irsinin Türkiyədə təsiri, tərcümə və tədqiqi kimi aktual ədəbi əlaqə problemlərini araşdıran geniş tədqiqat işidir. Müəllifin araşdırmaları əsasən dörd aşağıdakı istiqamətlərdə aparılır: Nizami əsərlərinin türkə tərcümələrinin bədii-estetik səviyyəsi, onların orijinal və azərbaycan tərcümələrilə tutuşdurulması və müəllifin münasibəti; «Xəmsə» mövzularının türk ədəbiyyatında işlənməsi; Türk epik şerində Nizami təsiri; və nəhayət, Nizami irsinin Türkiyədə tədqiqi.

Tədqiqatçı Nizami poemalarından tərcümə yolu ilə bəhrələnmiş şairlərin əsərləri üzərində xüsusi dayanır, bu əsərlərdə Nizami poemalarından tərcümə olunaraq yazılmış beyt və bütöv parçaları göstərərək, tam bədii nəsrə edilmiş tərcümələri də araşdırır. N.Araslı türk poetik tərcümələrinin bir-bir orijinala tutuşdurur, məzmun və poetik baxımından onları müqayisə edir, tərcümələrdəki üstünlükləri, yaxud itirmələri göstərir. Müəllif M.F.Timurtaş, Q.Beqdeli tərəfindən orijinal sayılan türk şairi Şeyxinin «Xosrov və Şirin» poemasını Nizami əsərinin tərcüməsi hesab edir, hətta tərcümə edilən beyt və bəhsləri göstərir.

Araşdırmanın ikinci istiqamətində Nizamının «Xəmsə»-sinə ana dilində nəzirə yazmış türk sənətkarlarının əsərləri və Nizami mövzularında yaranan türk poemalarından bəhs edilir. Müəllif H.Həmdü, T.Yəhya, Feyzi, S.Feyzullah, Behişt, Çakəri, Əhmədi, Rizvan, N.Ətəyi və s. şairlərin əsərlərinin elmi təhlilindən çıxış edərək türk ədəbiyyatının öz inkişaf mərhələsində qarşılaşdığı ədəbi zərurət və bu zərurətin törətdiyi qlobal inkişafı göstərir. O, həmçinin türk sənətkarlarının Nizami mövzularına müraciətinin dövrün ədəbi-estetik tələbatı ilə bağlılığını göstərərək Nizami təsirinin türk epik şerinin inkişafında oynadığı əvəzsiz rolu aydınlaşdırır.

1. Nizami və Qərb ədəbiyyatı problemi.

Nizamının tərənnüm etdiyi humanist ideyalar Avropada intibah dövrü sənətkarlarının əsərlərilə də yaxından səsleşir.

40-cı illərdə Nizami və Qərbi Avropa ədəbiyyatı məsələlərinin öyrənilməsinə başlanmasında o dövr Azərbaycan nizamışünashlığının böyük nailiyyətlərindəndi.

Problemin həlli o dövrün tədqiqatçılarından müvafiq mənbələri öyrənmək, Qərb ədəbiyyatına, həmçinin dilinə bələdlilik tələb edirdi. Əldə olan materialların azlığına bax-

mayaraq, mövcud mənbələr üzrə məsələnin həllinə başlandı və bu sahədə ilkini nailiyyətlər qazanıldı. Bu ilk nailiyyətlərin qazanılmasında Azərbaycan alimlərindən Ə.Ağayev və Ə.Sultanlının əməyini qeyd etməliyik.

Məlumdur ki, Avropa sənətkarlarının Şərq aləmi ilə mənəvi yaxınlaşması – Nizami yaradıcılığı ilə tanışlıq və böyük şairin əsərlərinin Qərbdə yayılması üçün geniş imkanlar açdı. Bu sahədə tədqiqlərə aparmış Ə.Ağayev Nizamının Qərbi Avropa ədəbiyyatı ilə əlaqəsini aşağıdakı təsnifat üzrə qruplaşdırır:

a) Nizami əsərlərinin Avropada ypyulması və bu əsərlərin Avropa ədəbiyyatına təsiri;

b) Avropa alimlərinin və yazıçıların Nizami yaradıcılığına verdikləri qiymət;

v) Nizami əsərlərindəki ayrı-ayrı ideya və fikirlərin Avropa ədəbiyyatında əksi.

Birinci məsələ üzrə, Nizami əsərlərinin Avropada yayılması baxımından iş Göte, Şiller, Qotsi kimi alman və italyan şairlərinin yaradıcılıqları üzərində aparılır.

Bildiyimiz kimi, böyük alman şairi V.Götenin Nizami haqqındakı fikirləri 1819-cu ildə nəşr olunmuş «Qərb-Şərq» divanı»nda əks olunmuşdur.

Ə.Ağayev isə həmin ildə yazdığı eyniadlı məqaləsində «Qərb-Şərq» divanı»nın yaranma səbəbini o dövrdə gedən dərin psixoloji böhranla, Avropada ictimai-siyasi hadisələrlə bağlayır (7, 3).

Tədqiqatda Götenin «Divanı»nın ilk və son variantları, onlar arasındakı fərqli cəhətlər, əsərə edilmiş əlavələrin izahı öz əksini tapır. Bundan başqa, müəllif özünün 1947-ci ildə yazdığı digər «Nizami və Qərbi Avropa ədəbiyyatı» məqaləsində məsələyə təzədən qayıdaraq, V.Götenin bioqraflarından tanınmış tədqiqatçılar Luis və Kupo Frankın məlumatlarına müraciət etməli olur: Onların yazdıqlarına görə, Gbtenin Veymar şəhərində olarkən istifadə etdiyi saray kitabxanasında ən böyük Şərq şairlərinin, o cümlədən Ni-

zaminin əsərlərinin XVI əsrdən qalma nadir əlyazma nüsxələri var imiş (9, 6). Müəllif Götenin «Qərb-Şərq» divanındakı şerhlərdə Nizami motivlərindən istifadə etdiyini və Nizaminin təsiri altında da olduğunu göstərir, əsaslı dəlil olaraq, kitabın «Teymurnamə», «Mədxəlnamə», «Hikmətnamə» bölmələrində «İskəndərnamə» və «Sirlər xəzinəsi» poemalarının təsirinin aydın görüldüyünü qeyd edir (9, 2).

Qərbdə Nizami yaradıcılığı ilə bağlı digər sənətkar klassik alman şairi Fridrix Şillerdür. O, Götədən fərqli olaraq, Şərq ədəbiyyatı ilə xüsusi məşğul olmamış, onun Nizami haqqında qeydi bizə məlum deyildir. Şilləri Nizami sənəti ilə əlaqələndirən onun məşhur «Turandot» tragikomediyaşının süjetinin Nizaminin «Yeddi gözəl» poemasındakı 4-cü əfsanə ilə uyğun olmasıdır. Müvafiq məsələ ilə əlaqədar Ə. Ağayev özünün 1940-cı ildə yazdığı «Nizami və Şillər» adlı məqaləsində tədqiqat aparmışdır. Müəllif Şillərin «Turandot» komediyaşının birbaşa Nizami poemasından götürülmədiyini qeyd edərək, əsərin yaranma tarixini araşdırır, bu süjetin ilk dəfə italyan dramaturqu Qotsinin eyniadlı əsərindən intibas edildiyini bildirir. Qotsinin Nizami əsərindəki bu süjeti hansı yolla əldə etməsini Ə. Ağayev özünün sonrakı tədqiqatlarında aydınlaşdırmışdır.

Müəllif «Yeddi gözəl» poemasında göstərilən əfsanənin süjeti ilə «Turandot» əsərinin mövzusunu tutuşdurub müqayisə edir, Şillər və Qotsi əsərlərində italyan maska komediyaşının mənfəi təsirini, süjetə daxil edilmiş obrazların ümumi konfliktlə birləşdirilməsində süniliyi» (6, 3) göstərərək, Nizami novellasının üstünlüklərini qeyd edir.

Avropa ədəbiyyatşünaslığında belə bir fikir var ki, italyan dramaturqu Qotsi «Turandot» komediyaşının süjetini Nizami əsərindən deyil, «Min bir gecə» nağıllarından götürmüşdür. İtaliya orientalistlərindən Pitsi bu fikirdədir*.

Ə. Ağayevin 1940-cı illərdə apardığı təhlillərdən aydın olur ki, K. Qotsi öz əsərini yazarkən məhz Nizami novellasından istifadə etmişdir. Müəllifin apardığı tutuşdurmalarından aydın olur ki, K. Qotsinin bu əsərindən bəhrələnən Şillər də eyniadlı «Turandot» dramında bu süjeti olduğu kimi saxlamış və onu səhnə şəraitinə uyğunlaşdırmaq məqsədilə bir qədər işləmiş, süjetin tragik konfliktlərini daha da qüvvətləndirmək məqsədilə iki xırda dəyişiklik etmişdir (6, 3).

Analoji təhlillər əsasında alim sübut edir ki, Avropa ədəbiyyatşünaslığında iddianın, yəni Şillərin Nizaminin təsiri altında yazmadığını göstərən fikirlər əsassızdır. Müəllif həmçinin təəssüflə qeyd edir ki, Şillər əsəri yazdıqdan 3 il sonra vəfat etmiş və öz əsərini Şərqin böyük sənətkarı Nizami Gəncəvinin təsiri ilə yazdığını belə bilməmişdir.

40-cı illərdə Ə. Ağayevin «Nizami və dünya ədəbiyyatı» problemi ətrafında apardığı tədqiqatlar bu gün də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

Göstərilən dövrdəki materiallar içərisində tanınmış alim Ə. Sultanlının «İskəndərnamə» və Qərbi Avropa ədəbiyyatı» məqaləsi xüsusi yer tutur.

Tarixi şəxsiyyət olan İskəndərin həyatı ilə bağlı mənbələrə – Ptolomey, Aristotel, Kallisten, Klitarx, Onesikrit kimi ellinizm dövrü tarixçilərinin məlumatlarına əsaslanan Ə. Sultanlı bu araşdırmada Qərbi Avropa ədəbiyyatındakı İskəndərlə Nizami İskəndəri arasındakı fərqli və ümumi cəhətləri göstərməyə çalışmışdır.

XII əsrdə Qərbi Avropada və Azərbaycanda «İskəndərnamə»lərin meydana gəlməsinin ictimai səbəbləri, tarixi-zəruri şərtlərini izah etməyə çalışan müəllif Avropa «İskəndərnamə»lərinin bədii mənbələri olan ilk yunan romanı, bu romanın yunan və yəhudi variantlarını araşdıraraq, onları Nizami əsəri ilə müqayisə edir.

Müəllif Nizaminin yunan mənbələrindən başqa, ərəb, İran, Bizans məxəzlərini və xalq rəvayətlərini də öyrəndiyini, zəngin materiallar əsasında işə başladığını və bütün Av-

* Вак: А.Е.Крымски. Низами и его современники, Баку, 1983, стр.62-63.

ropada yaranan «İskəndərnamə»lərdən fərqli, kamil əsər yaratdığını söyləyir (204, 85).

Bundan başqa, tədqiqatda Nizaminin əsəri yeni tərzdə işləməsi, onun İskəndərin mənşəyi və həyatına hərtərəfli yanaşması, mövzu, süjet və surətlər arasındakı fərqli və ümumi cəhətlər aydınlaşdırılır, Nizami əsərinin bədii-fəlsəfi dəyəri nəzərə çatdırılır.

Nizami Avropa müəlliflərindən fərqli olaraq, hadisələri daha real təsvir etmiş, onlara həyatilik vermişdir. Müəllifə görə, Nizami bədiiyyəti saxlamaqla, hadisələri vahid bir məqsəd ətrafında toplaya bilmə, əsərdə fəbula vəhdəti olmasa da, hadisələri gedişində heç bir bədii axımsızlığa yol verməmişdir. Hadisələr əsas qəhrəman olan beş surətin ətrafında cərəyan edir. Müəllifin araşdırmasından məlum olur ki, Qərbi Avropa «İskəndərnamə»ləri antik romanlar və poemalar içərisində ən qüvvətli romanlar silsiləsidir. «İskəndərnamə» öz mənşəyi və varlığı ilə Avropada güclənməkdə olan cəngavərlik hərəkatının ruhuna çox uyğun idi. Cəngavər öz həyat və fəaliyyətilə, öz xəyali və fantastik arzuları ilə, orta əsr Avropa şairlərinin ideali olmuşdur (204, 77).

Bundan əlavə, müəllif Nizaminin öz əsərin yazarkən, həm şifahi, həm də yazılı mənbələrdən istifadə etdiyini qeyd edir. Məqalədə yunan fəlsəfəsinin Fales, Sokrat, Əflatun və Ərəstu kimi böyük nəhəng filosoflarının fəlsəfi konsepsiyaları «İskəndərnamə»nin əsas nəzəri təməli kimi öyrənilir.

Ə.Sultanlının Nizami və Qərbi Avropa ədəbiyyatına həsr etdiyi digər məqaləsi də diqqəti cəlb edir. Bu, müəllifin 1947-ci ildə çap etdirdiyi «Leyli və Məcnun» və Qərbi Avropa ədəbiyyatı» («Azərbaycan məktəbi») adlı araşdırmasıdır. Nizaminin antik müəlliflərdən fərqli olaraq, həmçinin Qərbi Avropa müəlliflərindən çox-çox qabaq mükəmməl bir əsər yazdığını qeyd etməklə, müəllif, şairin əsərinin daha mürəkkəb, daha məzmunlu, siyasi cəhətdən daha dolğun və mütərəqqi, bədii cəhətdən də cazibəli olduğunu göstərir.

Nizami və Qərbi Avropa mənbələrinin öyrənilməsi 40-cı illərdə başlamış olan mühüm məsələlərdən biri idi. Sayca az olmasına baxmayaraq, məzmun cəhətdən zəngin və əhəmiyyətli olan bu işlər sonrakı nizamişünaslığın inkişafına da təsirsiz qalmamışdır.

40-cı illərdə görülən işlər problemin yalnız başlanğıcı, onun ayrı-ayrı hissələrinin öyrənilməsi idi. Azərbaycan alimləri bu mərhələdə dahi şairin dünya poeziyasında mövqeyini, onun dünya şöhrətinin səbəblərini aramaq üçün Nizaminin istər Şərq, istərsə də Qərb poeziyası ilə əlaqəsini öyrənmək kimi böyük və çətin bir mövzuya girişərək, gələcək nəsillər üçün ilkin işıqlı yolu açmışlar.

Hal-hazırda dünya nizamişünaslığının inkişafında fəal yer tutan Azərbaycan nizamişünaslığı çətin bir yaradıcılıq yolu keçib gəlmişdir. Bu çətin yolda nizamişünaslıq nəsil-nəsil, mərhələ-mərhələ zənginləşmiş, müasir dünya elmi səviyyəsinə çatdırılmışdır.

Nizamının Azərbaycanda tədqiq probleminə baxış tək-cə Azərbaycan nizamişünaslığının deyil, həmçinin dünya nizamişünaslığının uğur və kəsirlərini daha aydın görməyə imkan yaradır.

Nizamişünaslıq problemlərinin araşdırılması, bu sahədə qazanılan nailiyyətlərin nəzərdən keçirilməsi bizə inamla deməyə əsas verir ki, bu gün Azərbaycan nizamişünaslığı artıq dünya miqyasında aparıcı qüvvələrdən birinə çevrilmişdir.

Azərbaycan nizamişünaslığının 40-cı illər dövrü onun ən məhsuldar mərhələlərindən biridir. Bu dövrdə şairin əsərlərinin çapı, tərcüməsi, təbliği, aktual nizamişünaslıq problemlərinin öyrənilməsi sahəsində aparılan geniş işlər dünya miqyasında əzəmətli bir məktəbin – Azərbaycan nizamişünaslıq məktəbinin varlığını bir daha təsdiq etdi. Məhz Azərbaycan nizamişünaslığının fəaliyyəti sayəsində Nizamının həyat və yaradıcılığının elmi tədqiqi işi daha çox genişləndi; Həyatına dair mübahisəli məsələlər aşkar olundu; şairin sərləri, onların ideya-fəlsəfi, bədii dəyəri öz həqiqi qiymətini aldı.

Azərbaycan nizamişünaslığının 40-cı illər dövründə «Nizami və dünya ədəbiyyatı» probleminin öyrənilməsi genişləndi, Nizami yaradıcılığının ayrı-ayrı xalqların ədəbiyyatına təsiri, şairin faydalandığı mənbələrin öyrənilməsi və s. məsələlər ətrafında uğurlu addımlar atıldı.

Beləliklə, 40-cı illər Azərbaycan nizamişünaslığının tarixinə qızıl dövr kimi daxil olmuşdur. Azərbaycan alimlərinin müstəsna zəhməti və səyi nəticəsində nizamişünaslığın

nailiyyətləri dünya elminin inkişafı səviyyəsinə çatdırıldı. Onların fəaliyyətinin bəhrəsidir ki, bu gün Azərbaycan Nizami irsinin öyrənilməsi və tədqiqi işində dünya üzrə əsas koordinat – mərkəzə çevrilmişdir.

Nöqsanlar da mövcuddur; keçən illər ərzində qazanılmış nailiyyətlərin mənimsənilməsi, müasir nizamişünaslıqda təbliği işi ləng aparılır. Vaxtilə ağır zəhmət hesabına qazanılmış uğurlar nəzərə alınmadan, bəzən 70-80 il öncə buraxılmış səhvləri yenidən təkrarlamaq olmaz. Xüsusən şairin həyatına dair araşdırmalarda diqqətli olmaq tələb olunur; Nizami haqqında internet saytlarına çıxarılan işlər tarixən nizamişünaslıqda aparıcı müəssisə olmuş Azərbaycan MEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun mütəxəssislərdən ibarət xüsusi ekspert qrupu tərəfindən verilmiş rəy əsasında təşkil olunsun, nöqsanlar internet saytlarına yol almaz.

XX əsrin 40-cı illərində mətnşünaslıq elmi sahəsində qazanılan uğurları bu gün davam etdirməyə ciddi ehtiyac vardır. Monoqrafiyada ara-sıra toxunduğumuz məsələlərdən də görünür ki, nizamişünaslığa böyük xidmətlər göstərmiş bir çox mətnşünas alimlərin işi tədqiqata cəlb olunmamış, ümumiyyətlə, Nizami əsərlərinin nüsxə fərqləri, bu fərqlərin səbəbləri və s. məsələlə aid obyektiv tədqiqlər aparılmamışdır. Bir sözlə, mətnşünaslıq sahəsinin yenidən dirçəldilməsinə, yaxın 10-15 il ərzində kadrların hazırlanmasına ciddi ehtiyac vardır. Nöqsanlara baxmayaraq, ümid edirəm ki, 1 əsrdən artıq vaxt ərzində zərrə-zərrə yaranaraq inkişaf etmiş, ağır zəhmət hesabına dünyada aparıcı mövqeyə çatdırılmış milli nizamişünaslıq məktəbinin uğurlarını davam etdirmək üçün Azərbaycan elmi kifayət qədər gücə və potensiala malikdir.

Qeydlər

* s.12. Əli Nazimin bu fikirləri günümüzdə qədər aktuallığını saxlayır. 40-cı illərdə M.Rəfili öz tədqiqlərində Herodotun «Tarix» kitabında qeyd olunan əzəmətli massaget epik nümunələrindən sayır, «məlum olduğu kimi, massagetlər Yafəsdirlər¹ və Azərbaycanın şimal ərəzilərində yaşamışlar» -- deyə, ədəbiyyatımızın başlanğıcını eradan əvvəl VIII-IX əsrlərə aid edir (Микаэль Рафили. Низами. Москва, 1941, стр.15).

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kitablarında və digər mənbələrdə bəşünəşliyə dair tədqiqlərdə, haqlı olaraq Azərbaycanda yaranan mədəniyyət və yazılı ədəbiyyatın tarixini Midiya əfsanələrindən, Zərdüştün «Avesta» əsərindən, daha sonrakı dövr Alban-Aran ədəbiyyatından başladığı qeyd olunur. Ərəblərin yürüşündən sonra «Alban-Aran ədəbiyyatı nümunələri itib-batmış, bəziləri isə başqa dillərə tərcümələr şəklində qalmışdır» (91, 70).

* s.16. Bu dövrdə Nizaminin 800 illik yubileyi ümum-milliy bayram təntənəsi qeyd edildi. 1947-ci il 3 iyunda Azərb.MEA-nın böyük iclas zalında Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş işə başlandı. Konfransda Respublikanın və keçmiş sovet birliyinin müxtəlif şəhərlərindən gəlmiş alim, şair və ziyalılar iştirak etdirdilər.

Yubiley komitəsinin sədri M.İbrahimovun çıxışından sonra S.Vurğunun məruzəsi dinləndi. İ.İ.Meşşaninov, İ.A.Orbeli, V.V.Struve, Y.Lebedinski kimi alim və yazıçıların təbrik teleqramları oxundu. Konfrans 3 gün müddətində Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Natavan adına klubunda davam etdirildi; Y.E.Bertels, M.Rəfili, A.O.Makovelski,

¹ Yafas – M.Kaşqarının yazdığına görə, Nuh peyğəmbərin oğlu Yafas, Yafasın oğulları – türklərdir (A.Xəlil. Mahmud Kaşqarlının «Türk dillərinin divanı» kitabında ədəbi mətnlər, Bakı, 2001, səh.59.

Ə.Sultanlı, H.Araslı, Ə.Əlizadə, İ.Cəfərzadə, Zəkiyev, Q.Qasimovun məruzəsi dinləndi.

İyunun 6-da səhər Nizami meydanında şairin heykəlinin bünövrəsi qoyuldu və bu münasibətlə təntənəli mitinq keçirildi.

Axşam yekun iclası oldu. M.İbrahimovun yekun çıxışından sonra mütərcim-şairlərdən – A.Şaiq, S.Vurğun, M.Rzaquluzadə, N.Rəfibəyli, M.Dilbazi, K.Lipskerov, A.Plavnik, P.Pançenko Nizami əsərlərindən şeirlər söylədilər.

Yubiley günlərində Nizami adına Ədəbiyyat institutunda Nizaminin «İskəndərnamə» əsərinin elmi-tənqidi mətni (elmi-tənqidi mətn: Ə.Əlizadə, F.Babayevin, red.Y.E.Bertels) nəşr olundu. Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş məqalələr məcmuəsi çap olundu. Y.E.Bertelsin «Nizaminin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş irihəcmli 30 m.v. tədqiqatı işıq üzü gördü.

Nizami adına Muzey, Azərbaycan bəstəkarları, Bakı teatrı, kinostudiyası – ölkənin bütün ictimai-mədəni ocaqları yubiley təntənəsini qeyd etdilər (Хроника. Подготовка к юбилею Низами. Сб.IV, Баку, 1947, стр.265-272).

* s.47. Türk nizamışünəşliyyətinin fəaliyyəti «Nizami və türk ədəbiyyatı» (B, 1980) əsərində geniş araşdırılmış və qiymətləndirilmişdir.

* s.89. Təzkirələrdə şairin övləyi evinin ibadətqah olduğu qeyd edilmişdir. Lütfəlibəy Azər «Atəşkədə» əsərində «Atabəy Qızıl Arslanın Nizaminin ziyarətə getməsinə təsvir edərkən, şairin evinin şahların səcdəgahı olduğunu qeyd edir (39, 225). Təzkirədə şairin «Əxi» təşkilatının üzvü olması haqqında məlumat vardır ki, bu məsələ nizamışünəşliyədək mübahisəli məsələlərdən biridir. Lütfəlibəy Azər yazır: «Nizami təriqətlə (Süluk aləmində) Əxi Fərəc Zəncaniyə bərabərdir. Deyirlər ki, ilk gəncliyindən ömrünün sonunadək bu məsləkdə olmuşdur (39, 225). Lütfəlibəy Azərin bu fikri ətrafında Azərbaycan alimi Orucəli Hə-

sənov 1947-ci ildə «Nizamini tədqiq edən Azərbaycan alimləri» məqaləsində geniş məlumat vermiş, özü də belə qənaətə gəlir ki, Nizami ideyalarının əxi məsləki ilə sıx əlaqəsi vardır.

Qeyd edək ki, 40-cı illərdə Y.E.Bertels, H.Araslı da şairin əxi təşkilatına daxil olmasını təsdiq etmişlərsə, bu fikrə münasibətdə M.S.Ordubadi əks mövqə tutmuşdur.

Y.E.Bertels əsasən ərəb səyyahu İbn Bətutənin fikirlərinə istinad edir. İbn Bətutə əxilər haqqında yazır: «Rum türklərinin məskun olduğu bütün ölkələrdə, hər vilayətdə, hər şəhərdə, hər kənddə əxilərdən var. Onlar qərib və yurdsuzlara qayğı göstərən, ac doyuran, zalım sərkərdələri öldürməyə hazır olan adamlardır. «Mən dünyada bunlar qədər gözəl işlər görən adamlar görməmişəm». 1940-cı ildə Y.E.Bertels bu fikirlərə istinadən: «əxilərlə əlaqə Nizamının bütün fəaliyyətində dərin iz buraxmışdır. Onda ki böyük humanizm, bəşəriyyətə qarşı alovlu məhəbbət, bu yalnız əxilər arasında inkişaf etmişdir, - deyir (56, 34). M.S.Ordubadi də 1940-cı ildə Nizami dövründə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafını nəzərdən keçirərkən, bu məsələyə toxunmuşdur. M.S.Ordubadi yazır: «Bir çox yazarlar onu – zahid, tərkidünya kimi təsəvvür etmişlər. Bu azmış kimi, hələ onu Əxi Fərrux Zəncaninin ideyalarının davamçısı, sufi, zahid kimi təsəvvür etmişlər. Qeyd edək ki, Şərq tarixinin mənzərəsini, xüsusən Nizami kimi görkəmli sənətkarların fəaliyyətini doğru işıqlandıra bilməyən bəzi tarixçilər əxi təmayülünün mahiyyətini doğru verə bilməmişlər. Əslində, əxi Zəncani Azərbaycan və İran mütəfəkkirləri arasında siyasi cərəyanlardan biri idi. Hakimiyyətdə bu siyasi cərəyan zərərli sayılırdı və hər dəfə bu qrupun üzvləri təqib olunurdu (275, 16).

* s.31. Fars ədəbiyyatı adı altında təqdim olunma səbəbləri işin sonrakı fəslində öyrənilir.

** s.31. V.Dəstgirdi, Z.Səfa, Q.Darab kimi İran alimləri nizamizünaslığın inkişafında mühüm rol oynamış, Nizami

əsərlərinin elmi-tənqidi mətnlərinin hazırlanması və nəşrinə, əsərlərinin tədqiqində mühüm işlər görmüşlər. Fars dilində yazdığı üçün onu fars şairi kimi qələmə vermişlər.

* s.93. Bax: Dostu Məmmədqızı (Bayramova). «Yaddaşında bir kənd qalıb», Bakı, «Nurlan», 2004, s.14-20.

* s.96. Bax: H.Araslı. Nizamının vəqfi, «Ədəbiyyat» qəzeti, 1980.

* s.98. Beytin sətraltı mənası var: «qord» - (igid) - «qurd» - sözü türklərdə başçı, bələdçi, yol göstərən» (K.Vəliyev. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı, Bakı, 1988, s.37), «türkün anası» (Короглы Х. Огузский героический эпос, Москва, 1976, стр.17).

* s.166. «Lilaqis» haqqında bax: Е.Дунаевский. Низами, Восток, Сб.П, Литература Ирана X-XII вв., М.-Л., 1935, стр.259-272. Müəllif Leyli – «Lilaqis» obrazının kökünü qədim Babil mənbələrilə bağlayır.

РЕЗЮМЕ

История литературы располагает не многими выдающихся именами, с которыми связаны самостоятельные литературоведческие области. К одной из таких областей относится низамиведение, представленное именами известных ученых на Востоке и Западе. Естественно, что важную ветвь данной области составляет азербайджанского низамиведение.

Достижения азербайджанских низамиведов послереволюционного и последующих периодов значительно обогатили мировое низамиведение, способствовали овладению им новыми уровнями.

Накопленный литературоведческий опыт позволяет с высоты исторической дистанции оценить роль первого поколения азербайджанских низамиведов в становлении данной научной области, в комплексной форме рассмотреть проблематику национального низамиведения 40-х годов, в частности в плане ее актуальности для последующих этапов.

В монографии обоснована актуальность работы, определены ее научная новизна и практическая ценность, дан обзор истории азербайджанского низамиведения, в частности рассмотрены особенности двух его больших периодов — до и после 1920г. Здесь дается общая характеристика первых азербайджанских исследований о Низами таких известных авторов, как Лютфали бек Азер, Аббасгулу ага Бакиханов, Мирза Фатали Ахундов, Мухаммадали Тарбият, Мирза Мухаммад Ахундов, Фирудин бек Кочарли. Иными словами, прослежены многовековые традиции азербайджанского низамиведения, успехи которого стали возможны в свете поисков нескольких литературоведческих поколений.

Новый период в истории азербайджанского низамиве-

дения, начавшийся с 20-х годов XX века, выделяется новым подходом к проблеме и тематическом многообразием. В монографии отличается, что в первые послереволюционные годы в отношении к классической литературе, в том числе к изучению литературного наследия Низами, имели место определенные искажения и ошибки, обусловленные известной политико-идеологической атмосферой эпохи.

В эти годы такие азербайджанские ученые, как А.Шаик, С.Мумтаз, А.Музниб, Дж.Джаббарлы, Дж.Джаханбахш и др. категорически выступившие против ошибочной тенденции, вульгарно-социологических оценок, доказывали, что важнейшими задачами литературоведения являются изучение жизни Низами, окружавшей его литературной среды, рассмотрение его творческой позиции и мировой славы, издание его произведений.

Вместе с тем, в сложной атмосфере 20-х годов литературоведение не могло преодолеть тенденциозные установки в отношении изучения и издания классического наследия.

Рассмотренный материал приводит к выводу, что вехой в истории низамиведения стали 40-е годы, связанные с новым поколением литературоведов, представленным именами Г.Араслы, М.Рафили, М.Ализаде, М.Арифа, А.Султанлы, А.Агаева, А.О.Маковельского, Г.Гусейнова и др.

На данном этапе проблема перевода произведений Низами на родной язык, стала одной из реальных и важных задач литературоведения. Азербайджанское низамиведение преодолело значительную работу по переводу на родной язык и изучению сочинений великого мастера слова. Начиная с этого периода тема Низами стала подлинным объектом исследования в азербайджанском литературоведении. Была разработана и подготовлена общая структура низамиведения, определены перспективные направления в

данной области.

Была создана специальная комиссия по подготовке научно-критических текстов его сочинений. Под руководством выдающихся ученых Е.Э.Бертельса, А.Ализаде и Ф.Бабаева были подготовлены к изданию четыре из пяти поэм, входящих в «Хамсе».

Эти достижения, ставшие возможными благодаря огромной работе, были высоко оценены в свое время.

В монографии оценка работы по переводу произведений Низами предполагала уяснение задач, стоявших перед азербайджанскими поэтами и переводчиками. Известно, что в 40-е годы поэтические переводы произведений Низами создавались на основе подстрочников, от которых во многом зависел успех стихотворного перевода. В работе отмечены заслуги таких поэтов и ученых, как А.Шаик, Г.Араслы, С.Рустам, Р.Рза, С.Бурган, А.Вахид, М.Ариф, М.Джалал, М.Ибрагимов, М.Рзагулизаде, А.Садыг, Ф.Касумзаде, Дж.Хандан, М.Султанов, О.Сарывелли, М.Рагим, Н.Рафибейли, М.Дилбази, С.Миргасимов и др., в переводе и редактировании поэм Низами в 40-е годы.

В 40-е годы были сделаны важные шаги в области изучения жизни и творчества поэта. Среди них особого внимания заслуживают книги А.Е.Крымского, Е.Э.Бертельса, М.А.Расулзаде, Г.Араслы, М.Рафили, А.Мубариза, а также сборник статей на азербайджанском и русском языках в четырех томах «Низами» (1940-1947г.).

Именно в этот период жизнь и творчество поэта стали подлинным исследовательским объектом, помимо монографических работ, были опубликованы сотни статей об идейно-тематическом содержании и художественном мастерстве поэм. Были сделаны решающие шаги в направлении изучения проблем «Низами и мировая литература».

В монографии также оцениваются последующие и современные исследования азербайджанского низамиведения.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Ə.M. Nizami Gəncəvinin «İskəndərnamə» poemasında sülh və müharibə məsələləri, Azərb. MEA-nın «Xəbərləri», 1961, №1, s.61-73.
2. Abbasov Ə.M. Nizami Gəncəvinin «İskəndərnamə» əsərinin bədii xüsusiyyətləri haqqında, Azərb. MEA-nın «Xəbərləri», 1962, №6, s.111-121.
3. Abbasov Ə.M. Nizami Gəncəvinin «İskəndərnamə» poeması, Bakı, 1966, 197s.
4. Abdülbaki Gölpınarlı. Mevlana Celaleddin, İstanbul, 1959.
5. Ahmed Kabaklı. Tasavvüf. Türk ədəbiyyatı, cilt 2, İstanbul, 1968.
6. Ağayev Ə. Nizami və Şiller. «Ədəbiyyat» qəzeti, 22 iyun, 1940, s.4.
7. Ağayev Ə. Göte Nizami haqqında, «Ədəbiyyat» qəzeti, 26 may, 1940, s.2.
8. Ağayev Ə. Nizami və Qərbi Avropa ədəbiyyatı. «Ədəbiyyat» qəzeti, 27 sentyabr, 1947, s.3.
9. Ağayev Ə. Nizami və dünya ədəbiyyatı, Bakı, 1964, 172s.
10. Ağayev İ. Əliabbas Müznib. Həyatı, yaradıcılığı, Əsərlərindən seçmələr, Bakı, Elm, 2003, 375s.
11. Araslı H. Nizami və yaradıcılığı, «Ədəbiyyat» qəzeti, 24 fevral, 1939, s.3.
12. Araslı H. Yaxın Şərq ədəbiyyatında «Leyli və Məcnun» mövzusu, «Nizami» almanaxı, I və II kitab, Bakı, 1939; 1940, s.86-104.
13. Araslı H. Mühəddimə. Nizami Gəncəvi. Lirikası. Bakı, 1940, 74s.
14. Araslı H. Nizami və qadın obrazları. «Azərbaycan qadını», 1939, №10, s.20; №12, s.10.
15. Araslı H. «Yeddi gözəl» və «Yeddi cam» əsərlərinin müqayisəsi haqqında. «Nizami», III kitab, Bakı,

- 1941, s.70-90.
16. Araslı H. Nizamidə xalq sözləri, ifadə və zərbülmə-səlləri. Azərb.MEA-nın «Xəbərləri», Bakı, 1942, №8.
 17. Araslı H. Nizaminin əsərlərində çoban obrazı. «Ədəbiyyat» qəzeti, 1940, 25 oktyabr.
 18. Araslı H. Şairin həyatı, Bakı, 1940, 115s.
 19. Araslı H. Nizami və Rustaveli yaradıcılığında dost-luq və qəhrəmanlıq, Azərb.MEA-nın «Xəbərləri», 1942, №10, s.108-121.
 20. Araslı H. Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı, Bakı, 1941, 37s.
 21. Araslı H. Nizami və Nəvai, «Ədəbiyyat» qəzeti, 1940, 12 mart.
 22. Araslı H. Müqəddimə. Nizami əsərlərinin el variant-ları, Bakı, 1941, s.3-12.
 23. Araslı H. Nizami və Vətən. Bakı, 1942, 26s.
 24. Araslı H. Nizami yaradıcılığında xalqlar dostluğu, «Azərbaycan», 1946, №10, s.8-21.
 25. Araslı H. Nizami və Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, «Nizami», IV kitab, Bakı, 1947, s.9-29.
 26. Araslı H. Ölməz məhəbbət dastanı. «Xosrov və Şi-rin». Ön söz. Bakı, 1982, 400s.
 27. Araslı H. Müqəddimə. Nizami əsərlərinin el variant-ları. Bakı, 1941, s.3-12.
 28. Araslı H. Nizaminin Azərbaycan müəqibləri, «Niza-mi», IV kitab, Bakı, 1947, s.105-114.
 29. Araslı Nüşabə. Arif Ərdəbili və onun «Fərhadna-mə» poeması, Bakı, 1968, 170s.
 30. Araslı N. Nizami əsərlərinin ilk türk tərcümələrindən, Azərb.MEA-nın «Xəbərləri», 1975, №4.
 31. Araslı N. Nizami və türk ədəbiyyatı, Bakı, 1970, 204s.
 32. Araslı N. Nizaminin poetikası, Bakı, Elm, 2004, 454s.
 33. Azadə R. Azərbaycan epik şeirinin inkişaf yolları. XII-XVII əsrlər, Bakı, 1975, 285s.
 34. Azadə R. Nizami Gəncəvi. Həyatı və sənəti. Bakı, 1979, 207s.
 35. Azadə R. Nizami Gəncəvi, Bakı, 1980, 76s.
 36. Azadə R. Nizami Gəncəvinin ictimai-ədəbi mühiti, «Nizami», I almanax, Bakı, 1984, s.93-105.
 37. Azadə R. Nizaminin poeziya səlfləri, Bakı, 1999, 278s.
 38. Azadə R. XII əsr Azərbaycan şeir üslubunun Niza-mi zirvəsi, AMEA-nın «Xəbərləri», 1999, №1-2; s.3-9.
 39. Azər Lütfəli bəy, Atəşkədə. Bombay, 1277.
 40. Alışanov Ş. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı: çağdaş nəzəri-metodoloji problemlər, ədəbi-nəzəri fikir iki əsrin qovşağında, Bakı, 2001, s.18-27.
 41. Axundov M.F. Kritika. Əsərləri, II c., Bakı, 1960.
 42. Axundov M.M. Şeyx Nizami. Gəncə Hacı Əhməd mətbəəsi, 1909.
 43. Axundov M. İngiltərədə Nizami haqqında monoq-rafiya. «Elm və həyat», 1970, №7, s.28-29.
 44. Axundov M. Nizami haqqında bir Qərb tədqiqatı barəsində. «Azərbaycan məktəbi», 1970, №5, s.76-80.
 45. Arzumanlı V. Nizami Gəncəvinin dünya şöhrəti, Bakı, 1997.
 46. Arzumanova İ. Vilson və Nizaminin «Yeddi gözəl» poeması, Azərb. MEA-nın «Xəbərləri», Ədəb.dil və incəsənət seriyası, 1979, №4, s.57-62.
 47. Arzumanova İ. Nizami və ingilis şərqşünaslığı, M.F.Axundov ad.API-nin Elmi əsərləri, 1976, №2, s.87-92.
 48. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm, Bakı, 1952, 304s.
 49. Beqdeli Q. Nizaminin «Xosrov və Şirin» poemasının «Veys və Ramin» ilə əlaqəsinə dair. «Azərbaycan»,

- 1968, №7, s.166-173.
50. Beqdeli Q. Firdovsinin «Şahnamə»si və Nizaminin «İskəndərnamə»si, «Azərbaycan», 1971, №12, s.165-171.
 51. Beqdeli Q. Şərqi ədəbiyyatında «Xosrov və Şirin» mövzusu, Bakı, 1971, 369s.
 52. Bertels Y.E. Nizami (şairin həyatı) «Revolusiya i kultura», Bakı, 1939, №4, s.77-88.
 53. Bertels Y.E. Nizaminin yaradıcılığı. «Revolusiya i kultura», 1939, №6, s.77-88.
 54. Bertels Y.E. Nizaminin yaradıcılığı. «Revolusiya i kultura», 1939, №10-11, s.144-160.
 55. Bertels Y.E. Nizami «İskəndərnamə». «Revolusiya i kultura», 1940, №1, s.109-124.
 56. Bertels Y.E. Böyük Azərbaycan şairi Nizami, Bakı, 1940, 149s.
 57. Bertels Y.E. Nizami və Firdovsi, «Nizami», II kitab, Bakı, 1940, 214s.
 58. Bertels Y.E. Nizaminin «Leyli və Məcnun» əsərinin mənbələri. «Nizami», I kitab, Bakı, 1940, s.57-69.
 59. Bertels Y.E. Nizaminin bədii yaradıcılığı. «Nizami», IV kitab, Bakı, 1947.
 60. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəyləri dövləti. Bakı, 1985, 268s.
 61. Cahanbəxş C. «Dədə-Qorqud» və Nizamidə utopik sosializm ideyası. «Vətən uğrunda», 1942, №4-5, s.109-115.
 62. Cahani Q. Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami əcnənləri, Bakı, 1979, 202s.
 63. Cəfər Cəfərov. Nizami yubileyi. «Nizami», IV kitab, Bakı, 1947, s.7-16.
 64. Cəfərov M.C. Nizami yaradıcılığında humanizm. «Vətən uğrunda», 1942, №3, s.48-53.
 65. Cəfərov M.C. Sözlərin hakimi, «Nizami» (məqalələr məcmuəsi), Bakı, 1947, s.97-104.
 66. Cəfərov M.C. Böyük insanpərvər şair, Bakı, 1947, 16s.
 67. Cəfərov M.C. Nizaminin fikir dünyası, Bakı, 1985, 201s.
 68. C.Xəndan. «Şərəfnamə»nin bəzi xüsusiyyətləri, «Nizami Gəncəvi» (məqalələr məcmuəsi), Bakı, 1947, s.114-120.
 69. C.Xəndan. Nizami və Seyid Əzim Şirvani. «Ədəbiyyat» qəzeti, 1940, 27 sentyabr.
 70. C.Xəndan. Nizaminin lirik şeirləri haqqında. «Kommunist», 1941, 4 aprel.
 71. C.Xəndan. İctimai fikirlərin bədii tərənnümçüsü, «Kommunist», 1947, 17 sentyabr.
 72. Ələkbərov M. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında Azərbaycan xalq mərasimləri, «Nizami», IV kitab, Bakı, 1947, s.92-107.
 73. Ələkbərov M. Nizami və Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, «Ədəbiyyat» qəzeti, 27 sentyabr, 1942, s.2.
 74. Ələkbərov M. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan xalq yaradıcılığı, «Azərbaycan məktəbi», 1948, №4, s.30-37.
 75. Əliyev R. Nizami və Azərbaycan renessansı, «Ədəbiyyat və incəsənət», 1979, 10 fevral, s.6.
 76. Əliyev R. Yeganə Səfər, «Ədəbiyyat və incəsənət», 1980, 26 sentyabr, №39.
 77. Əliyev R. Nizami dünya ədəbiyyatşünaslığında, «Ədəbiyyat və incəsənət», 4 sentyabr, 1981, s.5.
 78. Əliyev R. Nizami Gəncəvi. Qısa məlumat, Bakı, 1979, s.9-67.
 79. Əliyev R. Nizami Gəncəvi. «Sirlər xəzinəsi», Filoloji tərcümə, müqəddimə, şərhlər və lüğət. Bakı, 1981, 246s.
 80. Əliyev R. Nizami Gəncəvi. «Yeddi gözəl». Filoloji tərcümə, şərhlər, izahlar, lüğət. Bakı, 1981, 359s.
 81. Əliyev R. Nizaminin naməlum müasiri. «Ədəbiyyat

- və incəsənət», 14 sentyabr, 1979, №37, s.7.
82. Əliyev R. Nizami poemalarında qıpçaq-oğuz gözəli, «Azərbaycan», №4, s.79-85.
 83. Əliyev R. Nizaminin tərcümeyi-halına dair yeni araşdırmalar. «Azərbaycan», 1981, №6, s.142-150.
 84. Əliyev R. Nizami. Qısa bibliografik məlumat, Bakı, 1983, 379s.
 85. Əliyeva D. Azərbaycan və gürcü ədəbi əlaqələri, Bakı, 1958.
 86. Əliyeva D. «Xosrov və Şirin» gürcü ədəbiyyatında. «Elm və həyat», 1978, №12, s.26-27.
 87. Əliyeva D. Nizami və gürcü ədəbiyyatı, «Ədəbiyyat və incəsənət», 1981, 2 oktyabr.
 88. Əlimirzəyev X. Nizami Gəncəvinin insan konsepsiyası. Bakı, 2001.
 89. Əli Nazim. Ədəbiyyatımız və ədəbiyyat tariximiz. Seçilmiş əsərləri, tərtib edən: R.Tağıyev, Bakı, 1979, s.28-31.
 90. Əlibəyadə E. Nizami və tariximiz, Bakı, 2004.
 91. Əlyar Səfərli, Xəlil Yusifov. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1998, 632s.; Əlyar Səfərli, Xəlil Yusifov. Nizami Gəncəvi. Ədəbiyyat, IXc., Bakı, 2001, s.84-124;
 92. Əzizova F. Orta əsrlər ərəb təzkirələrində Azərbaycan bədii irsi. «Şərqi aktual problemləri: tarix və müasirlik». Akademik Z.M.Bünyadovun 80 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları, Bakı, 2003, s.206-208.
 93. Feyzullayeva V. Nizaminin yaradıcılığı. Azərb. MEA-nın «Xəbərləri», 1991, №1, s.60-65.
 94. Göyüşov N. Nizami idealının əsas qaynaq və cizgiləri, «Hikmət», №8, 2006, s.3-9.
 95. Qasımzadə F. «Məxzənül-əsrar» əsəri haqqında. Nizami Gəncəvi. «Sirlər xəzinəsi», Bakı, 1940, s.5-9.
 96. Qasimov Q. Nizami dövründə musiqi mədəniyyəti,

- «Ədəbiyyat» qəzeti, 30 iyun, 1947.
97. Qasimov Q. Nizami dövründə musiqi alətləri. «Ədəbiyyat» qəzeti, 1947, 27 sentyabr.
 98. Qafar Kəndli. Zərdüşt, «Avesta» və Azərbaycan. Azərb.MEA-nın «Xəbərləri», Bakı, 1979, №1, 2,3;
 99. Qafar Kəndli. Xaqani Şirvani. Həyatı, dövrü və mühiti, Bakı, 1988, 589s.
 100. Qocayev M. Nizaminin insan fəlsəfəsi, Bakı, 1997.
 101. Quliyeva M. Klassik Şərq poetikası. Bakı, 1991,
 102. Qurani-Kərim. Azərbaycan türkcəsində açıqlama. Nəriman Qasımoğlu-nun qələmilə, Bakı, 1993.
 103. Quluzadə M. Azərbaycan xalqının böyük insan-pərvər şairi. «Azərbaycan məktəbi», 1947, №4, s.17-24.
 104. Quluzadə M. Nizami Gəncəvi. Həyat və yaradıcılığı. Bakı, 1953.
 105. Quluzadə Z. Azərbaycanın orta əsrlər fəlsəfə tarixinin bəzi problem məsələləri. Azərb.MEA-nın «Xəbərləri», Bakı, 1965, №1.
 106. Hacıyeva V. Bir daha Nizaminin utopik cəmiyyəti haqqında poetik-fəlsəfi baxışlara dair, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri, XVIII cild, Bakı, 2004, s.108-119.
 107. Həmidov İ. Hatifinin yaradıcılığında Nizami şeirinin ənənələri, «Elmi araşdırmalar», 2000, №1-2, s.57-60.
 108. Həmidov İ. «Leyli və Məcnun» əhvalatının ərəb qaynaqları haqqında. «Elmi araşdırmalar» (elmi-nəzəri məqalələr məcmuəsi), Bakı, 2000, №3-4, səh.28-32.
 109. Həmidov İ. Əbu Bəkr əl-Valibi və onun «Əxbarül-Məcnun və əşaru-hu» əsəri, Bakı, 1999.
 110. Həzrəti-Mövləvi Cami. Nəfahət ol-ons, Daşkənd, 1915.
 - 110a. Hümətova X. Yunus Əmrənin linkası. Avtorefe-

- rat, Bakı, 1998.
111. Hüseynov İ. XII əsrdə Azərbaycanın ictimai-siyasi vəziyyətinə dair. «Nizami», IV kitab, 1947, s.32-40.
 112. Hüseynov X. Nizaminin «Sirlər xəzinəsi» və Səmainin «Hədiqətül-həqayiqi», Azərb.MEA-nın «Xəbərləri», 1969, №4.
 113. Hüseynov X. Nizaminin «Sirlər xəzinəsi», Bakı, 1983, 118s.
 114. İbrahimov M. Nizami Gəncəvi. «Leyli və Məcnun», «Azərbaycan mədəni rabitə cəmiyyəti», Bakı, 1947, s.5-16.
 115. İbrahimov S. Farsdilli poeziyada Azərbaycan səbki. «Şərqi aktual problemləri». Tarix və müasirlik. Bakı, 2003.
 116. İbrahimov Z. Nizami dövründə Azərbaycan mədəniyyəti, Bakı, 1947, 13s.
 117. İmami Qazali. Kuran-i Kerimde keyamet və axiret. Hazırlayan: Hüseyn Hilmi İşık, İstanbul, 1980;
 - 117a. İmami Qazali. İhya-ul-ulum (farsca). Tehran, 1357.
 118. İsmayılov M. Nizami «Xəmsə»si ingilis mənbələrində. «Mədəni-maarif işi», 1978, №1, s.42-43.
 119. İsmayılov M. İngilis alimi Nizami haqqında. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1979, 2 noyabr.
 120. İsmayılov M. Nizami aforizmləri ingilis dilində. «Elm və həyat», 1979, №6, s.16-17.
 121. Kərimov H. Nizaminin alman tədqiqatçıları, «Uluz», 1969, №11, s.54-57.
 122. Kərimov H. «Leyli və Məcnun»un yeni tərcüməsi, «Bakı», 1972, 31 iyul.
 123. Kərimli T. Nizaminin «İskəndərnamə» poeması və tarix. «Nizami Gəncəvi» jurnalı, №3, 1993.
 124. Kərimli T. Nizami və tarix, Bakı, Elm, 2002.
 125. Köçərli Firudin bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları, I hissə, Bakı, Azərənşr, 1925.
 126. Köçərli Firudin bəy. Şeyx Əbu Məhəmməd İlyas ibn Yusif ibn Müəyyəd Nizami. «Azərbaycan ədəbiyyatı», İc., Bakı, 1978, 595s., s.129-133.
 127. Köprülü F. Türk ədəbiyyatında ilk mütəsəvviflər (7 baskı), Ankara, 1991.
 128. Levkiyevski Y.V. «Məxzənül-əsrar» əsəri haqqında, «Nizami», II kitab, Bakı, 1940, 214s., s.146-155.
 129. Makovelski A.O. Nizaminin dünyagörüşündə dialektika üsürləri, Azərb.MEA Fəlsəfə İnstitutunun əsərləri, İc., 1945, s.35-36.
 130. Makovelski A.O. Nizami bir filosof kimi. Azərb. MEA Fəlsəfə institutunun əsərləri, XI cild, 1946, s.26-27.
 131. Makovelski A.O. Nizaminin «İskəndərnamə» poeması haqqında. «Nizami», IV kitab, Bakı, 1947, s.52-63.
 132. Mahmudov M. Aristotelin poetikası və Nizami. Azərb.MEA-nın «Xəbərləri», 1969, №4, s.18-31.
 133. Mahmudov M. Nizami və Məcnun barəsində ərəb rəvayətləri, «Nizami və Şərqi ədəbiyyatı», BDU-nun nəşri, Bakı, 1983, s.48-68.
 134. Mahmudov M. Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər (VII-XII əsrlər), Bakı, 1983.
 135. Mehdi Hüseyn. Nizaminin sevgi fəlsəfəsi, «Vətən uğrunda», 1942, №4-5.
 136. Məhəmmədli Tərbiyə. Dənışməndani-Azərbaycan. Azərbaycanın görkəmli elm, sənət adamları, Bakı, 1987.
 137. Məhəmməd Hadi. Firdovsi-İlhamat, Bakı, 1908.
 138. Məhərrəmov T., Hacıyev Ə. Nizaminin vəfat tarixi haqqında, «Bakı» qəzeti, 1959, 15 aprel.
 139. Məhərrəmov T. Əmir Xosrov Dəhləvinin «Leyli

- və Məcnun» poeması, Bakı, 1970.
140. Məhərrəmov T. Nizaminin «Məxzənül-əsrar» və Əmir Xosrovun «Mətləül-əнвар» əsəri, Azərb. MEA-nın «Xəbərləri», Dil, ədəbiyyat və incəsənət, Bakı, 1975, №3, s.42-52.
 141. Məhərrəmov T. Nizaminin «Leyli və Məcnun» və Əmir Xosrovun «Məcnun və Leyli» əsərləri haqqında. «İran filologiyası məsələləri» (məqalələr məcmuəsi), Bakı, 1973, II buraxılış, s.80-94.
 - 141a. Məhərrəmov T. Nizaminin «Yeddi gözəl» poemasının Yan Ripka və Vəhid Dəstgirdi çapları haqqında, AMEA-nın «Xəbərləri», Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, Bakı, 2001, №3-4, s.20-27.
 142. Məmməd Arif. Nizami əsərlərinin tərcüməsinə dair, «Nizami», II kitab, Bakı, 1940, 214s., s.138-145.
 143. Məmməd Arif. Böyük insanpərvər şair, «Təbliğatçı», 1947, №9, s.26-30.
 144. Məmməd Arif. Nizaminin kiçik qəhrəmanları və böyük arzuları, «Nizami», IV kitab, Bakı, 1947.
 145. Məmmədov Q. Nizami Gəncəvinin ictimai-siyasi görüşləri, Bakı, 1962, 61s.
 146. Mir Cəlal. Nizaminin müsbət obrazları, «Vətən uğrunda», 1943, №6, s.77-92.
 147. Mir Cəlal. Nizami və Füzuli şeirində bəzi müqayisələr, «Ədəbiyyat» məcmuəsi, 1946, II cild, s.20-33.
 148. Mir Cəlal. «Yeddi gözəl»dəki hekayələr haqqında, «Nizami Gəncəvi», IV kitab, Bakı, 1947, s.65-75.
 149. Mövlana Halid-i Bağdadi. İman və islam, hazırlayan – Hüseyn Hilmi İşık, İstanbul, 1981.
 150. Mövlana Rumi, Mesnevi, c.I,
 151. Mübariz M. Şeyx Nizami Gəncəvi, «Ədəbiyyat» qəzeti, 1938, 28 yanvar.
 152. Mübariz M. Nizami yaradıcılığında Azərbaycan

- folklorunun təsiri, «Ədəbiyyat» qəzeti, 1938, №29, 24 iyun.
153. Mübariz M. Nizami əsərlərində Azərbaycan qadını obrazı, «Ədəbiyyat», 1938, №10, s.3.
 154. Mübariz M. Alovlu patriot, «Ədəbiyyat» qəzeti, 1940, 12 iyun.
 155. Mübariz M. Böyük demokrat, «Nizami», III kitab, Bakı, 1941.
 156. Mübariz M. Böyük humanist. «İnqilab və mədəniyyət», 1947, №3, s.75-88.
 157. Mübariz M. Nizami Gəncəvi. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, redak. H.Araslı, Bakı, 1943.
 158. Mübariz M. Nəvai və Nizami, «Kommunist», 15 may, 1948.
 159. Mübariz M. Nizami və dövrümüz, Bakı, 1947, 14s.
 160. Mübariz M. Nizami Gəncəvi, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, I cild, Bakı, 1960.
 161. Mübariz M. Firdovsi və Nizami əsərlərindəki Şirin surətlərinin müqayisəli təhlili, «Nizami və Şərq ədəbiyyatı», Bakı, BDU-nun nəşri, 1983.
 162. Mümtaz S. Şeyx Nizami, «Kommunist» qəzeti, 28 sentyabr, 1925.
 - 162a. Müznib Ə. Nizamiyə abidə lazımdır mı? «Kommunist» qəzeti, sentyabr, 1925.
 163. Nəbiyev B. Axtarışlar, tapıntılar və itkilər, Azərbaycan dilində bədii tərcümənin vəziyyəti və vəziyyətləri, «Tərcümə sənəti», məqalələr məcmuəsi, Bakı, 1990,
 164. Nəbiyev B., Salmanov Ş. Əsrin ədəbiyyatı, «Ədəbiyyat» qəzeti, 5 mart, 2004, s.1-2.
 165. Nizami Gəncəvi – lirika, redaktə, müqəddimə, lüğət və izahlar H.Araslının, red.S.Vurğun, M.Rzaquluzadə, Bakı, 1940, 83s.
 166. Nizami Gəncəvi. Lirika (filoloji tərcümə, şərhlər

- və qeydlər Mübariz Əlizadəindir), Bakı, 1983, 163s.
167. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi, tərc.S.Rüstəm, red.F.Qasımsadə, Bakı, 1940, 55s.
 168. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Tərc.S.Rüstəm, red.M.Rahim, Bakı, 1947, 175s.
 169. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi, tərc.S.Rüstəm, A.Sarovlu, Bakı, 1981, 192s.
 170. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Filoloji tərc. R.Əliyev, redaktorları Ə.Mirəhmədov və V.Aslanov, Bakı, 1981, 250s.
 171. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, tərc.R.Rza, Bakı, 1940, 112s.
 172. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, tərc.Ə.Sadiqov, red.M.Arif, Bakı, 1941, 245s.
 173. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, tərc. R.Rza, redaktorları M.Arif, M.Rzaquliyev, Bakı, 1947, 412s.
 174. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Filoloji tərcümə, izah və qeydlər H.Məmmədşad, Bakı, 1981, 371s.
 175. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun (bir parça), tərc.A.Şaiq, Bakı, 1940, 82s.
 176. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun, tərc. S.Vurğun, redaktorları M.İbRahimov, M.Sultanov, Bakı, 1942, 321s.
 177. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər M.Əlizadəindir. bakı, 1981, 260s.
 178. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Bir parça, Bakı, 1940, 49s.
 179. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl (nəşrə çevirəni Mir Cəlal, red. M.Rzaquluzadə), Bakı, 1941, 152s.
 180. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl, tərc.M.Rahim, Bakı, 1962.

181. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər R.Əliyev, M.Arifin ön sözü ilə, Bakı, 1983, 356s.
182. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Şərəfnamə, tərc. A.Şaiq, müq. Y.E.Bertelsin, red.H.Məmmədşad, izahlar və lüğət Ə.Cəfər, Bakı, 1964, 427s.
183. Nizami Gəncəvi. «İskəndərnamə». İqbalnamə, tərc.M.Rzaquluzadə, müq.H.Hüseynov, şərhlər və qeydlər Ə.Cəfər, redaktorları Q.Qasımsadə, Ə.Hüseyni, Bakı, 1964.
184. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Şərəfnamə. Filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər Q.Əliyev; İqbalnamə. Filoloji tərcümə V.Aslanov, izahlar və qeydlər – Z.Quluzadə və V.Aslanovundur. Bakı, 1983, 648s.
185. Ordubadi M.S. Nizaminin dövrü və həyatı. «Nizami», I kitab, Bakı, 1940, s.3-21.
186. Ordubadi M.S. XII əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatının Şərq ədəbiyyatına təsiri, «Nizami», IV kitab, Bakı, 1947.
187. Ordubadi M.S. Nizaminin dövrü və həyatı. «Ədəbiyyat» qəzeti, 1939, 22 oktyabr, 1 noyabr, 10 dekabr.
188. Orucəli H. Nizamini tədqiq edən Azərbaycan alimləri. «Nizami», IV kitab, Bakı, 1947, s.131-139.
189. Osmanlı V. Türk halkları edebiyatlarının ortak başlangıcı (VI-X əsrlər) Erzurum, 1996, 106s.
190. Paşayev S. Nizami və folklor, Bakı, 1976.
191. Rəfil M. Nizami Gəncəvi. «Revolüsiya və kultu-r», 1937, №2, s.45-58.
192. Rəfil M. Nizami dövründə Azərbaycan. «Ədəbiyyat» qəzeti, 28 yanvar, 1938, №4.
193. Rəfil M. Nizami. Həyat və yaradıcılığı. Bakı, 1939, 106s.

194. Rəfili M. Nizamiyəqədər Azərbaycan mədəniyyəti, «Nizami», II kitab, 1940, s.5-32.
195. Rəfili M. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk roman. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri, I cild, 1946.
196. Rəhimov Ə. Əmir Xosrov Dəhləvinin «Səkkiz cən-nət bağ» əsəri, Bakı.
197. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, 1991.
198. Sasani Ç. Nizami «Leyli və Məcnun»unun ilk el-mi-tənqidi mətni, Azərb.MEA-nın «Xəbərləri», 1967, №2.
199. Sasani Ç. Nizaminin zərdüştlüyə münasibəti. «Ni-zami», I almanax, Bakı, 1984, s.129-160.
200. Sasani Ç. Nizaminin «Leyli və Məcnun» poeması, Bakı, 1985, 120s.
201. Səməd Vurğun. Böyük Azərbaycan şairi. «Ədəbiy-yat» qəzeti, 2 sentyabr, 1939.
202. Səməd Vurğun. Dahi Azərbaycan şairi. «Azərbay-can müəllimi», 1947, 26 sentyabr.
203. Sultanlı Ə. «Leyli və Məcnun» və Qərb ədəbiyyatı, «Azərbaycan məktəbi», 1947, № , s.38-46.
204. Sultanlı Ə. «İskəndərnamə» və Qərbi Avropa ədə-biyyatı. «Ədəbiyyat» qəzeti, 1947, 24 may.
205. Şixiyeva S. Nizaminin «Xəmsə»si və rəmzilik. «Şəhriyar» qəzeti, 11 noyabr, 1997.
206. Şükürov Sadiq. Nizami qəbrinin taleyindən, Gən-cə, «Əsgəroğlu», 2002.
207. Yusifov X. Nizaminin lirikası, Bakı, 1968, 272s.
208. Yusifov X. Şərqdə intibah və Nizami Gəncəvi, Bakı, 1982, 198s.

Rus dilində:

209. Антология Азербайджанской поэзии. Москва, 1939, с.215.

- 209a. Адавейяти форсу-таджик дар асрхон XII-XIV, кисми II, Душанбе, 1983.
210. Ариф М. Предисловие. Низами. Семь красавиц, Баку, 1959, 392стр., т.V-XIII.
211. Алиев Г. Легенда о Хосрове и Ширин в литерату-рах народов Востока. Москва, 1960.
212. Алиев Г. Темы и сюжеты Низами в литературах Народов Востока. Москва, 1985, 331 стр.
213. Алиев Р. О проблеме востоковедения подлинных текстов Низами. Журн. «Литературный Азербайд-жан», 1979, №8, стр.122-130.
214. Алиев Р. Проблемы низамиеведения. Материалы научной конференции посвященной проблеме и азербайджанская культура XI-XII вв. и творчество Низами Гянджави. Баку, 1980, 51 стр.
215. Алиев Р. Поэма о бессмертной любви. Баку, 1984, 42стр.
216. Алиев Р. Предисловие и примечания Низами Гянджави. Лирика (газели, кыта, рубаи, касыды). Баку, 1981, 139стр.
217. Алиев Р. Вступительная статья. Низами. Стихот-варение. Л., 1981, 790 стр.
218. Алиев Р. Поэма бессмертной любви. Баку, 1991, 184 стр.
219. Алиева Д. Автореферат. Низами и грузинская ли-тература, Баку, 1984, 50 стр.
220. Алескерзаде А.А. Некоторые заметки о надписях Ханака, Извест. Аз. ФАН, 1942, №6.
221. Альтман М.М. Исторический очерк города Гянд-жи, Баку, 1949.
222. Арзуманова И. Автореферат. Изучение творчест-ва Низами в англоязычном литературоведении. Баку, 1984, 25 стр.
223. Асадуллаев Саадолла. «Лейли и Меджнун» в фар-

- связи поэзии, I часть, Душанбе, 1981.
224. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия, СПб., 1900, т. II., 420 стр.
225. Бартольд В.В. Могила поэта Низами, СПб., 1912.
226. Бертельс Е.Э. Гениальный азербайджанский поэт Низами. – газ. «Правда», 1939, 3 декабря.
227. Бертельс Е.Э. Подготовка к юбилею Низами (азербайджанский поэт XIII в.) «Литературная газета», 1939, 10 декабря.
228. Бертельс Е.Э. Низами Гянджави. Журн. «Литературный Азербайджан», 1939, №3, стр.60-69; №5, стр.43-53; №6, стр.16-20; 1940, №2, стр.44-55.
229. Бертельс Е.Э. Литература эпохи Низами. «Известия» АН СССР. Отделение литературы и языка, 1941, №2, стр.42-57.
230. Бертольс Е.Э. Низами о художественном творчестве. «Низами», Сб. статей III, Баку, 1941, стр.22-61.
231. Бертельс Е.Э. Политические взгляды Низами. «Известия» АН СССР. Отделение литературы и языка, 1941, №2, стр.22-41.
232. Бертельс Е.Э. Навои и Низами. «Алишер Навои». Сб. статей. М.-Л., 1946, стр.68-91.
233. Бертельс Е.Э. Поэтика Низами. «Низами Гянджеви». Материалы научной конференции посвященной жизни и творчеству поэта (3-6 июня, 1947 г.), Баку, 1947, стр.19-25.
234. Бертельс Е.Э. Работа над текстом Низами. Сб. статей «Низами», Баку, 1947, стр.35-50.
235. Бертельс Е.Э. Письмо Хагани, «Низами», сб. IV, Баку, 1947, стр.183-187.
236. Бертельс Е.Э. Роман об Александре и его главные версии на Востоке. М., 1948, стр.49-77.
237. Бертельс Е.Э. Творческий путь поэта. М., 1956,

- 264 стр.
238. Бертельс Е.Э. Отголоски тематики Низами в английской средневековой поэзии. «Низами», сб. IV, Б., 1947, стр.188-194.
239. Бертельс Е.Э. Избранные труды. «Низами и Физули», М., 1962, 553 стр.
240. Бертельс Е.Э. Избранные труды, Навои и Джами. М., 19
241. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература, Москва, 1965.
242. Брагинский И.С. Литература Ирана и Средней Азии. В книге: История всемирной литературы. В 9-ти т., Москва, 1984, стр. 248-277.
243. Гаджиев А.А. Ренессанс поэзия Низами Гянджави. Баку, 1980, 206 стр.
244. Гаджиева В. Ономастическое пространство поэмы «Искандарнаме», Низами Гянджави, Баку, Элм, 2004.
245. Гегель. Арабская философия. «Лекция по истории философии», III, Л., 1935, 527 стр.
246. Гордлевский. Государство Сельджукидов в Малой Азии, М.-Л., 1941.
247. Гулузаде М.Ю. Низами Гянджеви (Жизнь и творчество), Баку, 1953, 83 стр.
248. Гулузаде М.Ю. Азербайджанская литература. В книге: История всемирной литературы, в 9-ти томах, Москва, 1984, т.2, стр. 319-336.
249. Гусейнов Г. О социальных воззрениях Низами. Баку, 1946.
250. Гусейнова Гюльчин. Автореферат. Низами в Иранском литературоведении, Баку, 1990.
251. Гранин Юрий. О поисках поэтической адекватности. «Низами», III книга, Баку, 1941, стр. 74-91.
252. Джафарзаде И. Старая Гянджа. «Низами», сб. IV,

- Баку, 1947, стр. 194-222.
253. Дунаевский Е. «Низами Гянджеви» - «Лейли и Меджнун», Москва, 1935.
254. Каграманов Дж.В., Аллахярров К.Г. Рукописи произведений Низами Гянджави в мировых хранилищах, Баку, 1987, 81 стр.
- 254а. Карл В. Эрнст. Суфизм. Перевод с англ. М., 2002.
255. Кочарлинский Ф. бек. Литература азербайджанский татар». «Кавказски Вестник», Тифлис, 1901, стр. 14.
256. Крачковский И.Ю. Раняя история повести о Меджнуне и Лейли в арабской литературе. Избранные сочинения, т. II, М.-Л., 1956, стр. 588-632.
257. Крымский А.Е. История Персии и ее литература. Москва, 1900-1906.
258. Крымский А.Е. Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (классической Албании), Шеки, сб. Памяти академика Н.Я.Марра 1864-1934), М.-Л., 1938.
259. Крымский А.Е. Низами и его современники. Баку, 1981, 486 стр.
260. Кулизаде З.А. Теоретические проблемы истории культуры Востока и низамиведения, Баку, 1987, 232 стр.
261. Кулизаде З.А. Концепция философской любви в поэте Низами «Лейли и Меджнун». Низаминская конференция - IV, «800-летию поэмы «Лейли и Меджнун» и актуальные проблемы низамиведения» (тезисы докладов), Баку, 1989, стр. 14-15.
262. Кязимова А.Т. Творчество Низами в Англии и США (Переводы, восприятия, оценка) Автореферат диссертации канд. филол. наук, Баку, 1989.
263. Кязимов М.Д. «Хафт пейкар» Низами и традиция назире в персоязычной литературы XIV-XVI вв.,

- Баку, 1987.
264. Кязимов М.Д. Последователи Низами (к проблеме назире в персоязычной литературе XIII-XVI в.).
265. Левиатов В.И. Керамика старой Гянджи. Баку, 1940, стр. 232-244.
266. Левкиевский Е. Низами – великий гуманист. Труды института востоковедения АН СССР, 1939, №1, стр. 173-184.
267. Макгэнн Дж. Критика современной текстологии. Общественные науки зарубежом, литературоведение, 1985, №1, стр. 18-21.
268. Маковельский А.О. О поэме Низами «Искендернаме». Баку, сб. БИВ, 1947, стр. 58-70.
269. Мамедов Ш.Ф. Философские и общественно-политические взгляды Низами, Москва, 1959.
270. Мелетинский Е.М. Литература Ближнего Востока и Средней Азии. В кн: История всемирной литературы: В 9-ти том. М., 1984, т.2, с.205.
271. Мирза Ибрагимов. Великая дата. «Низами», сб. IV, стр.7-14.
272. Мирза Казем-бек. См. А.Рзаев. Мирза Казем-бек, Баку, 1965, 147 стр.
273. Мустафаев Дж. Философские и этические воззрения Низами, Баку, 1962.
274. Мурадханов М. Низами о морали. «Низами», книга IV, Баку, 1947, стр. 103-123.
275. Ордубади М.С. Азербайджанская литература эпохи Низами. «Низами», книга III, Баку, 1941, 229 стр., стр.5-22.
276. Рафили М. Низами. Жизнь и творчество. Баку, 1939, 109 стр.
277. Рафили М. Эпоха, жизнь, творчество, Москва, 1941, 118 стр.

278. Рафили М. Азербайджанская культура XII века. «Низами Гянджави» (сб. статей), Баку, 1947, стр. 51-64.
- 278а. Рафили М. Хагани Ширвани великий современник Низами, сб. IV, Баку, 1947, стр. 123-183.
279. Сеидзаде А.А. Переводы из Низами на Азербайджанский язык, «Низами», Баку, стр. 120.
280. Смирнов А. Литературная энциклопедия, т. 8, М., 1934.
281. Теер Е.М. Низами Гянджави в польских исследованиях и переводах. Автореферат, Баку, 1990.
282. Фараджов А.С. Эпоха и социальная экономическая воззрения Низами Гянджеви. Баку, 1957.
283. Федеров А.В. Введение в теорию перевода (Лингвистическая проблема), Москва, 1958.
284. Ханна ал-Фахури. История арабской литературы, т. I, II, М., 1959.
285. Чайкин К.И. Хагани, Низами, Руставели, сб. I, М.-Л., 1935.
286. Чуковский Корней. Высокое искусство, Москва, 1988.
287. Щерблякин И. Средневековые азербайджанские города Оран-кала и Кабала, Сборник. ст. «Низами», IV кн. Баку, 1947, стр. 222-232.
288. Юсиф Зияя Ширвани. Происхождение «Лейли и Меджнун», «Низами», кн. III, Баку, 1941, 229 стр., стр. 62-73.
289. Ягуб Махмудлу, Сулейман Мамедов, Вагиф Пириев. История Азербайджана, учебник. Баку, 2005.
290. Ярхо Б.И. Методология точного литературоведения, «Лит-теорет. исслед.», Москва, 1984.
- 290а. Ян Рипка. История персидской и таджикской литературы, М., 1970.

Fars dilində:

291. گنجینه گنجوی یا دفتر هفتم حکیم نظامی گنجوی سخن سالار شعرای عراق متمثل بر شرح حال اهل نظامی و فرهنگ لغات و کنایات یادگار و ارمغان وحید نستگردی، تهران، ۱۳۱۷.
292. نظامی گنجوی، لیلی و مجنون، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام. علی تصغرزاده وف بابایفه، مسکو، ۱۹۶۵، ص.
293. نظامی گنجوی، شرفنامه، ترتیب دهنده متن علمی و تدقیقی ع.ع. علی زاده. باکو، ۱۹۴۷، ص.
294. نظامی گنجوی، اقبال نامه، ترتیب دهنده متن علمی و تدقیقی ف. بابیف، باکو، ۱۹۴۷، ص.
295. نظامی گنجوی، سخن الاسرار، متن علمی و انتقادی، بسعی و اهتمام عبد الکریم علی زاده، باکو، ۱۹۶۰، ص.
296. نظامی گنجوی، هفت پیکر، متن علمی انتقادی، مقدمه و حواشی بقلم طاهر احمد اوغلو محرم اوف، مسکو، ۱۹۸۷، ۶۰۶ ص.
297. نظامی گنجوی، خسرو و شیرین، ترتیب دهنده متن علمی و انتقادی، له و الکساندرو و ج - خه تا - قورف، باکو، ۱۹۶۰، ۸۰۶ ص.
298. خواجوی کرمانی، همای و همایون بالتصعیح کمال عینی، تهران، ۱۳۴۸، ص. ۳.
- 298a. خمسه خواجوی کرمانی، به تصعیح سعید نیاز کرمانی، ۱۳۷۰.

Avropa dillərində:

299. Bacher, Nizami's leben und Werke und der Zweite Teie des Nizamischen..., Leipzig, 1871;
300. Brown E. Literary History of Persia. Vol. 1-4, Cambridge, 1902-1924, 22-229 (Zaxoder 1704; Zaxoder 1914).
301. Brown E., Edward G. The Press and poetry of modern Persia. Cambridge; Univ. Press, 1914 (Zax.1788).
302. Gibb E.Y. A History of Ottoman Poetry Ic.,
303. Rieu Charles. Catalogue of the Persian, British Museum, p.504, 611, 620, 637, 645; London 1881.

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3
Nizamişünashlığın inkişaf mərhələləri.....	7
Azərbaycan ədəbiyyatşünashlığı, şairin dövrü, ədəbi mühiti və həyatı haqqında.....	56
1. Tarix və sinkretik mədəniyyət.....	63
2. Nizaminin tərcümeyi-halına dair tədqiqlər.....	88
Nizami əsərlərinin ideya-məzmunu və poetikanın tədqiqinə dair araşdırmalar.....	103
I. Nizaminin humanizmi haqqında.....	104
II. Nizaminin fəlsəfəsinə dair.....	117
III. Şairin sənət problemi ədəbiyyatşünashlıqda.....	137
1. Nizami poemalarında bədii qəhrəman və onun xarakteri.....	139
2. Süjet və kompozisiya haqqında.....	146
3. Nizami yaradıcılığında poetika məsələləri.....	151
Nizami dünya ədəbiyyatı problemi.....	163
Nizami və Qərb ədəbiyyatı problemi.....	184
Nəticə.....	190
Qeydlər.....	192
Резюме.....	196
Ədəbiyyat.....	199

Kompüter dizayneri: Zahid Məmmədov

Yığılmağa verilmiş 18.05.2007.

Çapa imzalanmış 29.06.2007.

Sərti çap vərəqi 13,7. Sifariş № 242.

Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500.

*Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

Direktor: prof. N.B.Məmmədli

E-mail: nurlan1959@yahoo.com

Tel: 497-16-32; 850-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.